115140

INTERNATIONAL AFRICAN INSTITUTE
18 MAR. 1939
CANCELLED
TER BESPREKING
INTERNATIONAL AFRICAN INSTIT

PRAKTISCHE GRAMMATICA VAN HET LONKUNDO

„KONGO-OVERZEE BIBLIOTHEEK"
ONDER LEIDING VAN PROF. DR. A. BURSSENS, UNIVERSITEIT TE GENT
I

PRAKTISCHE GRAMMATICA VAN HET LONKUNDO(LOMONGO)

(BELGISCH KONGO)

DOOR

G. HULSTAERT, M. S. C.

MCMXXXVIII
DE SIKKEL, KRUISHOFSTRAAT 223, ANTWERPEN

2B
INTERNATIONAL AFRICAN INSTITUTE
CANCELLED

VOORBERICHT

Deze spraakkunst is praktisch opgevat en met oefeningen voorzien, omdat zij bedoeld is als hulpmiddel voor de missionarissen en andere Europeanen in Belgisch Kongo om vlugger en gemakkelijker het **lonkundó** of **lɔmɔ́ngɔ** aan te leeren (1). Om praktisch-pedagogische redenen is niet elke woordsoort doorloopend afgehandeld. De stof werd zóó verdeeld dat, na enkele lessen reeds, eenvoudige zinnetjes kunnen worden gevormd. De inhoudstafel en de woordenlijst laten aan den anderen kant toe, de verschillende bij elkaar hoorende deelen gemakkelijk te vinden. De schrijver heeft de rangschikking gevolgd, die hem het meest praktisch leek om zoo haast mogelijk de meest noodige elementen der taal te laten aanleeren. Slechts beleefdheidsformules en groeten zijn achteraan gezet. Voorzetsels en voegwoorden zijn, naar gelang van de omstandigheden, in de oefeningen ingewerkt en kunnen gemakkelijk in de woordenlijst worden gevonden.

Het dialekt, dat aan deze spraakkunst ten grondslag ligt, is dit van de streek rond Flandria (provincie Coquilhatstad, Belgisch Kongo), voornamelijk dit der **Bongíli**, dat mij het grammatisch regelmatigste en tevens rijkste lijkt te zijn. Verscheidene afwijkingen van andere dialekten zijn echter ook aangestipt. Het ware onmogelijk geweest, en zou trouwens het kader van dit werk zijn te buiten gegaan, met alle dialekten rekening te houden.

Het **lonkundó** of **lɔmɔ́ngɔ** beslaat in al zijn vertakkingen een zeer uitgestrekt gebied, dat wel het grootste is van alle Kongoleesche talen.

---

(1) Het moge hier nogmaals gezegd worden, dat **lonkundó** en **lomɔ́ngɔ** niet twee talen zijn, noch zelfs twee dialekten derzelfde taal. Beide namen hebben slechts een geographische beteekenis. Tusschen **Nkundó** en **Mɔ́ngɔ** is uit een linguistisch of ethnographisch oogpunt geen grens te trekken.

Evenals elke groote taal, bestaat het **lonkundó** uit verscheidene dialekten, die op hun beurt weer onderverdeeld worden in kleinere dialekten, enz. In *Anthropos*, XXIX, blz. 75 werden enkele dier grootere dialekten genoemd als aan het hoofddialekt (**lonkundó-lɔmɔ́ngɔ** *sensu stricto*) verwante idiomen. Men hun grootere of kleinere verschillen loopen zij zóó door elkaar, dat zij den indruk wekken te zijn voortgesproten uit een vermenging, die in meerdere of mindere mate en in verschillende verhouding heeft plaats gehad. De produkten daarvan vloeien overal in een of ander opzicht in elkaar tot een, ook geographisch, sterk dooreen gestrengeld net.

Het hier behandelde dialekt behoort tot het hoofddialekt (**lonkundó** of **lɔmɔ́ngɔ** *sensu stricto*), dat het verst verbreid en het best gekend is. Door zijn geographische ligging, wegens het gebruik dat door de missionarissen van dit dialekt wordt gemaakt, en door de reeds bestaande literatuur, is het geroepen om de basis te worden van een letterkundige taal, die kan dienen voor de heele centrale kom in Kongo tot aan de Kasai (1).

Men bedient zich van deze taal in de missiescholen van het **Mɔ́ngɔ**-gebied binnen de grenzen van het vikariaat van Coquilhatstad en van de prefektuur van Basankusu, zoowel de katholieke missies als de protestantsche zendingen. Hoe de toestand in andere streken is, weten we niet juist.

De schrijfwijze is nog niet heelemaal vastgelegd. De onderscheidene missie-genootschappen hebben nog geen overeenkomst getroffen, hoewel dit zeer wenschelijk, ja noodig is. We hopen dat weldra ernstige pogingen in dien zin mogen worden aangewend.

De hier gevolgde schrijfwijze berust op de beginselen van het *Internationale Instituut voor Afrikaansche Talen en Kulturen* (Londen). In de scholen en in de uitgaven van het vikariaat van Coquilhatstad wordt deze schrijfwijze gevolgd, behalve voor ɔ en ɛ, die, tot groot nadeel der leerlingen en lezers, niet onderscheiden worden, wegens moeilijkheden die gansch buiten den wil der missie liggen.

---

(1) Reeds in het *Vocabulary of Kilolo* (1887) schrijft J. B. Eddie (blz. III) : „hun taal wordt verstaan tot zelfs in het gebied van de Boven-Lomami..." „deze (dialektale) eigenaardigheden vormen geen hinderpaal voor den omgang met den heelen volksstam."

Al de zorg besteed aan dit werkje kan niet beletten, dat de rangschikking der stof sommigen min gelukkig zal voorkomen. Wij hebben alleen het nut der missionarissen en andere blanken op het oog gehad, opdat zij zoo gauw en zoo gemakkelijk mogelijk de taal zouden kunnen aanleeren (1). De schrijver is er van overtuigd, dat dit werk voor verbetering vatbaar is, en zelfs dat er, uit een theoretisch oogpunt, fouten kunnen in voorkomen, vooral wat betreft de juiste beteekenis van sommige vormen van de werkwoorden, die voor de blanken zoo ingewikkeld zijn.

Niemand die de moeilijkheden kent, welke voor een Europeaan gelegen zijn in de studie eener Bantoetaal, zal het den schrijver ten kwade duiden.

Over het **lonkundó** zijn reeds verschenen,

Spraakkunsten :

J. B. Eddie, *A Vocabulary of Kilolo... with a few introductory Notes on the Grammar* (London 1887).

J. & F. T. Mc Kittrick, *Guide to the Lonkundu Language* (London 1893).

A. & L. Ruskin, *Outlines of the Grammar of the Lomongo Language* (1903).

R. J. Dye, *A Lonkundo Grammar* (Bolenge 1910).

E. R. Moon, *First Lessons in Lonkundo* (Bolenge 1917).

J. Verpoorten, *Grammaire Lonkundo* (Gent z. j.).

E. A. & L. Ruskin, *A Grammar of the Lomongo Language* (Bongandanga 1934).

G. Hulstaert, *Leš Tons en Lonkundo*, in *Anthropos*, XXIX, blz. 75, 1934.

Woordenboeken :

J. B. Eddie. Zie hierboven.

L. M. de Hailes, *Kilolo-English Vocabulary* (London 1891).

E. A. & L. Ruskin, *Short Vocabulary of the Lomongo* (Bongandanga 1912).

---

(1) Daarom ook zijn lang niet alle fijne bijzonderheden der taal behandeld hoewel meerdere aangegeven zijn.

(Foreign Christian Missionary Society), *English-Lonkundo and Lonkundo-English Vocabulary* (Bolenge 1913).

J. Verpoorten, *Vocabulaire Lonkundo* (Gent, z. j.).

E. A. & L. Ruskin, *Dictionary of the Lomongo* (London 1927).

Vermelden we nog een met het hier behandelde idioom zeer nauw verwant **Nkundó-Mɔ́ngɔ**-dialekt :

L. Gilliard, *Grammaire pratique Lontomba* (Brussel 1928).

L. Gilliard, *Grammaire synthétique Lontomba* (Brussel 1928) met woordenlijst.

Moge ons werkje een nieuwe aanwinst zijn voor de kennis van deze ver-verbreide, rijke, belangrijke Bantoetaal.

Indien eenige Europeanen door deze spraakkunst er toe komen gemakkelijker, met meer zekerheid en vrucht met de inlanders om te gaan ; indien vooral de jonge missionarissen er een steun en leidraad in vinden voor hun gewichtigen doch moeilijken plicht der taalstudie, en zij door betere kennis van dit zeer geschikt uitdrukkingsmiddel van gedachten, gevoelens en strevingen meer in staat gesteld worden om het **Nkundó**-volk op te voeren naar een hechte, diep-kristelijke, hoogstaande beschaving, tot grooter tijdelijk en eeuwig geluk van enkelingen en gemeenschap, dan zal de schrijver zich voor zijn moeite ruimschoots beloond achten.

INLEIDING
UITSPRAAK EN SCHRIJFWIJZE

I. KLINKERS

1. Het **lonkundó** bezit zeven klinkerphonemen :

a open klinker, als in het Nederlandsch ; al naar gelang van het woord, als in *kat* of meer naar den *a*-klank toe van *vader*, of van *lang*.

ɛ half open vóórklinker, meestal tusschen Ned. *bed* en Fr. *fait* ; meer naar den een of anderen klank naar gelang van het woord.

e half gesloten vóórklinker, zooals in Fr. *bébé* ; meer gesloten dan in Ned. *beek*.

i gesloten vóórklinker ; meer gesloten dan in Ned. *vlieg* ; gelijkt meer op **i** in Fr. *si*.

ɔ half open achterklinker ; meer open dan in Ned. *God* ; ongeveer als in Eng. *all* of *not*.

o half gesloten achterklinker ; meer open dan in Ned. *boot*.

u gesloten achterklinker ; meest als in Ned. *koe*, soms naar Fr. *nous*.

De kleinere verschillen zijn te wijten aan de omgeving van den klinker in het woord. Men leert ze dan ook gemakkelijk en om zoo te zeggen natuurlijk aan.

u en **i** kunnen in sommige woorden afwisselen, naar gelang van de dialekten. Bv. **uta** en **ita**, *terugkeeren* ; **úkumwa** en **íkumwa**, *loopen* ; **wĭli** en **wŭli**, *zijde, kant* ; **lonjúngó** en **lonjíngó**, *bloem*. In dit werk gebruiken we den vorm in zwang in het ten grondslag liggende dialekt (den eersten in de aangehaalde voorbeelden). Bijna altijd is het de vorm met **u**. De door ons gekozen vorm bevordert de duidelijkheid en het onderscheid.

2. **Duur.**

Al de klinkers kunnen lang of kort zijn. Slechts in zeldzame

gevallen is de duur der klinkers van belang voor de beteekenis ; over het algemeen heeft hij geen semantische of grammatische waarde. De duur (lengte) wordt dan ook slechts bij uitzondering aangegeven.

3. Dubbelklanken.

Het **lonkundó** bezit, phonetisch beschouwd, allerlei dubbelklanken, hetzij verbindingen van verschillende klinkers, hetzij verdubbeling van twee en zelfs drie klinkers derzelfde soort. Bv. : **ááta,** *hij bezit.* **njééta,** *het roepen.* **ɛɛfɛ́,** *pijn.* **loóla,** *hemel.* **lɔ́kɔ,** *arm* (*lidmaat*). **njííla,** *het plaatsen.* **njúúla,** *fluiten.* **áoma,** *hij doodt.* **aôoma,** *hij heeft gedood.* **toôoma,** *wij hebben gedood.*

4. Klinkerharmonie.

Men lette er op dat er, over het algemeen, overeenkomst bestaat, eenerzijds tusschen **o** en **e**, anderzijds tusschen **ɔ** en **ɛ**. D. w. z. dat in éénzelfde woord alle **o**-klanken evenwaardig zijn (dus alle **o** of alle **ɔ**), hetgeen eveneens geldt voor **e** en **ɛ**. Waar de stam **ɔ** heeft, hebben alle bijkomstige klankgrepen ook **ɔ** of **ɛ**, niet **o** of **e**. Of nog met andere woorden : heeft een klankgreep **ɔ** of **ɛ**, dan hebben alle andere klankgrepen ook **ɔ** of **ɛ**.

Bv. stam : **kɛnd,** *weggaan* ; **lɔkɛndɔ,** *reis* ; de **ɛ** van den stam beïnvloedt het voorvoegsel **lo** zóó dat het **lɔ** wordt ; het achtervoegsel **o** wordt eveneens **ɔ**. Vergelijk daar mee : stam **túl,** *smeden* ; **lotúlo,** *smederij* (allebei **o**). **tósanga,** *wij zeggen* (stam **sang**) ; maar : **tɔ́mɛmya,** *wij eerbiedigen.*

ɔ en **ɛ** eischen dus steeds **ɔ** en **ɛ**.

Er bestaan echter een paar u i t z o n d e r i n g e n : 1. In samengestelde woorden ; bv. **ɔ̌kɛ̌,** *jouw* : **ɛ̌kíɔ́,** *hun.* 2. In gevallen waar de te beïnvloeden klinker te ver afstaat van den stamklinker. Aldus behouden de achtervoegsels **ano** en **ako** in zelfstandige naamwoorden steeds **o**, wat ook de klank van den stam zij. Ook nog : het achtervoegsel **ake** in werkwoorden, bv. **tɔkɛndáké,** *ga niet*, enz.

5. Een zeer belangrijke opmerking.

Bij het uitspreken der klinkers geve men aan deze hun volle waarde. De klinkers van het **lonkundó** zijn niet moeilijk, maar zij verschillen merkelijk van deze in het Nederlandsch. Aldus staat

onze Nederlandsche *ie* tamelijk dicht bij de **lonkundó e**. De **lonkundó o** staat tusschen de Ned. **oo** en Ned. **oe**. De **Nkundó** schrijven onze Ned. **oe**, zooals wij ze gewoonlijk uitspreken, gemakkelijk **o** ; en onze **ie** wordt voor hen zoo iets als hun **e**. Bv. **ngonga,** *bel, klok* ; de **o** moet steeds als volle **oo** klinken, hoewel zij kort is, dus nooit als in Ned. *long* of *stronk*. **Bokenda,** *balk* ; de **o** moet steeds klinken als **oo** in *loot*, doch kort, en de **e** als in *beek* (hoewel kort) ; dus uitspreken als **boo-kee-nda,** maar **oo** en **ee** kort houden.

II. MEDEKLINKERS

1. In het **lonkundó** worden de medeklinkers nooit verdubbeld, behalve **n** en **m**. Men diene ze dus in de uitspraak steeds hun volle waarde te geven. Bv. een **s**-klank wordt steeds met één enkele **s** geschreven. Waar één **s** staat, moet steeds **s** worden uitgesproken ; nooit mag men **z** zeggen zooals in het Fr. Bv. **lofoso,** *huid, vel* ; uit te spreken als **lo-fo-so** (de **o**'s met hun volle waarde), niet : **loffoso,** noch **loffozo,** noch **lɔfɔsɔ**.

Men treft in het **lonkundó** de volgende medeklinkerphonemen aan :

b bilabiale stemhebbende explosief ; zooals in het Nederlandsch.

d stemhebbende alveolare explosief ; uitgesproken met de tongpunt tegen den tandwortel. Ongeveer als in het Ned.. **d** is eigenlijk slechts een variante van **l** in de meeste dialekten en komt dan ook slechts voor na **n**. Andere dialekten hebben **d** in plaats van **l**, zonder vóórafgaande nasaal.

f (= f) stemlooze bilabiale fricatief. Wordt uitgesproken met de lippen gerond tegenover elkaar, in den stand waarmee we gewoonlijk zacht blazen om een scherpe pijn te verzachten ; maar de onderlip is iets ingetrokken, de boventanden raken haar echter niet. In het hoofddialekt is **f** niet zoo ten volle bilabiaal als bv. in het **losakanyi** en andere dialekten (1).

---

(1) Op sommige oudere missieposten hoort men reeds, vooral bij de schooljeugd, de labio-dentale **f**, zooals in het Ned., dit onder Europeeschen invloed. Het is aan dit feit te wijten, dat ik in mijn studie in *Anthropos* fouten en tegenstrijdigheden geschreven heb.

g stemhebbende velare explosief, ongeveer zooals in Fr. *guerre* doch lager gevormd ; nooit als in het Ned. Wordt steeds voorafgegaan door **ŋ** (**ng** geschreven).

h laryngale (of keel-) fricatief ; zooals in het Ned. Komt in het hoofddialekt enkel voor in onomatopeeën. In andere dialekten neemt zij de plaats in van **s** (bv. **lokonda, lontómbá, lɔlɛku**) ; in het **longandó** de plaats van **f**.

j stemhebbende dentale of alveolare affricaat. Wordt uitgesproken als **d** gevolgd door een klank, die tusschen **z** en Fr. **j** ligt ; staat dichter bij den eenen of den anderen naar gelang van den klinker die volgt. Dus nooit uit te spreken als Ned. *j* of als Eng. *j*.

k stemlooze velare explosief ; als in het Ned., doch nog meer velaar.

l alveolare laterale medeklinker ; de tongpunt ligt meer naar voren dan in het Ned. ; ligt dichter bij **d**.

m bilabiale nasaal. Na **m** wordt **f** steeds **p**. Men hoort ook een bilabiale velare nasaal (**m²**). De lippen zijn niet op elkaar gedrukt doch blijven iets open ; de stand der tong is velaar (naar het zacht gehemelte toe), zoodat men tevens een soort van **u**-klank hoort (vandaar dat sommigen **u** of **um** schrijven). Deze medeklinker komt slechts voor op het einde van enkele zeldzame woorden, waar een klinker (**i** of **u**) is weggevallen. We schrijven steeds **m**, wijl er nooit vergissing mogelijk is. Zooals **ŋ** staat tegenover **n**, zoo staat **m²** tegenover **m**.

n alveolare nasaal. Sterk gearticuleerd. Vóór **s** is **n** soms nog meer dan gewoonlijk genasaliseerd. Deze klank verschilt van de Ned. *n*.

ŋ velare nasaal ; als in Ned. ti*ng*eli*ng*eli*ng*. Komt enkel voor vóór **g** en **k** (waar men nooit **n** gebruikt) en wordt dus steeds **n** geschreven. Komt in enkele dialekten als afzonderlijke medeklinker voor in plaats van **ŋg**. Bv. **ngóya,** *mijn* (*ons*) *moeder* ; uit te spreken als : **ŋ-gó-ya.**

ny palatale nasaal, als in Fr. champa*gne*. Op het eind van een woord, waar niets meer op volgt, wordt *ny* + *i* gehoord als *ny*, omdat de eindklinker bijna gansch stemloos is.

p stemlooze bilabiale explosief ; als in het Ned. Komt vooral voor na **m** ; op zichzelf slechts in zeldzame werkwoorden (enkele

dialekten hebben **p** reeds vervangen door **f**) en vooral in onomatopeeën. Enkele dialekten vervangen **f** steeds door **p**.

r komt alleen voor als individueele verwisseling voor **l**.

s stemlooze alveolare fricatief ; als in het Ned.

t stemlooze alveolare explosief. Als in het Ned., maar men lette op den alveolaren stand der tong.

ts stemlooze dentaal-alveolare of postalveolare affricaat. De meer vóór- of achterwaartsche articulatie hangt af van den klinker, die erop volgt. Vóór **i** klinkt **ts** ongeveer als in Ned. sp*its*, fi*ets* ; terwijl **ts** vóór **u** en **w** dicht de Eng. *ch* benadert als in *ch*urch. Tusschen die twee uitersten komen tal van tusschenstadia voor. In sommige oudere boekjes wordt **ts** door **c** aangeduid. De protestanten gebruiken **ts** en **c** ; het onderscheid dat zij ermee bedoelen, wordt echter niet doorgedreven en zoo worden beide wijzen van weergeven door elkaar gebruikt.

v (= **ʋ**) bilabiale stemhebbende fricatief ; komt niet voor tenzij in een paar dialekten, zooals in het **losakanyi**, in plaats van **w**.

w halfklinker, zooals in het Eng.

Vóór **w** worden **b** en **p** tot affricaten (**bv** en **pf**). Bv. **mbwá,** *hond*, wordt uitgesproken ongeveer als **mbvwá.**

impwɛmpwɛ, *gefluister*, wordt uitgesproken ongeveer als **impfwɛmpfwɛ.** In de schrijfwijze wordt daar echter geen rekening mee gehouden.

Na **f** klinkt **w** ongeveer als onze Zuidnederlandsche *w* en is uit den aard der zaak zeer zacht.

y halfklinker, zooals in Ned. *j*aar.

z in oudere werken, in de boekjes der PP. van Mill Hill, ook in sommige protestantsche uitgaven, staat dit teeken voor **j**. Andere werken onderscheiden **j** en **z**. De verschillen, die uiterst gering zijn, vloeien voort uit de plaats van den medeklinker in het woord.

' is het teeken der elisie of weglating van klanken.

De glottale of stemband-explosief komt voor in sommige dialekten ; bij het schrijven wordt er echter geen rekening mee gehouden.

2. **Verbindingen.**

Verschillende medeklinkers kunnen verbonden worden :

a) met nasalen : **mb, mp, mw, nd, ng, nk, nj, ns, nt, nts, nw.**

b) met halfklinkers :

w : **bw, mbw, pw, mpw, ngw, kw, nkw, jw, njw, sw, nsw, tsw, ntsw, nyw. lw** komt weinig voor, wordt gewoonlijk **jw** ; **ndw** wordt steeds **njw**, en **tw** steeds **tsw**. Sommige dialekten behouden nochtans **ndw, lw, tw.**

y : **by, mby, py, mpy, ngy, ky, nky, my.** Sommige dialekten hebben nog : **ndy, ly, ty,** die elders worden tot **nj, j, ts.**

3. **Dubbele medeklinkers.**

Dubbele medeklinkers in den eigenlijken zin komen niet voor. Enkel treft men een verdubbeling aan van **n** en **m**, nl. wanneer in werkwoorden of zelfstandige naamwoorden de stam begint met een nasaal, en terzelfder tijd het voorvoegsel (prefix) of invoegsel (infix) ook een nasaal is. Feitelijk geldt het hier twee klankgrepen ; de eerste bestaat uit een nasaal, de tweede begint met een nasaal ; bv. **lomuma,** *vrucht* ; stam **muma** ; mv. prefix **m**, dus **m-muma.** Stam : **mɛl,** *drinken, inzwelgen.* Het prefix, dat den eersten persoon enkelvoud aanduidt, is **n** (wordt hier **m**). *Ik drink* wordt dus **ḿ-mɛla.**

Het voorwerp-infix, dat den eersten persoon enkelvoud aangeeft, is eveneens **n(m)**. Stam : **mɛmy,** *eeren.* **ámɛmya,** *hij eert.* Maar : *hij eert mij* : **á-m-mɛmya.**

4. **Euphonische veranderingen.**

Vervormingen ter wille van de welluidendheid komen veelvuldig in **lonkundó** voor. Hier volgen de voornaamste :

1. **b** en **d** kunnen wegvallen na een nasaal, bv. **ámboma** > **ámoma,** *hij doodt mij.* **ńdanga** > **ńanga,** *ik wil.* Het is echter ten zeerste aan te raden, dat de volle vorm gebruikt worde, omdat hij het duidelijkst is en dubbelzinnigheden uitsluit.

2. De voorgevoegde **n** wordt **m** vóór **p** en **b.** Bv. **ń-kɛnda,** *ik ga weg.* Maar : **ḿ-banda,** *ik lees* ; **ḿ-pénda,** *ik steek over* (rivier, weg, enz.).

3. Na een nasaal verandert **f** in **p**, en **l** in **d.** Bv. **lɔ-fɔsɔ,** *geluid,* wordt in het meervoud **mpɔsɔ** ; **lolango,** *liefde,* wordt **ndango,** (in plaats van **mfɔsɔ** en **nlango**).

4. De **y** aan het begin van een stam wordt **j** na een voorgevoegde

n. Bv. stam : **yá**, *komen* ; **áye**, *dat hij kome* ; **ńje**, *moet ik komen?* (niet : **ńye**).

5. In verbindingen enz. wordt **i** = **y**, en **u** = **w**.

6. Hier volgen enkele algemeene euphonische verbindingen :

b + **i** = **by**	**n** + **i** = **nyi**
nd + **i** (**nd** + **y**) = **nj(i)**	**nd** + **w** = **njw**
l + **i** (**l** + **y**) = **j(i)**	**l** + **w** = **jw**
t + **i** (**t** + **y**) = **ts(i)**	**t** + **w** = **tsw**

7. De voorvoegsels (prefixen), invoegsels (infixen) en achtervoegsels (suffixen) kunnen de volgende veranderingen vertoonen vóór klinkers :

o — **w**	**bo** — **w**	**ko** — **kw**	**lo** — **jw**
bi en **be** — **by**	**li** — **j**	**n** — **nj**	**lo** — **l**

8. Het uitvallen der **b** tusschen twee klinkers.

Over het algemeen valt **b** weg tusschen twee klinkers. Neem een stam beginnend met **b** + klinker ; voeg er een prefix vóór, dat op een klinker eindigt, zoodat de begin-**b** tusschen twee klinkers komt te staan, en zij valt weg.

Bv. stam : **bónd**, *wachten*. **ḿbónda**, *ik wacht*. **ó-bónda**, *je wacht*, wordt **ó-ónda**. **á-ónda**, in plaats van **á-bónda**, *hij wacht* ; enz.

Bv. stam : **bát**, *bezitten*. **ó-m-báta**, *je bezit mij*. Maar : **ń-ko-áta**, *ik bezit je* (voor **ń-ko-báta**). **bo-átsi**, *bezitter*, in plaats van **bo-bátsi**. **li-átsí**, *bezit, rijkdom*, in plaats van **li-bátsí**. **e-átelo**, *middel van bezit, inbezitneming*, in plaats van **e-bátelo** ; enz.

Het is dus van belang den volledigen stam te kennen. Het prefix geeft dezen steeds duidelijk aan. Vindt men een woord, dat schijnbaar met een klinker begint en toch het medeklinker-prefix heeft, dan weet men, dat men te doen heeft met een stam die met **b** begint, doch deze **b** tusschen de twee klinkers verloren heeft. Bij werkwoorden kan men ook den volledigen stam vinden met te zoeken naar de gebiedende wijs, of naar een vorm, waar de stam onmiddellijk wordt voorafgegaan door een **m**. Zelfstandige naamwoorden die van werkwoorden zijn afgeleid, kan men als met **b** beginnende stammen herkennen, niet alleen aan den aard van hun prefix, maar ook door het opsporen van den oorspronkelijken werkwoordstam, waarvan zij zijn gevormd.

Men lette er dus op, dat men deze **b**-stammen niet als klinkerstammen opvat of behandelt.

In sommige dialekten vindt men **b** nog tusschen twee klinkers. In andere treft men **b** slechts in enkele gevallen aan. Dit processus is nog in volle wording.

III. KLANKGREPEN

Bijna alle woorden zijn meerklankgrepig in het **lonkundó**. Eénklankgrepige woorden komen weinig voor.

Elke klankgreep eindigt op een klinker. De eenige medeklinker, die in enkele zeer zeldzame woorden de klankgreep kan sluiten is **m**[2]. Ook de gewone nasalen **n** en **m** kunnen als prefix een zelfstandige klankgreep uitmaken ; bv. **ń-kɛ-nda,** *ik ga.*

Bij het schrijven kappe men dus steeds af vóór de medeklinkers ; bv. **bo-nko-nji,** *hoofdman.*

Dubbelklanken worden aangezien als één klankgreep ; zij worden steeds in één ademtocht uitgesproken, hoewel elke klinker zijn afzonderlijken toon heeft ; bv. **bo-sai,** *vinger* ; **aô-sa-nga,** *hij heeft gezegd* ; **e-tóo,** *stuk stof.*

IV. KRACHT- OF INTENSITEITSACCENT

De min of meer groote kracht waarmee een klankgreep wordt uitgesproken, heeten wij krachtaccent. In elk woord treft men een klankgreep (soms twee) aan, waarop we meer drukken dan op de andere, en die we dan ook met krachtiger ademdruk uitspreken.

In het **lonkundó** valt het intensiteitsaccent gewoonlijk op de eerste klankgreep van den stam. We geven dit accent door een loodrecht streepje vóór de klankgreep te kennen.

i-lɔmbɛ, *huis* ; **bo-lkulaka,** *rijk man* ;

á-lsanga, *hij zegt* ; **baô-ltúngama,** *zij zijn gevangen.*

Soms, doch zelden, op de laatste ; bv.

bokellé, *ei* ; **lokollé,** *trommel.*

Eénklankgrepige stammen hebben het krachtaccent op het prefix, tenzij er een suffix op volgt ; bv.

lbo-nto, *mensch* ; **lá-yá,** *hij komt* ; maar : **á-lyá-kí,** *hij kwam.*

Afleidingen vertoonen meerdere uitzonderingen op deze regels ;

dikwijls is de voorlaatste klankgreep van het achtervoegsel beklemtoond ; bv.

lang, *beminnen, willen* ; afleid. **elalngélá**, *grilligheid.*
lombol, *verzachten* ; „ **bololmbójwá**, *verzachtend middel.*
sang, *zeggen* ; afl. **sangel**, *zeggen tot iemand* ; **átosalngélé**, *dat hij ons zegge* ; **áfótosalngélé**, *hij zegt het ons niet.*

In samengestelde zelfstandige naamwoorden (en onomatopeeën) behoudt elk element zijn afzonderlijk krachtaccent ; bv.
lbŏn-lŏlu, *jongeling* ; **elkúmb-alkulá**, *pijlen-ontwijker.*

In het **lonkundó** wordt het krachtaccent met minder nadruk uitgesproken dan het gewoonlijk in het Nederlandsch gebeurt. In alle geval lette men er op, dat men deze beklemtoning niet aan de toonshoogte koppelt ; het intensiteitsaccent gaat niet noodzakelijkerwijze met een hoogeren muzikalen toon gepaard, zooals dit gewoonlijk wel het geval is in onze moedertaal. Beide taalelementen : intensiteitsaccent (kracht) en muzikaal of tonisch accent (toonshoogte), moeten steeds goed uit elkaar gehouden worden.

Er zou nog veel over het krachtaccent kunnen gezegd worden, maar we kunnen dit hier niet doen, te meer daar dit accent wel noodig is voor juiste en duidelijke uitspraak, maar lang niet zoo belangrijk als de toonshoogte is. Wie de klanken juist uitspreekt en vooral de toonshoogte behoorlijk weergeeft, zal zeer gemakkelijk begrepen worden, zelfs al mocht het krachtaccent minder tot zijn recht komen, terwijl men in het tegenovergestelde geval volstrekt niet verstaan wordt.

V. TOONSHOOGTE (MUZIKAAL OF TONISCH ACCENT)

De psychologische toon, of de emotioneele toon, d. i. de verschillen in stemhoogte, waardoor we onzen gemoedstoestand (toorn, vreugde, droefheid, enz.) meer bevatbaar willen uiten, leert men gemakkelijk in de praktijk aan. Wijl dit een algemeenmenschelijk verschijnsel is, bestaan hier slechts bijkomstige verschillen tusschen **lonkundó** en Nederlandsch.

De moeilijkheid is grooter voor den w o o r d t o o n. In de volgende regels, alsook in heel deze spraakkunst, gaat het niet over den gemoedstoon of over den zinstoon, maar uitsluitend over dezen

woordtoon, die s e m a n t i s c h kan zijn, d. i. onafscheidbaar van de beteekenis van het woord als zoodanig, ofwel g r a m m a t i s c h, waardoor te kennen wordt gegeven dat hij een bepaalden vorm van het woord aanduidt.

Elke klankgreep wordt op een bepaalde t o o n s h o o g t e uitgesproken. M e n l e t t e e r s t e e d s o p t o o n s h o o g t e n i e t t e v e r w a r r e n met het intensiteitsaccent. Terwijl dit de kracht is, waarmee men een klankgreep uitspreekt, is de toonshoogte, — gewoonlijk eenvoudig „toon" genoemd — de muzikale hoogte der stem, voortgebracht door een bepaald aantal trillingen der stembanden.

De toon is relatief, naar gelang van de personen, en volgens de vlugheid waarmee gesproken wordt. In de gewone spreektaal zijn de afstanden tusschen de tonen merkelijk kleiner dan de intervallen tusschen muzieknoten.

Het is van het allergrootste belang in het **lonkundó** *de juiste tonen aan te leeren van in het begin.* In de tonen ligt vaak het eenige onderscheid tusschen de woorden en tusschen meerdere grammatische vormen.

Er bestaan twee enkelvoudige tonen : de hooge (á) en de lage (à). In deze spraakkunst zijn onbetoonde klankgrepen te beschouwen als laag. Verbindingen dezer tonen geven een stijgenden toon (ǎ) en een dalenden toon (â). In samentrekkingen en elisies komen nog voor : de stijgend-dalende toon (ǎ) en de dalend-stijgende toon (ǎ), alsook, doch zelden, een vierdubbele toon, de dubbelstijgende toon (ǎ).

Men dient elk woord aan te leeren met zijn eigen toon. Waar de tonen in bepaalde vormen vaste regels volgen, zullen deze telkens ter plaatse worden opgegeven.

Iemand die bij het spreken geen rekening met de tonen houdt, spreekt allergebrekkigst ; in de gevallen waarin hij toch verstaan wordt, heeft hij dit alleen te danken aan den uiterst goeden wil der inlanders.

Een algemeene regel luidt als volgt : waar klinkers wegvallen en twee klankgrepen tot ééne worden versmolten, blijven beide tonen steeds behouden en verbinden zich tot een dubbelen toon.

Voor meer uitleg verwijzen we naar onze studies in *Anthropos*, XXIX, blz. 75 vlgg. (1934) en *Kongo-Overzee*, I, blz. 257 vlgg. (1935).

VI. ELISIES

De **Nkundó** maken bij het spreken zeer veel gebruik van elisies. Zij laten klanken wegvallen en verbinden woorden, zóó dat de volledige vormen zelden gehoord worden. Hier volgen enkele regels :

1. De begin-**b**, gevolgd door een klinker, valt gewoonlijk weg in zelfstandige naamwoorden, bijvoeglijke woorden, telwoorden, voornaamwoorden. Zij valt nooit weg in het bezitwoordje.

Bv. **botámbá bɔnɛ́** wordt **botámb' ônɛ́,** *deze boom.*

2. Het woord dat een wegvallende **b** voorafgaat, verliest den eindklinker, behalve vóór het prefix **bi** (**by**) en als de klinker, die na de begin-**b** van het volgende woord komt, een stijgenden toon heeft. Deze laatste uitzondering geldt echter niet wanneer het prefix **ba** is.

Er heeft ook geen elisie plaats in de werkwoordvormen, die **o** als infix hebben. Voorbeelden :

bolóló bŏnko wordt **bolóló'ŏnko,** *die straat.*
bisé bífé „ **bisé'ífé,** *twee dorpen.*
bokwá bófa bɔlɔ́tsi „ **bokw'óf'ɔlɔ́tsi,** *het zout is niet goed.*
bokwá bŏfá bɔlɔ́tsi „ **bokwá'ŏf'ôlɔ́tsi,** *het zout dat niet goed is.*
banto bănko „ **bant'ănko,** *die menschen.*
botámbá bókwémi anɛ́, wordt **botámb'ókwémi anɛ́,** *hier stond een boom* ; maar :
botámbá bɔôkwɛ́, wordt **botámbá 'ɔôkwɛ́,** *de boom is gevallen.*

3. De eindklinkers **i** en **u** vallen niet weg, maar veranderen in **y** en **w,** of volgen de andere euphonische regels hierboven aangegeven.

Bv.
balaki básáto wordt **balaky'ăsáto** *drie onderwijzers.*
bɔkɛli bɔnɛ́ „ **bɔkɛj'ɔnɛ́,** *deze beek.*
bekungú béfé „ **bekungw'éfé,** *twee* **bekungú**-*boomen.*

4. Vóór een klinker verliest het voorgaande woord zijn eindklinker volgens de regels 2 en 3, zelfs als de beginklinker een stijgenden toon heeft (behalve **i** als deze uit haar aard stijgend is) ; bv.
esé ĕnko wordt **es'énko,** *dat dorp.*

ilɔmbɛ iné wordt **ilɔmb'iné**, *dit huis*. Maar
itɔkɔ́ ǐnko blijft **itɔkɔ́ ǐnko**, *die mat*.

5. Het prefix **lo** kan veranderen in **e** ; bv.
ndá lokásá wordt dan **nd'êkásá**, *op het blad*.
Elders laat men alleen de l van **lo** weg en zegt men :
ndá'ókásá in plaats van **ndá lokásá**.

6. De persoonlijke voornaamwoorden van den eersten en derden persoon enkelvoud (**emí** en **endé**) kunnen hun beginklinker verliezen zonder den eindklinker van het voorgaande woord te doen wegvallen ; nl. na het voorzetsel **éka**, *bij*, en na de verschillende hulpwoorden der relatieve vormen ; bv.
éka emí en **éka endé** worden **éka'mí** en **éka'ndé**.
Maar : **ék'ísó** en **ék'ǐnyó** (*bij ons, bij u*) voor **éka ísó** en **éka ínyó**.
ěkí endé ɔkɛndáká wordt **ěkí'nd'ókɛndáká**, *toen hij wegging*.

7. *Toonregels.*

a) Ofschoon de klanken wegvallen, blijven de tonen behouden. Indien beide tonen van denzelfden aard zijn, slorpt de eene den anderen natuurlijk op. Zijn zij echter van verschillenden aard, dan verbinden zij zich tot een dubbelen toon, dalend of stijgend, al naar gelang van het geval ; bv.
bòntò ɔ̀né = **bònt'ɔ̀né**, *deze mensch*.
ndá bòtámbá bònyí = **nd'ôtámb'ônyí**, *op genen boom*.

b) Indien een klinker met hoogen toon wegvalt vóór een klankgreep met stijgenden toon, dan wordt deze laatste dalend-stijgend ; bv.
bakulá bǎkáé = **bakul'ǎkáé**, *zijn pijlen*.
ínyó bǎnko = **íny'ǎnko**, *zijt gij daar?*

c) De prefixen **e** en **o** maken uitzonderingen uit ; zij verliezen hun eigen toon om slechts dien der weggevallen klankgreep over te nemen ; bv.
bòtómóló ǒkáḿ àôtswá èsé ěnkò = **bòtómól'ókáḿ àôtsw'és'énkò**, *mijn oudere broeder is naar dat dorp gegaan*.
èmí ɔ̀né ǒkòyêlà èkénjé èné = **èm'ɔ́n'ókòyêl'èkénj'éné**, *en nu breng ik je dezen steen*.

d) Het wegvallen van een stijgende klankgreep vóór een andere stijgende klankgreep geeft een dubbelen stijgenden toon op het

prefix **ba** (soms ook op **be**), echter niet in partitieve vormen (een der beide stijgende tonen valt hier weg) ; bv.
bàkùlá bămŏ bákáḿ = **bàkùl'ăm'ăkáḿ**, *enkele mijner pijlen* ;
èmí là wĕ bákìsí = **èm' â w' ăkìsí**, *ik en jij die samenzijn.*

e) Het voegwoord **la**, *en*, kan gansch wegvallen ; doch de toon wordt steeds behouden, zelfs wanneer het volgende woord met het prefix **e** (of **o**) begint ; bv.
bătswá là èmí = **bătswá l'èmí** = **bătsw' êmí**, *zij die gaan met mij.*

Ook **ndá** kan aldus gansch wegvallen, terwijl de toon bewaard blijft. Dit komt uiterst zelden voor in de gewone spreektaal, maar is zeer gebruikelijk in spreekwoorden, liederen en in de poëzie ; bv.
bòmbòlò ŏkwŭlèlà nkímò ndá èlálí = **bòmbòl'ŏkwŭlèlà nkím' ĕlálí**
het is de **bombolo** *die voor je schreeuwt op de plaats waar vroeger het dorp was.*

Uitleg : Vallen weg op het einde : **o** en **ndá**. Het prefix van **elálí** wordt hoog door den toon van **ndá** (zie hierboven *c*). De lage toon van **o** van **nkímo** komt ook op de **e** van **elálí**, die dus stijgend wordt.

VII. WOORDSOORTEN

Het **lonkundó** kent de volgende woordsoorten :

A. Hoofdwoorden of zelfstandige woorden.

1. Zelfstandige naamwoorden (**lĭna**, mv. **baína**).
2. Werkwoorden (**ekeelo**, mv. **bikeelo**).
3. Persoonlijke voornaamwoorden (**linkitsaína**, mv. **bankitsaína**).

B. Akkoordwoorden.

De akkoordwoorden zijn die woorden welke in den zin steeds overeenkomen met de klasse en het getal van het zelfstandig naamwoord, dat door hen bepaald wordt. Zij bestaan dus steeds — evenals de hoofdwoorden — uit een onveranderlijken stam en een veranderlijk prefix, dat overeenkomt met het prefix van het bepaalde zelfstandig naamwoord.

Wanneer het akkoordwoord gansch zelfstandig wordt gebruikt, d. w. z. zonder gesproken of verzwegen substantief, dan neemt het het akkoordprefix der eerste klasse.

Het **lonkundó** bezit de volgende akkoordwoorden :

1. Het bezitwoordje (**yŏyoi y'ĕátelo**) : **-a** (N. B. het streepje vóór een woord staat in de plaats van het prefix).

2. De bezittelijke, aanwijzende en onbepaalde voornaamwoorden (**linkitsaína,** mv. **bankitsaína**) en adjectieven (**bokóbyá,** mv. **bekóbyá**).

3. De eerste vijf telwoorden, alsook drie onbepaalde telwoorden (**loanjí** mv. **mbanjí**).

4. Het werkwoord in de relatieve vormen, en in sommige andere vormen, wanneer het onderwerp een zelfstandig naamwoord is, dat geen persoon aanduidt.

C. Onveranderlijke bijvoeglijke woorden.

1. De telwoorden van 6 tot 9, alsook een paar onbepaalde telwoorden.
2. De vraagwoorden (**wŭójwá**, mv. **byŭójwá**).
3. De voorzetsels (**josâína**, mv. **baosâína**).
4. De bijwoorden (adverbia) (**bolongyá**, mv. **belongyá**).
5. De onomatopeeën (**ekokantsingó** mv. **bikokantsingó**).
6. De voegwoorden (**bosambwá**, mv. **besambwá**).
7. De uitroepen (**bosimbo**, mv. **besimbo**).

EERSTE LES

I. Naamwoorden.

Het **lonkundó** kent het grammatische geslacht niet. Het bezit ook geen lidwoorden.

In het **lonkundó** bestaan de zelfstandige naamwoorden over het algemeen uit twee deelen : een onveranderlijk deel, den stam, en een veranderlijk deel, het voorvoegsel (prefix).

Het prefix is verschillend in het enkelvoud en meervoud. Alle naamwoordelijke prefixen hebben den lagen toon.

Naar gelang van den aard der prefixen (enkelvoud, meervoud) worden de zelfstandige naamwoorden in acht klassen ingedeeld.

De prefixen ondergaan euphonische wijzigingen ; zij vertoonen kleine verschillen naar gelang de stam met een medeklinker of met een klinker begint. We zullen telkens zoowel de klinker-prefixen als de medeklinker-prefixen aangeven.

De namen der klassen gaan op de medeklinker-prefixen terug. Het eerste is het prefix voor het enkelvoud, het tweede dit voor het meervoud.

II. 1ste klasse bo-ba. Vóór klinkerstammen : w of b-ba.

Deze klasse omvat slechts soortnamen van personen :

1. **bo-nto** mv. **ba-nto**, *mensch.*
   bo-kwála „ **ba-kwála**, *slaaf, slavin.*
   bo-faya „ **ba-faya**, *vreemdeling, bezoeker.*
   bo-kelésu „ **ba-kelésu**, *kristen.*
   bo-tómóló „ **ba-tómóló**, *oudere broeder van broeder* of *oudere zuster van zuster.*
   bo-kúné „ **ba-kúné**, *jongere broeder of zuster.*

2. Namen van de personen die een handeling verrichten en afgeleid zijn van werkwoorden. Van elk werkwoord kan zulk een zelfstandig naamwoord gevormd worden door achtervoeging van *i* met lagen toon.

ww. lak, *onderwijzen*, bo-laki, ba-laki, *onderwijzer*.
lúk, *roeien*, bo-lúki, ba-lúki, *roeier*.
túl, *smeden*, bo-túli, ba-túli, *smid*.
kamb, *werken*, bo-kambi, ba-kambi, *werker*.
bónd, *bidden*, bɔ-ónji, ba-ónji, *bidder*.
bát, *bezitten*, bo-átsi, ba-átsi, *bezitter, rijke mensch*.
mɛl, *drinken*, bɔ-mɛli, ba-mɛli, *drinker, rooker*.

3. Woorden met klinkerstam :

Het enkelvoud-prefix is w. Slechts vóór o is het, in niet-afgeleide woorden, b.

a) Met w :

w-ălí mv. ba-álí, *echtgenoote (vrouw)*.
ww. as, *zoeken*, w-asi, ba-asi, *zoeker, visscher*.
ékol, *leeren*, w-ĕkoli, ba-ékoli, *leerling, student*.
ésany, *bewaken*, w-ĕsanyi, ba-ésanyi, *bewaker*.
in, *haten*, w-inyi, ba-inyi, *vijand*.
ón, *planten*, w-ŏnyi, ba-ónyi, *planter*.

b) Met b :

b-ŏme mv. ba-óme, *echtgenoot (man)*.

Verder ook een paar onregelmatige woorden :

b-ŏna (samentrekking van bo-ána), mv. b-ăna, *kind*.
b-ŏnŏlu, mv. b-ănŏlu, *jonge mensch* (ook op dieren toegepast).
b-ŏmoto, mv. b-ămato, *vrouw*.

III. Zijn. Stam : -le.

Het prefix van den derden persoon enkelvoud is voor de kl. bo-ba : a ; in het meervoud is het ba. Dus : ale : *hij, zij is* ; bale : *zij zijn*. Door bijvoeging van het voorzetsel la, *met*, vertaalt men ons „heeft, hebben". ale la, *hij (zij, het) heeft* ; bale la, *zij hebben*.

Toepassingen.

bɔtswá ale bɔmɛli, *de pygmoïde is een rooker*. batswá bale bamɛli, *de pygmoïden zijn rookers*. bŏmoto ale la bŏna, *de vrouw heeft een kind*. bămăto bale la băna, *de vrouwen hebben kinderen*. bŏme ale wĭyi, *de echtgenoot is een dief*. baóme bale baíyi, *de echtgenooten zijn dieven*. wălí ale wĭyi, *de echtgenoote is een dievegge*. baálí bale baónyi, *de echtgenooten zijn plantsters*. botómóló ale la wălí, *de oudere broeder heeft een echtgenoote*. bakúné bale la baóme, *de jongere zusters*

hebben echtgenooten. **botúli ale bofaya,** *de smid is een vreemdeling.* **bakwála bale balúki,** *de slaven zijn roeiers.*

OEFENINGEN.

1. Scheid prefix en stam in de volgende woorden, en zet ze respektievelijk in het enkelvoud of meervoud :

botómbi (*drager*), **bontamba** (*slaaf, dienaar*), **boanji** (*lezer*), **basómbi** (*koopers*), **wemi** (*maker*), **bosí** (*iemand die afkomstig is van..., lid van een klan of dorp*), **baníngá** (*gezellen, kameraden*), **balíkitanyi** (*twisters*), **bakɛnji** (*reizigers*), **wĕmbi** (*zanger*), **bakeli** (*daders*), **bawéi** (*dooden*), **bofombi** (*bedrieger*), **balɔki** (*toovenaars, duivels*).

2. Vertaal en zet in het meervoud :

De werkman is een mensch. De vrouw heeft een kind. De echtgenoot heeft een vrouw. De makker is een zanger. De drager is iemand van **Bokúma.** De oudere broeder is een lezer. De vreemdeling is een slaaf. Het kind heeft een jongeren broeder. De onderwijzer heeft een leerling. De duivel is een vijand. De echtgenoot is kristen. De reiziger is een jong mensch. De kooper is een zondaar (**bɔsɔ́ki**). De kristen is een bidder. De smid is een drinker. De werkman is een dief. De vrouw is een planter. De roeier is een zanger. De visscher is een rijk mensch. De bewaker is een dooder ; hij heeft een kind. De rechter (**bosambi**) is een twister. Het opperhoofd (**bonkonji**) is een geloofsleerling (**bokími**). De eigenaar (**bomóngó**) is een bedrieger. De schrijver (**bɔkɔtsi**) is protestant (**bɔtswêji.**). De vrouw heeft een mede-echtgenoote (**bokalé**). De jager (**boengi**) is een wilde (**bɔsɛ́nji**). De geloovige (**wimeji**) is een beschaafde (**bɔmbɔ́tsi**). De schoonvader (**bokiló**) is een rijk man. De **Bɔtswá** is een jager.

TWEEDE LES

I. Kl. bo-be.

De prefixen der tweede kl. zijn **bo** in het enkelvoud en **be** in het meervoud. Vóór een klinkerstam wordt **bo** tot **w** ; vóór **o, ɔ** en **u** echter wordt **bo** gewoonlijk **b.** **be** wordt vóór een klinkerstam gewijzigd tot **by.**

Tot deze klasse behooren zeer veel woorden :

1. Namen van allerlei zaken :

bo-té	mv.	**be-té,** *genees-, toovermiddel* ; (*boom*).
bo-nanga	„	**be-nanga,** *volk.*
bo-kili	„	**be-kili,** *hoog land, wereld.*
bo-konda	„	**be-konda,** *bosch op hoog land.*

bɔ-tsá	mv.	bɛ-tsá, *hoofd.*
bo-sai	„	be-sai, *vinger, teen.*
bo-kulu	„	be-kulu, *touw.*
bo-ala	„	be-ala, *hecht.*
w-ăto	„	by-ăto, *prauw.*
w-esé	„	by-esé *been(deren).*
w-ĭso	„	by-ĭso, *deur-, vensteropening.*
b-ŏfo (w-ŏfo)	„	by-ŏfo, *zaad.*
b-oke	„	by-oke, *zandbank.*
b-ɔ̌kɔ́kɔ́	„	by-ɔ̌kɔ́kɔ́, *dakkeper.*
b-utú (w-utú)	„	by-utú, *zand, stof.*

2. Vele namen van boomen, planten, dieren :

bo-támbá (bo-té)	mv.	be-támbá(be-té), *boom.*
bo-bwo	„	be-bwo, *zwam.*
bɔ-kɔlí	„	bɛ-kɔlí, *liaan.*

3. Eigennamen van personen, dorpen, enz. Deze vormen hun meervoud juist zooals de andere woorden dezer klasse. Bv. **Bokúma**, mv. **Bekúma.**

4. Namen van hoedanigheden, eigenschappen en dgl. :

bɔ-lɔ́tsi	mv.	bɛ-lɔ́tsi, *goedheid.*
bo-bé	„	be-bé, *slechtheid.*
bɔ-fétɔ́	„	bɛ-fétɔ́, *zindelijkheid.*
w-ănyá	„	by-ănyá, *verstand.*
w-ĕlá	„	by-ĕlá, *gebrek, armoede.*
w-ĕlɔ	„	by-ĕlɔ, *witheid.*
b-ŏló	„	by-ŏló, *sterkte, hardheid, moeilijkheid.*
b-ɔ̌lu	„	by-ɔ̌lu, *zachtheid, zwakheid, gemakkelijkheid.*
b-ŭwé	„	by-ŭwé, *kortheid.*

II. Zijn.

Het prefix van den derden persoon is, voor deze klasse, in het enkelvoud **bo** ; in het meervoud **be** (1).
botámbá bole la bŏfo, *de boom heeft zaad.*
betámbá bele la byŏfo, *de boomen hebben zaden.*

(1) Hierop bestaan echter talrijke uitzonderingen.

III. Hoedanigheidswoorden.

Het **lonkundó** bezit geen bijvoeglijke hoedanigheidswoorden ; het heeft slechts zelfstandige hoedanigheidswoorden. Onze bijvoeglijke naamwoorden, zooals *goed*, *slecht*, *groot*, enz. moet men in het **lonkundó** weergeven door :

1. zelfstandige naamwoorden, die de bedoelde eigenschap uitdrukken.

Bv. *de prauw is groot*, **wăto bole bɔnénɛ** (woordelijk : *prauw is grootheid*). *De rechter is verstandig*, **bosambi ale la wănyá** (woordelijk : *rechter is met verstand*) ;

2. door werkwoorden (zie verder) ;

3. door onomatopeeën (zie verder).

Toepassingen.

botámbá bole bɔnénɛ, *de boom is groot*. **bekelé bele bŏlu**, *de eieren zijn malsch*. **bokungú ale botámbá**, *de* **bokungú** *is een boom*. **bɛkɔlí bele bŭké**, *de lianen zijn veelheid = er zijn veel lianen*. **bɔkɔlí bole botálé**, *de liaan is lang*. **butú bole wĭlo**, *het stof is donker*. **bɔkɛli bole la bɛkɔngɔ́ bŭké**, *de beek is met vele zanden = de beek heeft veel zand = er is veel zand in de beek*.

Oefeningen.

1. Vertaal en zet daarna in het meervoud :

De mensch heeft een romp. De boom heeft een stam. De **bokungú** is (**ale**) een boom. De liaan heeft een wortel. De toovenaar heeft een toovermiddel. Het touw is kort. Het net is sterk. De beek heeft een zandbank. De roeier heeft gebrek. Het ei is zacht. Ef is een zwam in het bosch (= het bosch is met een zwam). De onderwijzer heeft een hoofd, een hart, een mond. De prauw is lang. De dakkeper is wit. De deuropening is groot. Er zijn beenderen in den vinger. De hecht is zuiver. De duivel is slecht. De tsetse (**wilí**) is valsch (**bosulu**). Het volk is groot. De beek is diep (**bolindó**). Het papier (**bonkándá**) is wit. De leerling heeft suikerriet (**bosongo**). De balk (**bɔtɔ́ndɔ**) is zwaar (**bolito**). Het zout (**bokwá**) is flauw (**bɔlɛlɔ́**). De rechter heeft een boog (**bongángo**). De vrouw is lui (**bɔmpɔnyɛ**). Het zaad is hard. Het opperhoofd heeft een deken (**bolangítsi**), een laken (**bolekanyi**), een net.

2. Leg het gebruik der verschillende prefixen uit in de volgende woorden (enkelvoud en meervoud) :

boómba, *graftombe* ; **bolemo**, *werk* ; **bɔnkólu**, *kruik* ; **bonkúndu**, *geheel* ; **wĭli**, *kant, richting* ; **wăngaka**, *schepsel* ; **bokóló**, *fabel, spreekwoord* ; **bokonjí**, *termietenheuvel* ; **boéké**, *witheid (van vogel)* ; **bolá**, *dorp van afkomst* ; **boinda**, *lamp* ; **wamba**, *beleediging* ; **wĕto**,

verkoudheid ; bunu, *vleesch* (Fr. *chair*) ; b-ɔsú, *zwakheid* (*van gestel*) ; bofúki, *ongedurigheid* ; bonkóto, *kleed* ; bŭké, *veelheid* ; wiko, *prijs, waarde* ; wĕlɛ, *palmtaksteel* ; wĕké, *gezwel, breuk* ; wafanya, wăngatá, wele, boánda, boéndé, wătsi, wɛnjɛ, boúlama, boáté, waka, wĕmá, wenga, boénga, boúlú, boómba, boángí, wăngi, wanga, boángá, boélé, boímbo, bŭndú, buya, buteji, bŏngongo.

DERDE LES

I. Kl. bo-be (vervolg).

Bij deze klasse behooren o. m. nog :

5. Soortnamen van personen, die oorspronkelijk geen persoonsnamen zijn :

bokulaka	mv.	bekulaka, *rijk man.*
bolángala	„	belángala, *flinke jonge man.*
bɔndɛ́lɛ́	„	bɛndɛ́lɛ́, *blanke.*
bonjemba	„	benjemba, *ongehuwde* (ook *ongehuwde staat*).
bolongányi	„	belongányi, *huwelijk* (*kerkelijk*), *gehuwde.*
bonganga	„	benganga *dokter.*

6. Namen van natuurverschijnselen :

bo-tswó	mv.	be-tswó, *nacht.*
bɔ-kɔlɔ	„	bɛ-kɔlɔ, *avond* (nu ook *dag*).
bɔ-wá	„	bɛ-wá *laagwater-tijd.*
bo-mpompo	„	be-mpompo, *wind.*
b-ŏtsi	„	by-ŏtsi, *ster.*
w-ĭná	„	by-ĭná, *dag.*
w-ĕli	„	by-ĕli, *maneschijn.*

7. Vele afleidingen van werkwoorden :

ww. bót, *baren*, nw. bo-óto mv. be-óto, *verwantschap, vriendschap, vrede.*

salangan, *verheugd zijn*, nw. bosalangano mv. besalangano, *vreugde.*

tɛk, *zich vermoeien*, nw. bɔ-tɛkú mv. bɛ-tɛkú, *vermoeienis, afzwakking.*

band, *tellen*, nw. bo-anjí mv. be-anjí, *getal.*

ís, *verstoppen*, nw. w-ísísá mv. by-ísísá, *geheim.*

ímol, *wegnemen*, nw. w-ĭmóli mv. by-ĭmóli, *wegneming.*

8. Talrijke abstrakte woorden (aard, eigenschap, enz.) :

bɔ-fɔlu	mv.	bɛ-fɔlu, *schrik.*
bo-(b)únga	„	be-(b)únga, *vergissing, fout.*
b-ɔ́má	„	by-ɔ́má, *angst.*
w-emo	„	by-emo, *vorm.*

9. Zeldzame, steeds meervoudige naamwoorden zooals :

betoki, *zweet.*
bɛntɔkɛ, *diep ingevallen oogen.*
benkende, *modder.*
bɛntɛlɛ, *praatjes.*

II. Zijn.

ale, bole } *hij is,* bale, bele } *zij zijn.*

Dit zijn de vormen van den derden persoon van den tegenwoordigen tijd. De stam is -le. a en ba zijn persoons-prefixen, ook pronominale prefixen genoemd, terwijl bo en be nominale prefixen zijn of akkoord-prefixen. Deze prefixen geven het onderwerp aan. Wanneer het onderwerp een persoonsnaam is, of wanneer het onderwerp niet door een afzonderlijk woord is uitgedrukt, worden steeds de pronominale prefixen gebruikt. Deze zijn in het lonkundó :

1e	persoon	enkelvoud	(ik) :	n (m vóór b of p)
2e	„	„	(je) :	o
3e	„	„	(hij, zij, het) :	a
1e	„	meervoud	(wij) :	to
2e	„	„	(gij) :	lo
3e	„	„	(zij) :	ba.

Deze prefixen maken steeds deel uit van het vervoegde werkwoord.

De vervoeging van den gewonen tegenwoordigen tijd van -le, is dus als volgt :

nde (l wordt d), *ik ben*	tole, *wij zijn*
ole, *je bent*	lole, *gij zijt*
ale, *hij is*	bale, *zij zijn.*

III. Werkwoorden (bikeelo).

Alle werkwoorden nemen op dezelfde wijze de pronominale prefixen in de vervoeging.

De *gewone tegenwoordige tijd* (loyoóko) wordt gevormd met den zuiveren stam, met vóórvoeging der prefixen en met achtervoeging van a.

In den tegenwoordigen tijd zijn de prefixen hoog. Bv.

Stam : kel, *doen* :

ń-kel-a, *ik doe*	tó-kel-a, *wij doen*
ó-kel-a, *je doet*	ló-kel-a, *gij doet*
á-kel-a, *hij doet*	bá-kel-a, *zij doen.*

Stam : sang, *zeggen* :

ń-sang-a, *ik zeg*	tó-sang-a, *wij zeggen*
ó-sang-a, *je zegt*	ló-sang-a, *gij zegt*
á-sang-a, *hij zegt*	bá-sang-a, *zij zeggen.*

Stam : bát, *bezitten* :

ḿ-bát-a, *ik bezit*	tó-át-a, *wij bezitten*
ó-át-a, *je bezit*	ló-át-a, *gij bezit*
á-át-a, *hij bezit*	bá-át-a, *zij bezitten.*

N. B. Let op het wegvallen van b tusschen twee klinkers.

De gewone tegenwoordige tijd geeft aan :

1. de handeling als op het oogenblik gebeurende,
2. het feit der handeling op zichzelf, zonder op den tijd te letten.

Toepassingen.

bɔndélé ale la bokelé, *de blanke heeft een ei.* bekulaka bale la bekelé, *de rijke mannen hebben eieren.* botswó bole la wĭlima, *de nacht is donker.* bosáli ákamba bolemo, *de werkman werkt een werk.* basáli bákamba belemo, *de werklieden werken.* ḿbáta bokulu, *ik bezit een touw.* lótéfela bɛntɛlɛ, *gij zegt maar praatjes.* byǎné báóta betoki, *de zonneschijnen baren zweet = de zon doet zweeten.* bokeo bófúkya wǎto, *de baren schudden de prauw.* bebwo békoka la banto (l'anto), *de zwammen zijn voldoende voor de menschen = er zijn genoeg zwammen voor iedereen.* tɔ́kɔta lisála, *wij kappen een veld.*

Oefeningen.

1. Vertaal :

De dokter bezit een geneesmiddel. De blanke telt de eieren. In den herfst zijn er vele paddestoelen (= de herfst is met paddestoelen veelheid). Het geneesmiddel is krachtig. De nacht heeft vele sterren. Er zijn vele lianen in het bosch. Wij hebben een

mond (meervoud). Gij hebt verstand. Zij komen goed overeen (= zij zijn vriendschap). Er is veel modder in de beek. Je spreekt. (**téfel**). Hij zegt praatjes. Zij doen kwaad. De zonneschijn baart zweet. Ik schrijf een brief. De vrouw slaat (**kúnd**) het kind. Wij sluiten (**komb**) de deuropening. Gij neemt (**kol**) de prauw. Je brengt (**yêl**) de flesch (**bolangi**). Ik ontwortel (**luol**) het gras (**boyau**, mv.). Wij steken over in (**ndá**) de prauw. Gij doet (**lɔ́t**) de kleederen aan. Wij spreken lonkundo. Je werkt (**kamba bolemo**) hard (met (**la**) hardheid).

2. Vertaal en zet in het meervoud :

De ongehuwde is een flinke jonge man. De wet (**boéko**) gebiedt (**tóm**) onthouding. De rijke man gaat naar **Mbándáká**. De hoofdman verbiedt (**fek**) den toorn. De schrik is groot. De getrouwde kapt (**kɔt**) den boom. Ik hak (**tén**) den wortel door. De zonneschijn brengt (= baart) zand voort. De wind schudt (**fúky**) den boom. Het kind eert het opperhoofd. De maneschijn neemt weg (= doodt) de duisternis. Er zijn genoeg zakken voor de menschen [= de zakken zijn voldoende (**-kok**) voor (**la**) de menschen, *of* = de menschen zijn voldoende met (**la**) de zakken (**bonyuku**)]. Je eindigt (**síj**) het werk van (= met) avond. De kleinzoon (**bonkáná**) speelt (**san**) met zijn (= de) makker. Ik stap over (**fénd**) een omgevallen boom (**bɔkɔka**). De blanke zendt (**tóm**) den werkman ver (= verte, **bosíká**). Ik kijk naar (**bal**) de vischfuik (**bɔlɛ́ka**).

3. Vervoeg de volgende werkwoorden in den tegenw. tijd :

bík, *leven* ; **kém**, *sterk zijn, gezond zijn* ; **kund**, *begraven* ; **kumb**, *grijpen* ; **kand**, *pakken* ; **lend**, *toezien* ; **tóng**, *vlechten* ; **sol**, *wasschen* ; **sool**, *praten* ; **bél**, *trekken* ; **bín**, *dansen*.

VIERDE LES

I. Kl. e-bi.

Vóór klinkerstammen valt **e** weg en wordt **bi** tot **by**. (Er op letten, dat de tonen zich verbinden met den toon van den beginklinker.)

In verscheidene dialekten is **bi** = **li** en dus **by** = **j** (1).

(1) Wij verkiezen het prefix **bi** boven **li** ter wille van de duidelijkheid van het onderscheid tusschen het meervoud dezer klasse en het enkelvoud der volgende.

Tot deze klasse behooren vele woorden :

1. Namen van zaken :

e-tóo	mv.	bi-tóo, *kleed, stof.*
e-kálá	„	bi-kálá, *drinkbeker.*
e-feko	„	bi-feko, *ijzeren tuig.*
e-úmbwá	„	bi-úmbwá, *deksel, scheel.*
e-longi	„	bi-longi, *gelaat, voorhoofd.*
ɛ-mɛku	„	bi-mɛku, *kin.*
ɛ-kɛ́njɛ́	„	bi-kɛ́njɛ́, *steen.*

2. Namen van personen :

e-óto	mv.	bi-óto, *verwante.*
e-tsíké	„	bi-tsíké, *wees.*
e-tuka	„	bi-tuka, *weduwnaar, weduwe.*
e-límá	„	bi-límá, *geest.*
-ăngélú	„	by-ăngélú, *engel* (ingevoerd woord).

3. Namen van dieren, o. a. :

e-bwa	mv.	bi-bwa, *huisdier.*
e-mbengá	„	bi-mbengá, *duif.*
e-fóngó	„	bi-fóngó, *bij.*
-ŭlu	„	by-ŭlu, *gewone schildpad.*
-ĭkó	„	by-ĭkó, *stekelvarken.*

4. Abstrakte woorden als :

e-ténYi	mv.	bi-ténYi, *deel.*
e-keké	„	bi-keké, *tijd.*
e-léngé	„	bi-léngé, *manier, wijze.*
e-ténélá	„	bi-ténélá, *plaats.*
e-lingí	„	bi-lingí, *langdurigheid.*
e-fosá	„	bi-fosá, *gelegenheid, ruimte.*
ɛ-nsɔ̆	„	bi-nsɔ̆, *linkerzijde.*
-ĕlo	„	by-ĕlo, *ellende.*

5. Verscheidene afleidingen van werkwoorden, bv. met eindluitgang **elo**, die de mogelijkheid, gelegenheid, wijze van doen, en ook de handeling zelf aangeeft :

ww.	**kɛnd**, *gaan,*	znw.	**ɛkɛndɛlɔ.**
„	**téfel**, *spreken,*	„	**etéfeelo** (let op het uitvallen eener l).
„	**bétam**, *gaan liggen,*	„	**eétamelo.**

ww. **ut**, *teruggaan*, znw. **utelo**.
„ **ísam**, *zich verbergen*, „ **ísamelo**.

6. *Toonregel* :

Na elisie van een klinker met hoogen toon, krijgt het prefix **e** geen dalenden toon, doch wordt volledig hoog. Dezelfde regel geldt voor de prefixen **a** en **o**.

II. Akkoord-prefixen.

In de vorige klasse, **bo-be**, hebben we gezien, dat het werkwoord, in den derden persoon, een prefix aanneemt hetwelk overeenkomt met het voorvoegsel van het zelfstandig naamwoord dat zijn onderwerp is. Zoodat we krijgen : **bo-támbá bo-le**, enz.

Voor de klasse **e-bi** zijn de overeenkomende akkoord-prefixen eveneens **e** en **bi**, behalve waar het zelfstandig naamwoord een persoon aangeeft, zooals we gezien hebben in de vorige lessen. Men zegt dus : **e-tóo e-le wɛ̌lɔ**, *het kleed is wit.* **bi-tóo bi-le wɛ̌lɔ** of **byɛ̌lɔ**, *de kleederen zijn wit.*

Alle akkoord-woorden nemen aldus het akkoord-prefix in overeenstemming met de klasse waartoe het bepaalde zelfstandig naamwoord behoort. Slechts het werkwoord maakt sommige uitzonderingen, waarvan de voornaamste is : als het onderwerp een persoonsnaam is, neemt het werkwoord geen akkoord, doch het werkwoordelijk of pronominaal prefix.

De akkoord-prefixen der e e r s t e k l a s s e zijn : in het énkelvoud **o**, en in het meervoud **ba**.

Nemen we als voorbeeld het aanwijzend voornaamwoord-adjektief : **-né**, *dit deze*, dan krijgen we :
bonto ɔ-né, *deze mensch*, **banto ba-né**, *deze menschen.*
botámbá bɔ-né, *deze boom*, **betámbá bɛ-né**, *deze boomen.*
engambí ɛ-né, *deze grijsaard*, **bingambí bi-né**, *deze grijsaards.*

III. Bezitwoordje -a.

Het bezitwoordje **-a** is een akkoord-woord : het neemt dus steeds het akkoord aan, dat in klasse en getal overeenkomt met het voorafgaande zelfstandige naamwoord.

Het bezitwoordje duidt aan :

1. Het bezit ; het tweede zelfstandig naamwoord is de bezitter

(van het eerste). Het komt dus overeen met ons „van", of met onzen genitief. Bv. **w-ălí ó-â bokulaka,** *de echtgenoote van den rijken man.*

2. De hoedanigheid ; het eerste zelfstandig naamwoord bezit de hoedanigheid uitgedrukt door het tweede zelfstandig naamwoord. De vorm vertaalt dus zeer dikwijls onze bijvoeglijke hoedanigheidswoorden. Bv. **bo-nto ó-â bɔlɔ́tsi,** *een mensch van goedheid, een goed mensch.*

De akkoord-prefixen van het bezitwoordje vertoonen echter enkele euphonische verschillen, om de eenvoudige reden dat het een klinkerstam is (N. B. Alle andere akkoordwoorden, met uitzondering van vele werkwoorden, zijn medeklinkerstammen).

Ziehier, ingelascht in voorbeelden, de prefixen van het bezitwoordje, in de drie klassen die we tot nog toe behandeld hebben :

1. Enkv. **bo-nkáná ó-â bŏme,** *het kleinkind van den echtgenoot* ; mv. **ba-nkáná b-ă bŏme,** *de kleinkinderen van den echtgenoot.*

2. Enkv. **bo-nganga w-ă Mbándáká,** *de dokter van Coq* ; mv. **be-nganga by-ă Mbándáká,** *de dokters van Coq.*

3. Enkv. **e-keké é-â mbétámá,** *de tijd van het gaan slapen (om te gaan slapen)* ; mv. **bi-keké by-ă mbétámá,** *de tijden van het gaan slapen (om te gaan slapen).*

Men vindt er dus een gedeeltelijke overeenstemming met de gewone klasse-prefixen vóór een klinkerstam.

Men lette zeer op de *tonen.* Het prefix, dat uit een klinker bestaat, is *hoog* en **-a** wordt van *laag* : *dalend.* Het prefix, dat een medeklinker of twee medeklinkers is, is *laag* en maakt de *hooge* **-a** *stijgend* van toon.

Wat de *elisies* betreft : de stam **-a** kan steeds wegvallen, volgens de gewone regels ; de prefixen echter nooit. Bij elisie van den stam verbindt **o** zich met het volgende woord door middel van **w,** en **e** door **y,** uitgezonderd wanneer het prefix **e** onmiddellijk gevolgd wordt door een ander prefix **e.**

Bv. **w-ălí ó-â bokulaka,** *de vrouw van den rijke* = **wăj' ów' okulaka.**
ba-nto b-ă Bokóté = **banto b' ŏkóté,** *menschen van Bokote.*
bo-nyangó w-ă bolaki = **bonyangó w'ŏlaki,** *het moedersdorp van den onderwijzer.*
be-téma by-ă bɛ-fétó = **betéma by'ĕfétó,** *zuivere harten.*

e-tóli é-â bo-kila = etój'ěy'okila, *een scheldwoord op jacht.*
e-keké é-â e-kalási = ekek'é'ekalási, *tijd voor de klas.*
bi-kɔli by-ă banto = bikɔli by'ănto, *de twistredenen der menschen* (1).

Toepassingen.

ekóta ale la byongé byă bŏlu, *de oude vrouw heeft een zwak lichaam = is zwak van lichaam.* tókɛnda esé éâ bosíká (éy'osíká), *wij gaan naar een ver dorp.* lóleka wĭli w'ĕlóme, *gij gaat langs den rechterkant.* bompompo wă bŏló bófúkya bitáfé by'ŏtámbá, *de sterke wind schudt de takken van den boom.* bont'ŏw'engambí álota bekáli, *de oude mensch vlucht de geesten der afgestorvenen* (is bang voor...). botámb'ônɛ́ bole esusá, *deze boom is dik.* lóáta eétamelo? *Hebt gij slaapgelegenheid?* byĕlo bile bŭké nd'ôkili, *er zijn vele miseries op de wereld.* bŏn'ɔnɛ́ ákela eléngé éy'ɔlótsi, *dit kind doet goede wijze* (= *handelt goed*). balaki banɛ́ bálaka eléng'éy'obé, *deze onderwijzers onderwijzen op een slechte manier.*

Oefeningen.

1. Vertaal in het enkelvoud en meervoud :

Zuiver hart. Rein lichaam (byongé steeds mv.). Sterk touw. Stekel (bonjasu) van het stekelvarken. Staart (bɔngɔngɔ) van de wilde kat (bomangá). Malsch vleesch. Het huisdier der oude vrouw. Het ei van het kind. De stam van den boom. De werkman van den blanke. De prauw van dezen grijsaard. Een vreesachtige duif. Een langdurig werk. De ellende der weduwe. Een streng (bŏló) gelaat. Een warme (ăngala) dag. Een bedrieglijke vriendschap. De geboorte (eótswelo) van het kind. Een stuk boom. De waterput van het dorp. Een witte wand. Het hoofd van de schildpad.

2. Maak de mogelijke elisies in de voorgaande oefening. (N. B. De zelfstandige naamwoorden der tweede klasse, die een klinkerstam hebben, elideeren nooit hun prefix. Hetzelfde geldt voor de prefixen by, j, nj, y, to en dgl.).

3. Vertaal :

Deze valsche mensch is een bedrieger (= mensch deze van valschheid is bedrieger). Wij kappen dezen boom om ; hij is zeer hard (= hard zeer ; zeer = móngó of ngáé). Deze plaats is verboden (verboden zaak = ekila). De wilden maken een omweg voor (fengol) de plaatsen der geesten. Dit ei is slecht. Er is veel dauw

(1) Buiten -a zijn ook nog andere woordjes in gebruik, naar gelang van de dialekten ; zooals -ká, -ná, -ndá. Andere drukken het bezit uit door het zuivere prefix.

op het gras. Wij steken over (langs) de linkerzijde. Gij vindt een dikke (esusá) rups (= een rups van dikheid, of : een dikheid van rups). Het kind van dezen vreemdeling brengt een groote hoeveelheid (bofula) suikerriet (mv.). Men (3e pers. mv.) vlecht de wanden der hut (ɛsɛlé). Men naait lappen met stukken stof (alles in het mv.). Ik vind de aanlegplaats der prauwen. Dit dorp heeft een hoeveelheid kinderen. Deze zandbank heeft zeer wit zand. Gij bezichtigt de fuiken van de grijsaards. Het kleinkind van den roeier heeft zeer erge pijn. De dokter van Ingende verzorgt (tút) de zieken van dezen volksstam met krachtige geneesmiddelen. Er zijn vele goede rupsen in (ndá) den tijd van den herfst. Deze plaats is zeer geschikt (bɔng) voor (la) vischfuiken. Het zout der blanken overtreft het zout der wilden. Dit dorp heeft propere straten. Zij slaan de kinderen der oude vrouw. De verstandige onderwijzer onderricht de jongelingen van dit groot dorp. Wij gaan naar een verren stam. De meisjes (bănŏlu bă bămato) naaien de kleederen der kinderen. Wij gaan om voor een dikken omgevallen boom.

4. Maak in de voorgaande oefening de mogelijke elisies, zoek de verschillende stammen en prefixen, en vorm telkens het meervoud van het enkelvoud, en omgekeerd.

VIJFDE LES

I. Kl. li-ba.

In enkele dialekten staat i in plaats van li ; zelden wordt li tot ji.

Vóór klinkerstammen wordt li tot j ; behalve vóór enkele veel gebruikte, met i beginnende stammen, die l krijgen.

1. Deze zijn :

l-ĭso	mv.	ba-íso, *oog.*
l-ĭna	„	ba-ína, *naam.*
l-ĭná	„	ba-íná, *steenzweer.*
l-ina	„	ba-ina, *voetspoor.*
l-ĭno	„	ba-íno, *tand.*
l-ĭtá	„	ba-ítá, *jacht.*
l-ĭlo	„	ba-ílo, *onkruid, veegsel.*

Deze klasse bevat nog :

2. Namen van lichaamsdeelen :

li-tói	mv.	ba-tói, *oor.*
li-bwó	„	ba-bwó, *hoofdhaar.*

li-káká mv. ba-káká, *voet.*
li-ɔ́ngɔ́ „ ba-ɔ́ngɔ́, *knie.*

3. Namen van allerlei zaken :

li-sála mv. ba-sála, *veld.*
li-kɔngá „ ba-kɔngá, *lans.*
i-tóko „ ba-tóko, *lepel.*
i-tɔkɔ́ „ ba-tɔkɔ́, *mat.*
j-ŏi „ ba-ói, *woord, ding.*
j-ĕfa „ ba-éfa, *zon.*
j-ăla „ ba-ála, *houtskool.*

4. Namen van toestanden :

li-kwála mv. ba-kwála, *slavernij.*
li-ála „ ba-ála, *huwelijk.*
li-kiló „ ba-kiló, *aanverwantschap.*
li-nkáná „ ba-nkáná, *de toestand van kleinkind-zijn.*
i-ló „ ba-ló, *slaap.*

5. Handelingen en toestanden afgeleid van werkwoorden :

li-átsí mv. ba-átsí, *bezit.*
li-lelo „ ba-lelo, *geween.*
i-kámba „ ba-kámba, *miserie.*
i-sano „ ba-sano, *spel.*
j-ŏmo „ ba-ómo, *rust.*
j-ŏsɔ́ „ ba-ɔ́sɔ́, *zorgzaamheid.*

6. Namen van hoedanigheden en gemoedsaandoeningen :

i-sɛi mv. ba-sɛi, *medelijden.*
i-nkúnyá „ ba-nkúnyá, *kwaadwillige naijver.*
li-ngái „ ba-ngái, *zinneloosheid.*
j-ŭwa „ ba-úwa, *jaloerschheid.*

7. Enkele namen van vruchten :

i-lála mv. ba-lála, *oranjeappel.*
li-nkɔ(ndɔ) „ ba-nkɔ(ndɔ), *banaan.*
i-boká „ ba-boká, *avogadepeer.*
i-bɛngɛ́ „ ba-bɛngɛ́, *patat.*

8. Meervoudige naamwoorden van voorwerpen die zich in massa voordoen :

ba-lóngó, *bloed* (enk. li-lóngó, *een beetje bloed*).
ba-úta, *olie.*

ba-ɛ́lɛ, *melk* (enk. **li-ɛ́lɛ**, *borst*).
ba-lako, *bier* (in sommige dialekten : **ba-áná**).
ba-mɔ́tsi, *aarde, grond.*

9. Het onregelmatige **b-ăsi**, *water* (1).

10. Verder enkele woorden, die huns gelijke in het Ned. niet hebben :
ba-nsé, *onder, laag.*
ba-liko, *boven.*
ba-fɛka, *achter.*
ba-téi, *binnen.*
ba-nja, *buiten.*

II. Akkoord-prefixen.

Voor deze klasse zijn de akkoord-prefixen : **li (i)-ba.** Vóór een klinkerstam zijn ze : **j(y)** en **b** ; bv.
li-kúka j-ă bokulaka, *het hoofddeksel van den rijken man.*
ba-kúka b-ă bokulaka, *de hoofddeksels van den rijken man.*
i-súa i-nɛ́ í-sɛ́ma, *deze boot legt aan.*

III. Ontkennende vormen.

1. In het **lonkundó** heeft het werkwoord, naast bevestigende (affirmatieve) vormen, ook ontkennende (negatieve) vormen, die aanduiden dat de handeling niet gebeurt.

2. In den tegenwoordigen tijd wordt de ontkenning uitgedrukt door het invoegsel (infix) **fó**, dat tusschen het voorvoegsel en den stam staat. Het achtervoegsel is, in plaats van **a, e.**

3. De toon van deze **e** is laag, indien de toon van den stam hoog is, en omgekeerd : hoog, indien de stamtoon laag is. Bij meerklankgrepige stammen heeft de eind-**e** steeds een hoogen toon, evenals alle bij-klankgrepen van den stam (2). Bv.
-sang, *zeggen* ; **á-sanga**, *hij zegt* ; **á-fó-sang-é**, *hij zegt niet.*
-bát, *bezitten* ; **tó-áta**, *wij bezitten* ; **tó-fó-át-e**, *wij bezitten niet.*
-téfel, *spreken* ; **ó-téfela**, *je spreekt* ; **ó-fó-téfél-é**, *je spreekt niet.*

---

(1) Dit woord is regelmatig (**ba-ási**) in enkele dialekten (bv. **lɔnkɔ́lɛ**).

(2) Deze toonregels gelden voor al de **e** uitgangen van den indicatief, behalve in de vormen die de toonregels van den subjonctief volgen.

4. Er bestaan enkele stammen, die, ofschoon éénklankgrepig, dienen te worden beschouwd als samengetrokken uit twee klankgrepen, die elk haar eigen toon behouden. Zoodat deze stammen de *toonregels* volgen der meerklankgrepige werkwoorden.

Is de hoofdtoon *hoog*, dan heeft men, naar gelang van de omstandigheden, een dalenden of een hoogen toon. Bv. **fit**, *bederven* : **áfîta**, *hij bederft* ; **áfófíté**, *hij bederft niet.*

Dergelijke stammen schrijven we met dalenden toon, zoodat ze onmiddellijk gekenmerkt zijn.

Het eenige werkwoord van deze kategorie, dat een l a g e n grondtoon heeft, is **suy**, *loven*. Het behoudt, naar gelang van de vormen, zijn lagen toon of neemt een stijgenden. Bv. :
ásuya, *hij looft* ; **áfósŭyé**, *hij looft niet.*

Indien we veronderstellen, dat deze stammen zijn samengetrokken uit twee klankgrepen, dan zijn de toonregels vanzelfsprekend. Zetten we bv. in plaats van de weggevallen hypothetische klankgreep nogmaals den stamklinker, dan krijgen we immers :
áfíita **ásuuya** **áfófíité** **áfósuúyé.**
Bij weglating der bijgevoegde klinkers en na samenvoeging der tonen, krijgen we de gewoon gebruikte vormen.

5. Ziehier de volledige vervoeging van den *negatieven tegenwoordigen tijd* van den stam **kɛnd**, *gaan*. Dus, *niet gaan* :

ḿ-pɔ́-kɛnd-é, *ik ga niet*	**tɔ́-fɔ́-kɛnd-é**, *wij gaan niet*
ɔ́-fɔ́-kɛnd-é, *je gaat niet*	**lɔ́-fɔ́-kɛnd-é**, *gij gaat niet*
á-fɔ́-kɛnd-é, *hij gaat niet*	**bá-fɔ́-kɛnd-é**, *zij gaan niet.*

6. De ontkenning van den tegenwoordigen tijd van *zijn* wordt gevormd door den stam **-fa** :

ḿ-pa, *ik ben niet*	**tó-fa**, *wij zijn niet*
ó-fa, *je bent niet*	**ló-fa**, *gij zijt niet*
á-fa, *hij is niet*	**bá-fa**, *zij zijn niet.*

IV. Werkwoorden met klinkerstam.

1. De *pronominale prefixen* ondergaan vóór een stam, die met een klinker begint, de volgende *wijzigingen* (cfr. Inleiding, II, 4, 7°) :

n(m) wordt **nj**,	**o** wordt **w**,	**a** vervalt,
to wordt **tsw**,	**lo** wordt **jw**,	**ba** wordt **b**.

Enkele dialekten hebben nd voor nj, ts voor tsw, j voor jw. Andere gebruiken t in plaats van tsw, en l (enkel weglating der o) in plaats van jw.

Het is een algemeene regel dat de tonen der prefixen behouden blijven en versmelten met den toon van den volgenden klinker. Bv. Vervoeging van den tegenwoordigen tijd van -én, *zien* :

ńj-én-a, *ik zie*	tsw-én-a, *wij zien*
w-én-a, *je ziet*	jw-én-a, *gij ziet*
-én-a, *hij ziet*	b-én-a, *zij zien.*

Stam : -in, *haten* :

ńj-in-a, *ik haat*	tsw-în-a, *wij haten*
w-în-a, *je haat*	jw-în-a, *gij haat*
-în-a, *hij haat*	b-în-a, *zij haten.*

2. De *akkoord-prefixen* ondergaan dezelfde euphonische wijzigingen (zie Inleiding, II, 4, 7°) als bij het bezitwoordje -a (behalve het prefix e). Dus :

bo wordt w e valt weg li wordt j (i wordt y)
be wordt by bi wordt by ba wordt b.

Bv. wăto w-énya, *de prauw wordt gezien*, mv. byăto by-énya.
etongó ókana, *het lawaai wordt gehoord*, mv. bitongó by-ókana.
li-tuté j-ûta, *de wolk keert weer*, mv. ba-tuté b-ûta.

3. Het *infix* fó verliest zijn o, (let op de samenvoeging der tonen).

Bv. tó-fó-kel-é, *wij doen niet.* Maar : tó-f-él-e, *wij hebben geen gebrek.* ḿ-p-în-é, *ik haat niet.* ḿ-p-ín-e, *ik doop niet.*

Toepassingen.

tswámbola baílo, *wij rapen de veegsels op.* liango jă bitumba bŭké wâte bitóli, *het begin van vele gevechten namelijk scheldwoorden = de scheldwoorden geven aanleiding tot vele gevechten.* lilako jă bolaki oné lífókáné bɔlɔ́tsi, *de les van dezen onderwijzer wordt niet goed gehoord, is onduidelijk.* ńjéna likíndá j'ĕlombé, *ik zie den eenigen zoon van den rechter.* ófókoólé babwó l'etény'ĕy'olangi, *je scheert het hoofdhaar niet met een stuk (van) flesch.* bóna bambénga l'ifaká, *zij planten (men plant) peper met een mes.* jwáta babáya la bosumányi, *gij zaagt planken met de zaag.* ḿpóke jŏi, *ik hoor niet een zaak = ik hoor niets.* tɔ́fɛ́nɛ bonto (tɔ́fén'onto), *wij zien niet een mensch = wij zien niemand.* báfókel'ɔ̂lɔ́tsi, *zij doen niet goed.* bont'ŏâ wănyá áfófité basála, *een verstandig mensch bederft niet tuinen (= geen tuinen).* ḿpa l'inkánya, *ik heb geen vork.* ófa

l'itóko, *je hebt geen lepel.* **byŏtsi byénya,** *de sterren worden gezien = zijn zichtbaar.* **byŏtsi bɛ́fényɛ l'atuté bă wĭlo,** *de sterren zijn onzichtbaar wegens de donkere wolken.* **áfókɛndɛ́ bolá,** *zij gaat niet naar huis.*

Oefeningen.

1. Vertaal :

Gij legt (neerleggen = **ámby**) niet het mes, den lepel en **(la)** de vork op **(ndá)** den grond. Wij leggen geen mat binnen in huis (= in het binnen van het huis). Je weent geween wegens **(la)** de miserie. Ik heb geen goede rust wegens het gepraat der jonge vrouwen **(lifokú).** Wij graven geen put op de straat van het dorp. De plaats achter (= in het achter van) het huis noemen wij **bakusa.** Er zijn vele bananen (op de plaats) achter het huis. Gij drinkt geen bier uit **(ndá)** deze kalebas, maar **(lɔlɔ́)** gij drinkt uit deze kruik. De slaap gaat **(bɔng)** niet met het geween van het kind. Deze oude vrouw is een leugenachtig mensch. Jaloerschheid en naijver vernietigen **(fît)** de vriendschap **(boseka).** De blanken verbieden de slavernij. Wij gaan naar **(ndá)** de aanverwante familie ; zij heeft veel geld **(likonja).** De toovenaar heeft met niemand medelijden (vertaal : gevoelt niet voor **(ókel)** iemand (= mensch) medelijden). Deze blanke is zeer rechtvaardig **(lisémbí),** hij heeft geen „krommingen". De **Bɔtswá** laat geen sporen achter **(tsík)** in de modder. Ik klim niet op **(ndá)** den palmboom : hij is zeer hoog en **(ko)** heeft vele palmtakken. De jonge man schiet een grooten pijl in **(ndá)** dezen palmboom. Wij droomen niet een droom **(lilótɔ)** 's nachts (= met, **la,** den nacht). De bananen staan (= zijn) achter (= in het achter van) het huis. De wand der hut heeft groote gaten. De eenige zoon van de oude vrouw heeft (= is ziek, **kɔn**) een steenzweer op zijn (= den) voet. Men verzorgt de pijn niet met een geneesmiddel van den blanken dokter. Ik heb pijn (= ik gevoel, **ók,** pijn) in den tand.

2. Zet de enkelvoudige woorden en verbindingen in het meervoud, en omgekeerd.

3. Zoek de ontkennende vormen der bevestigende werkwoorden, en de bevestigende vormen der ontkennende.

ZESDE LES

I. Kl. i-to.

De klinkerprefixen zijn : **y-tsw.** Vóór **o, ɔ** en **u** is, in de meeste woorden die geen verkleinwoorden zijn, het meervoudprefix **t** (1).

(1) In plaats van **tsw** komt nog **ts** voor ; in meerdere dialekten ook **t.**

Tot deze klasse hooren :

1. Zeldzame woorden van zaken en hoedanigheden :

i-sîsí	mv.	to-sîsí, *kleinheid.*
i-máto	„	to-máto, *tomaat.*
y-ăndá	„	tsw-ăndá, *bijl.*
y-ăkɔlɔ	„	tsw-ăkɔlɔ, *schorpioen.* (Let op de tonen.)
y-ɔkɔ́	„	t-ɔkɔ́, *maniok.*
y-ŭka	„	t-ŭka, *mand.*

2. Het enkelvoudige woord : i-sɔ̂, *een beetje.*

3. Het meervoudige woord : ts-ă, *vuur.*

4. Het onregelmatige woord : y-ŏmba, mv. t-ŏma, *zaak.* Het meervoud beteekent ook : *eten, eetwaren.*

5. Alle VERKLEINWOORDEN. De vorming dezer woorden volgt vaste regels :

a) Stammen van meer dan twee klankgrepen nemen gewoonweg de prefixen dezer klasse aan. Bv.

b-ŏnɔ̆lu, *jongeling,*	y-ŏnɔ̆lu	mv.	tsw-ŏnɔ̆lu.
b-ŏmoto, *vrouw,*	y-ŏmoto	„	tsw-ŏmoto.
e-ténélá, *plaats,*	i-ténélá	„	to-ténélá.

De stammen van ten hoogste twee klankgrepen kunnen op dezelfde wijze gevormd worden, doch meestal nemen zij een verdubbeling aan volgens onderstaande regels :

b) Medeklinkerstammen verdubbelen de eerste klankgreep. Indien de heele stam hoog is, krijgt de verdubbeling ook den hoogen toon. Bv.

bo-támbá, *boom,*	i-tá-támbá	mv.	to-tá-támbá.
bo-jángá, *net,*	i-já-jángá	„	to-já-jángá.

Heeft alleen de eerste klankgreep van den stam een hoogen toon, dan neemt de verdubbelde klankgreep den dalenden toon, de rest van het woord wordt laag. Bv.

li-sála, *veld,*	i-sâ-sala	mv.	to-sâ-sala.
e-tóo, *kleed,*	i-tô-too	„	to-tô-too.

Heeft alleen de laatste klankgreep van den stam een hoogen toon, dan neemt de verdubbeling een stijgenden toon, de rest van het woord blijft overanderd. Bv.

bɔ-kɔlí, *liaan,*	i-kɔ̌-kɔlí	mv.	tɔ-kɔ̌-kɔlí.
e-saí, *spel,*	i-să-saí	„	to-să-saí.

Is heel de stam laag, dan wordt het verkleinwoord eveneens geheel laag. Bv.

bɔ-kɛ̀li, *beek*, **i-kɛ-kɛ̀li** mv. **tɔ-kɛ-kɛ̀li**.

c) Klinkerstammen verdubbelen ook de eerste klankgreep, doch deze dient opgevat te worden als bestaande uit den eersten klinker samen met de daaropvolgende medeklinkers.

Is heel de stam hoog of laag, dan wordt het verkleinwoordje eveneens geheel hoog of laag, zooals bij de medeklinkerstammen. Bv.

w-ǎné, *zonneschijn*, **y-ǎn-áné** mv. **tsw-ǎn-áné**.
w-amba, *beleediging*, **y-amb-amba** „ **tsw-amb-amba**.

Is alleen de eerste klankgreep hoog, dan krijgt de verdubbeling een stijgenden toon, terwijl de rest van het woord laag wordt. Bv.

b-ǎsi, *water*, **y-ǎs-asi** mv. **tsw-ǎs-asi**.
y-ǔka, *mand*, **y-ǔk-uka** „ **tsw-ǔk-uka**.
b-ǒna, *kind*, **y-ǎn-ana** „ **tsw-ǎn-ana** (stam = án).
y-ǒmba, *zaak*, **y-ǒmb-omba** „ **tsw-ǒmb-omba**.

Indien alleen de laatste klankgreep hoog is, dan wordt de verdubbeling laag, de volgende klankgreep dalend, en de laatste blijft hoog. Bv.

w-utú, *zand*, **y-ut-ûtú** mv. **tsw-ut-ûtú**.
y-ɔkɔ́, *maniok*, **y-ɔk-ôkɔ́** „ **tsw-ɔk-ôkɔ́**.

Het verkleinwoord van **tsǎ**, *vuur*, is onregelmatig : **ịtsǎtsǎ**, *vuurtje*.

In plaats van de verkleinwoorden kan men ook omschrijven met het woord **isô**, *kleinheid* (zie boven 2). Bv.

isô yâ tsǎ, *een beetje vuur*.
isô yǎ yɔkɔ́, *een beetje maniok*.

De verkleinwoorden kunnen *beteekenen* : 1. de kleinheid ; 2. de minderwaardigheid ; 3. een kleine hoeveelheid.

II. Akkoord-prefixen.

In deze klasse zijn de akkoord-prefixen volledig gelijk met de gewone prefixen van het naamwoord. Bv.

y-ǒmba y-ǎ bɔlɔ́tsi, *een goede zaak* ; mv. **t-ǒma tsw-ǎ bɔlɔ́tsi**.
y-ǎndá i-né, *deze bijl* ; mv. **tsw-ǎndá tɔ-né**.

III. Hoedanigheidswoorden.

Sommige hoedanigheidswoorden kunnen, hoewel zij zelfstandige woorden zijn, toch een akkoord-prefix aannemen overeenstemmend met het door hen bepaalde substantief. Het aantal dergelijke woorden en de klassen waarmee zij akkordeeren, verschillen van dialekt tot dialekt. De *algemeen* verbreide en dus verplichte *regels* zijn :

1. De woorden : **bɔlɔ́tsi,** *goedheid* ; **bobé,** *slechtheid* ; **bɔnɛ́nɛ,** *grootheid* ; **botálé,** *lengte*, nemen steeds het akkoord-prefix aan van het bepaalde zelfstandig naamwoord, dat als prefix **ba** heeft. Bv.
ba-nto b-ă ba-lɔ́tsi, *goede menschen*, geëlideerd : **banto b'ălɔ́tsi.**
b-ăna b-ă ba-bé, *slechte kinderen*, geëlideerd : **băna b'ăbé.**
ba-sukú b-ă ba-nɛ́nɛ, *groote hoeden*, geëlideerd : **basukú b'ânɛ́nɛ.**
ba-yá b-ă ba-tálé, *lange palmen*, geëlideerd : **bayá b'âtálé.**

In de andere klassen behouden deze woorden, indien zij geen akkoord aannemen, steeds het enkelvoud.

2. Andere hoedanigheidswoorden kunnen enkelvoudig of meervoudig gebruikt worden na een meervoudig zelfstandig naamwoord.

3. Het woord **isîsí,** *kleinheid*, wordt steeds in het meervoud gebruikt als het een meervoudig zelfstandig naamwoord bepaalt. Bv. **j-ŏi j-ă i-sîsí,** *een klein ding* ; mv. **ba-ói b-ă to-sîsí.**

IV. Werkwoord-stammen.

A. Men kan de werkwoord-stammen indeelen naar den aard der klanken en volgens de tonen.

In de vorige les (III) is reeds gehandeld over de indeeling der werkwoorden in :

1. *Eénklankgrepige* en *meerklankgrepige* stammen ;

2. Stammen met *lagen* toon en stammen met *hoogen* toon ;

3. Zeldzame *éénklankgrepige* stammen, die de *toonregels der meerklankgrepige* volgen en wier grondtoon — op één enkele uitzondering na — hoog is.

B. De gewone éénklankgrepige stammen (onder 1) bestaan :

1. hetzij uit een klinker, ingesloten door medeklinkers ; dit zijn de *medeklinkerstammen* ;

2. hetzij uit een klinker slechts door ten minste één medeklinker gevolgd ; dit zijn de *klinkerstammen* (zie vorige les, IV).

N. B. Bij deze twee groepen lette men er op dat, volgens den regel opgegeven in de Inleiding, II, 4°, 8, de **b** gewoonlijk tusschen twee klinkers wegvalt. Aldus krijgt men bv. den stam **-é,** *weten, kennen,* uit **-éb,** (soms wordt **éb** niet **é** maar **éy**). Eveneens : **-sa,** *spelen* ; en **-sá,** *klagen,* uit : **sab,** en **sáb** ; en enkele zeldzame andere stammen. Dit zijn dus geen eigenlijke uitzonderingen, maar eer euphonische vervormingen, hoewel de oorspronkelijke vorm (met **b**) uit den aard der zaak nooit voorkomt, tenzij in het een of ander dialekt.

C. Er bestaan echter ook enkele *éénklankgrepige* werkwoorden die met een medeklinker (of medeklinker-groep) beginnen en op een klinker : **a** of **ɛ** *eindigen.*

Terwijl al de overige stammen, in de praktijk van het spreken, slechts gebruikt worden, voorzien van een of ander achtervoegsel (suffix), komen de zeldzame stammen van deze kategorie in enkele vormen zonder achtervoegsel voor. Aldus krijgen zij in den gewonen tegenwoordigen tijd geen **a** meer achter den stam, noch **e** in de ontkenning. In de bevestiging hebben zij dus den zuiveren stam plus het voorvoegsel. In de ontkenning veranderen de stammen, die uitgaan op **a**, deze **a** in **e** ; zij die uitgaan op **ɛ**, behouden gewoon **ɛ**. Deze uitgangen zijn bij al deze stammen hoog. Bv.

-wá, *sterven,* **á-wá,** *hij sterft* ; **á-fó-wé,** *hij sterft niet* ;
-tswá, *gaan,* **á-tswá,** *hij gaat* ; **á-fó-tswé,** *hij gaat niet* ;
-lɛ́, *eten,* **ɔ́-lɛ́,** *je eet* ; **ɔ́-fɔ́-lɛ́,** *je eet niet* ;
-sɛ́, *twisten,* **á-sɛ́,** *hij twist* ; **lɔ́-fɔ́-sɛ́,** *gij twist niet.*

Alleen **-ya,** *blijvend zijn,* is laag van toon ; doch het wordt slechts gebruikt in enkele vormen. Het volgt de toonregels van **-suy** (zie vorige les, III, 4).

Hierbij valt nog op te merken, dat de oorspronkelijke eindklinker **ɛ** van sommige stammen vervangen is door **a** in de gewone vormen, die als suffix **a** hebben ; verscheidene dialekten hebben deze gelijkmaking tot alle stammen uitgebreid. Bv.
á-lá, *hij eet* ; **bá-sá,** *zij twisten* ; **á-tswá,** *hij draagt* (vruchten, rupsen) ; **ń-tá,** *ik geef* (een bijnaam).

In de vormen, die den uitgang **e** nemen, hebben dan deze stammen **ɛ** ; terwijl in alle vormen de prefixen en infixen de euphonische overeenkomsten vertoonen met de oorspronkelijke **ɛ**, (zie Inleiding, I, 4). Bv.
lɔ́-lá, *gij eet* ; **tɔ́-tá (nkómbó),** *wij geven* (een bijnaam) ;
á-fɔ́-tswɛ́, *hij draagt niet* (vruchten) ; **tɔ́-fɔ́-sɛ́,** *wij twisten niet.*

D. Een veel gebruikte stam is natuurlijk **ka(a)**, *geven*. In de literatuur wordt hij nu eens **ka**, dan weer **kaa** geschreven.

Er zijn goede redenen voorhanden voor beide schrijfwijzen, die voortvloeien uit het feit dat dit werkwoord een beetje buiten de schreef loopt.

Schrijft men één **a**, dan zou men moeten aanduiden dat deze klinker buitengewoon lang is (anders is er te veel twijfel en vergissing mogelijk met verscheidene andere werkwoorden, zooals **ák, kákem,** enz., en, wegens de infixen, met bv. **ók, lak, lek,** e. a.) Aldus geschreven, wordt het werkwoord natuurlijk ingelascht in de kategorie hierboven onder C aangegeven. Er moet dan ook nog worden aangestipt, dat de toonregels dezelfde zijn als bij **-suy** en **-ya** (zie hierboven), maar dat het niet de phonetische regels dier kategorie volgt.

Het schrijven met dubbele **aa** geeft beter den duur weer en is natuurlijker voor de inlanders. De vergissing met **káa,** *ergens terecht komen, ergens opwippen*, zal, dank zij het zinsverband, zelden of niet voorkomen. Met deze schrijfwijze valt **kaa** in de groep van de gewone éénklankgrepige stammen (hierboven onder B). Er dient dan echter een uitzondering op de gewone phonetische regels der vervoeging aangestipt te worden. Immers dit werkwoord neemt nooit den uitgang **e**. Bv.
á-kaa (á-ka), *hij geeft* ; **á-fó-kaá (áfókă),** *hij geeft niet.*

Samenvattend verdient de schrijfwijze met dubbele aa de voorkeur, nl. **-kaa,** hoorende tot de kategorie der éénklankgrepige medeklinkerstammen. De toonregels zijn regelmatig ; doch *nooit* krijgt dit werkwoord het suffix **e**, dat vervangen wordt door **a** met de regelmatige uitgangs-tonaliteit (1).

Eenige dialekten gebruiken nog **-yaa,** *welwillend en vriendelijk bejegenen*, eveneens volgens de regels van **kaa,** *geven*. In andere dialekten echter is het gansch regelmatig.

V. Gebiedende wijs (etómaka).

De gebiedende wijs bestaat, in den bevestigenden vorm, uit den zuiveren stam met achtervoeging van **a**. Deze **a** volgt dezelfde

(1) Het moge hier even worden aangestipt, dat van dit werkwoord een gansch regelmatige doch minder gebruikte dubbelvorm voorkomt, nl. **kay(a).** De bovenstaande opmerkingen en regels zijn ook toepasselijk op het in sommige dialekten gebruikte synoniem **faa(fa),** dat eveneens een dubbelvorm bezit : **fay(a)** of **fat(a).**

toonregels als de eind-**e** in de ontkenning van den tegenwoordigen tijd en in de andere **e**-vormen van den indicatief (zie les 5, III, 3), m. a. w. zij is hoog bij lagen stamtoon, laag echter bij hoogen stamtoon, terwijl zij bij de meerklankgrepige stammen steeds hoog is, evenals de bijkomstige klankgrepen. De stammen, die louter uit een medeklinker + een klinker bestaan (zie hierboven IV, C), nemen niet **a** aan, maar **ka**. Vóór dezen uitgang wordt de eind-**a** van de oorspronkelijke **ɛ** stammen tot **ɛ**.

Een sterker gebieden (**etómaka éâ lokámo**) wordt uitgedrukt door het toevoegen van **ka** achter den gewonen vorm (**etómaka éâ ntsína**), waarvan de eind-**a** dan steeds hoog wordt.

Het meervoud wordt gevormd door vóórvoeging van het prefix van den tweeden persoon meervoud : **lo(jw)**. Bv.

stam	*gewone Imp.*	*sterke Imp.*	*meervoud*
-kel, *doen*,	**kel-á** ;	**kel-á-ká** ;	**lo-kel-á(ká)**.
-úl, *fluiten*,	**úl-a** ;	**úl-á-ká** ;	**jw-ŭl-á-(ká)**.
-sáan, *klagen*,	**sáán-á** ;	**sáán-á-ká** ;	**lo-sáán-á-(ká)**.
-lɛ́, *eten*,	**lɛ́-ká** ;	**lɛ́-ká-ká** ;	**lɔ-lɛ́-ká-(ká)**.

De gebiedende wijs beteekent een bevel (niet een verplichting ; deze wordt uitgedrukt door den obligatief) ; soms een zacht aandringen.

Indien de handeling moet gebeuren op afstand van den aangesprokene, gebruikt men een subjonctieven vorm : het gebod op afstand. Dit wordt gevormd door vóórvoeging van **yŏ** (vóór een klinkerstam : **y**) en achtervoeging van **e**. In het meervoud wordt **yŏ** tot **lŏ** (**jw** of **l**). De stam is bij alle werkwoorden steeds laag. De versterking wordt aangegeven door achter den stam, niet **e** maar **ake** te voegen. Deze vormen vertalen ons : *kom* (of : *ga*) *iets doen*. Bv.

stam	*gew. vorm*	*sterk. vorm*	*meervoud*
-tɔ́k, *stampen* ;	**yŏ-tɔk-ɛ**	**yŏ-tɔk-ake**	**lŏ-tɔk-ɛ**, **lŏ-tɔk-ake**.
-ét, *roepen* ;	**y-ĕt-e**	**y-ĕt-ake**	**jw-ĕt-e**, **jw-ĕt-ake**.
-lɛ́, *eten* ;	**yŏ-lɛ**	**yŏ-lɛ-kɛ**	**lŏ-lɛ**, **lŏ-lɛ-kɛ**.

De euphonische regel dat **ɔ** en **ɛ** steeds korrespondeeren, lijdt in dezen vorm een uitzondering, behalve bij de stammen die op een **ɛ** uitgaan, zooals blijkt uit de voorbeelden. In de op een klinker uitgaande stammen wordt het achtervoegsel **ake** vervangen door **ke**.

De gebiedende wijs van *zijn* wordt gevormd met den stam **-yal**.

Deze van -**tswá**, *gaan*, is onregelmatig, nl. **ntsô**, *ga* ; versterkend : **ntsôkɔ, ntsôkɔkɔ**. Meervoud : **lɔntsô, lɔntsôkɔ, lɔntsôkɔkɔ**.

Toepassingen.

yélá yǎndá y'ôtálé, *breng de lange bijl.* **yáká l'atɔkɔ́ b'ǎnɛ́nɛ**, *kom met groote matten, breng groote matten.* **mpólɛ́ tɔtôtɔ tɔné**, *ik eet deze rupsjes niet.* **yǎnana áfótswé la yŭka**, *het kindje gaat niet met een mand, heeft geen mand bij.* **bŏmoto áfókaá ikâkota isô yǎ tŏma**, *de vrouw geeft aan het oudje geen beetje eten.* **totátámbá tole betámbá byǎ tosîsí**, *boompjes zijn kleine boomen.* **yĕmbe ikôkolo iné**, *kom dit fabeltje zingen.* **loyéláká bitóo**, *brengt de kleederen.* **lŏnukake tomáto nd'âsála b'ǎlótsi**, *gaat tomaten plukken in de goede velden.* **lŏlɛ tŏma nd'ôlá**, *gaat naar huis eten.* **kaá yǎnana yǎsasi**, *geef het kindje een beetje water.* **jwĕkóláká l'otsína**, *leert met ijver.*

Oefeningen.

1. Vervoeg de volgende werkwoorden in de beide vormen van den tegenwoordigen tijd, en geef hun gebiedende vormen :
lɛ́, *eten* ; **jwɛ́**, *braken* ; **sɛ́**, *twisten* ; **yɛ́**, *gaar worden* ; **kwɛ́**, *vallen* ; **yá**, *komèn* ; **wá**, *sterven* ; **tswá**, *gaan*.

2. Zoek de gebiedende wijs in de verschillende vormen van :
bund, *klimmen* ; **bun**, *vechten* ; **bún**, *breken* ; **yêl**, *brengen* ; **swêl**, *betwisten* ; **lîs**, *loslaten* ; **ól**, *buitengaan* ; **ɔtsw**, *binnengaan* ; **kît**, *vasthouden* ; **kit**, *worden* ; **téfel**, *spreken* ; **túmol**, *beleedigen* ; **salangan**, *zich verheugen* ; **kɛsɛl**, *droef zijn* ; **émal**, *staan*.

3. Ga in den hoek van het huis staan. Ga de boot tegenhouden (**súk**) aan de haven. Breng de glazen en de vorken en de lepeltjes. Kom dit papiertje nemen. Gooi dit lansje weg, het is niet sterk. Ik bezit geen zaakje. Het mesje van het kindje is zwak. Wij varen het water niet over met dit prauwtje. Breng een beetje water in dat glaasje. Kom het zwarte rupsje zien ; het klimt op den hoogen palmboom. Dit eitje is niet voldoende ; breng een groot ei. Laat dat liaantje los ; het heeft vele doorntjes. Verheug je, oudje, dit vuur dooft niet uit (**fɔf**). Ga buiten, ik wil (**sím**) geen lawaai in huis. Kom deze goede maniokbladeren eten. Kom even (**felé**). Het schildpadje heeft een hoofdje, een oortje, een oogje en een beentje. Raap dit stukje kleed op. Deze goede mensch bouwt (**tóng**) een groot huis. Giet een beetje heet water (= een beetje van water van vuur) in dit bekertje. Er zijn niet weinig schorpioenen (de schorpioenen zijn niet met gebrek) in het wandje van dit hutje.

4. Zet alles in het meervoud.

5. Maak de mogelijke elisies.

6. Zoek de gewone woorden van de gebruikte verkleinwoorden.

ZEVENDE LES

I. Kl. lo-n.

Vóór een klinkerstam verandert **n** in **nj** ; **lo** wordt **l** vóór **o**, **ɔ** en **u** ; **jw** (in sommige dialekten **j** of **lw**) echter vóór de overige klinkers.

In deze klasse vallen o. a. :

1. Namen van lichaamsdeelen, zooals :

lo-lém mv. **n-dém**, *tong*. (Let op de euphonie.)
lɔ-ɛu „ **m-bɛu**, *lip*. (Let op de euphonie.)
lo-foso „ **m-poso**, *huid, schors*. (Let op de euphonie.)
l-olé „ **nj-olé**, *baard*.

2. Namen van voorwerpen, zooals :

lo-kásá mv. **n-kásá**, *blad*.
lo-áláká „ **m-báláká**, *afsluiting*.
lo-óla „ **m-bóla**, *hemel*.
lo-mbá „ **m-mbá**, *palmnoot*.
lo-muma „ **m-muma**, *vrucht*.
l-ŏngo „ **nj-óngo**, *hak*.
l-ŏsɔ „ **nj-ósɔ**, *rijst*.

3. Namen van hoedanigheden, gevoelens, toestanden ; bv.

ww. **lang**, *beminnen*, **lo-lango**, mv. **n-dango**, *liefde*.
tón, *niet beminnen*, **lo-tóno**, „ **n-tóno**, *afkeer, onwil*.
bík, *leven*, **lo-(b)íko**, „ **m-bíko**, *leven*.
in, *haten*, **jw-ino**, „ **nj-ino**, *haat*.
ángan, *loochenen*, **jw-ăngano**, „ **nj-ángano**, *het loochenen*.
ungutol, *troebel maken*. **l-ungutsi**, „ **nj-ungutsi**, *troebelheid*.

4. Namen van dieren en planten :

lo-sili mv. **n-sili**, *luis*.
lɔ-lɛlɛ „ **n-dɛlɛ**, *blad van den likali-palm*.
lo-óto „ **m-bóto**, *poot om te planten*.
l-ongo „ **nj-ongo**, *reiger*.
jw-ĕmbe „ **nj-émbe**, *slangsoort*.

5. Namen van spreekwijzen, talen, dialekten ; bv.

lo-nkundó, *het dialekt der* **Nkundó**.
lo-língá, *het dialekt der* **Elíngá**.

lo-ngandó, *het dialekt der* Bongandó.
lo-láká, mv. n-dáká, *taal, dialekt, spraak.*

6. Met het prefix lo kan men nog afleidingen vormen van andere zelfstandige naamwoorden om de gelijkenis in kleur, handelwijze, manieren, enz. aan te duiden. Bv.
lo-nkásá, *groen gelijk bladeren.*
lo-ngánju, *groen zooals* bangánju-*bladeren.*
lo-nkómbé, *bruin zooals een* nkómbé-*vogel.*
lo-mbwá, *zooals een hond* (bv. *zwemmen*).

7. lɔ-ɔ́kɔ of lɔ-ɔ́, *arm*, en lo-kolo, *been*, hebben, naast een regelmatig meervoud, ook een onregelmatig ; nl. bɛ-ɔ́kɔ (of bɛ-ɔ́) en be-kolo.

Ook l-ɔbyá, *bloem*, kan naast een regelmatig nj-ɔbyá een onregelmatig nj-ɛbyá hebben (hetgeen ook het meervoud kan zijn van lɔ-njɛbyá, dat ook gebruikt wordt).

jw-ende, *man*, vormt zijn meervoud met het prefix ba : ba-ende.

II. Akkoord-prefixen.

Zij zijn in deze klasse voor het enkelvoud : lo (vóór klinkers : jw) (1), voor het meervoud i (y). Bv.
lɔ-kólá jw-ă bosai, *de nagel van den vinger*, mv. n-kólá y-ă besai.
lo-kolé ló-kúnda, *de trommel slaat* ; mv. n-kolé í-kúnda.
l-ɔ̌fi lɔ-nɛ́, *dit potlood* ; lɔ-fɔsɔ lɔ̌-nko, *dat lawaai* ; mv. m-pɔsɔ ǐ-nko.

III. Werkwoord. — Voltooid tegenwoordige vorm (bofifo).

Deze vorm beteekent dat de handeling gesteld is maar nog voortduurt, ten minste als toestand. Hij lijkt veel op onzen Ned. vorm : de zon is onder ; de man is weg ; doch heeft een veel meer uitgebreide beteekenis. Hij wordt niet alleen gebruikt als het begin der handeling reeds is gesteld (gewoon gebruik), maar ook wanneer een handeling, die voorgesteld wordt als zullende voortduren in een toestand, gaat gesteld worden.

Het phonologisch kenmerk van dezen vorm is het *infix* o (2).

---

(1) In sommige dialekten : l. Zoo ook voor tsw : t. Bv. lă = jwă ; tă = tswă ; yà = éâ ; wà = óâ.

(2) In sommige dialekten : so ; in andere weer andere varianten.

Deze vorm omvat twee tijden :

1. De handeling is vandaag gesteld. Het infix is dalend en de prefixen zijn laag.

2. De handeling is ten minste sinds gisteren gesteld. Infix en prefix zijn beide hoog.

Ziehier de volledige vervoeging van beide tijden. Stam : **kɛnd**, *weggaan*.

Vandaag.		*Verleden.*	
nj-ô-kɛnd-a	**tɔ-ô-kɛnd-a.**	**ńj-ɔ́-kɛnd-a**	**tɔ́-ɔ́-kɛnd-a.**
ɔ-ô-kɛnd-a	**lɔ-ô-kɛnd-a.**	**ɔ́-ɔ́-kɛnd-a**	**lɔ́-ɔ́-kɛnd-a.**
a-ô-kɛnd-a	**ba-ô-kɛnd-a.**	**á-ɔ́-kɛnd-a**	**bá-ɔ́-kɛnd-a.**

Men merke op dat het infix **o** wordt behandeld als een medeklinker, behalve in den eersten persoon enkelvoud.

Van de akkoord-prefixen nemen alleen **li** en **i** den klinkervorm aan, en worden dus vóór infix **o** : **j** en **y**. Bv.

bo-támbá bo-ô-wá, *de boom is dood*. Maar :

li-yá j-ô-wá, *de palmboom is dood* ; **i-tɔkɔ́ y-ô-wá**, *de mat is kapot*.

Indien de stam van het werkwoord met een klinker begint, komt er in dezen vorm een **l** tusschen infix en stam. Bv.

-ón, *planten*. **nj-ô-l-ón-a**, *ik heb geplant*. **o-ô-l-ón-a, a-ô-l-ón-a, to-ô-l-ón-a, lo-ô-l-ón-a, ba-ô-l-ón-a. e-tóo é-ó-l-átsa**, *het kleed is gescheurd*. **bitóo bí-ó-l-átsa**, *de kleederen zijn gescheurd* (1).

Naast den **bofifo** met infix **o**, bestaat er een vorm zonder infix, doch met suffix **i**. Dit suffix is laag in den vandaag-tijd, hoog echter voor gisteren. De prefixen zijn laag.

Enkelvoudige stammen uitgaande op **ɛ** voegen **i** erbij ; zij die uitgaan op **a**, veranderen deze vóór **i** in **e**.

Men lette ook op de euphonische veranderingen vóór het suffix, volgens Inleiding, II, 4°, 6.

Vervoegings-voorbeelden. Stam **-sang**, *zeggen* (vandaag) :
nsangi, osangi, asangi, tosangi, losangi, basangi.
Stam **-kɛnd**, *gaan* (vandaag) :
nkɛnji, ɔkɛnji, akɛnji, tɔkɛnji, lɔkɛnji, bakɛnji.

---

(1) Sommigen beweren (bv. Ruskin), dat de ingelaschte **l** in dezen vorm tot den stam behoort. Zij spreken van werkwoorden die beginnen met wegvallende **l** (op dezelfde wijze als begin **b**). Deze zienswijze is echter verkeerd. Alles wijst op het tegenovergestelde.

Stam **-yá**, *komen* (gisteren) :
njéí, oyéí, ayéí, toyéí, loyéí, bayéí.

Deze vorm bestaat nog bijna overal, doch blijkt in verscheidene streken in verval te zijn, daar de jeugd hem niet meer gebruikt, tenzij in de letterkunde. In andere plaatsen leeft hij frisch voort.

De ontkenning van den **bofifo** wordt aangeduid door het infix **tá** en laag prefix. De beide tijden worden onderscheiden door den toon van den uitgang **a**, die hoog is voor gisteren en laag voor vandaag. In de op een klinker uitgaande werkwoorden is er geen verschil te merken, daar beide tijden den uitgang (**a** of **ɛ**) hoog hebben.

De bij-klankgrepen der meerklankgrepige stammen volgen den toon van den uitgang.

In den eersten persoon enkelvoud wordt **tá** meestal tot **tsí**. Vóór een klinkerstam verliest het infix **tá** zijn uitgang en wordt **t** (soms vervormd tot **ts**). Bv. Stammen : **kúnd**, *slaan*, en **ól**, *uitgaan* :

vandaag : **n-tsí-kúnd-a, o-tá-kúnd-a, a-tá-kúnd-a, to-tá-kúnd-a, lo-tá-kúnd-a, ba-tá-kúnd-a.**

gisteren : **n-tsí-kúnd-á, o-tá-kúnd-á, a-tá-kúnd-á, to-tá-kúnd-á, lo-tá-kúnd-á, ba-tá-kúnd-á.**

vandaag : **n-tsól-a, o-t-ól-a, a-t-ól-a, to-t-ól-a, lo-t-ól-a, ba-t-ól-a.**

gisteren : **n-ts-ól-á, o-t-ól-á, a-t-ól-á, to-t-ól-á, lo-t-ól-á, ba-t-ól-á.**

IV. Aanwijzende voornaamwoorden (bankitsaína b' ẽtúma).

Deze zijn in het **lonkundó** :

-né, *dit, deze* : *dicht-bij-zijnde.*

-nko, *dat, die* : *verder-af zijnde.*

-nyí, *gene* : *tamelijk verwijderd.*

-sɔ, *gene* : *ver verwijderd, onzichtbaar.* Ook : **-sɔkɔ.**

-kɔ́, is het betrekkelijk aanwijzend voornaamwoord. Het wordt gebruikt wanneer er reeds over den persoon of het voorwerp, waarop het slaat, gesproken is. Soms wordt het verwisseld met **-sɔ.**

De aanwijzende voornaamwoorden nemen het prefix aan in overeenstemming met het verzwegen zelfstandig naamwoord op dezelfde wijze als de andere akkoord-woorden (zie les 4, II). Is er geen zelfstandig naamwoord verzwegen, dan nemen zij de akkoord-prefixen der eerste klasse.

De prefixen hebben den lagen toon, behalve -nko dat een stijgend prefix heeft, en -kɔ́ waarvan het prefix hoog is (1).

Bv. bonto ɔné, ɔ̆nko, onyí, ɔsɔ, ɔ́kɔ́.
banto bané, bănko, banyí, basɔ, bákɔ́.
etóo ɛné, ĕnko, enyí, ɛsɔ, ékɔ́.
nkásá iné, ĭnko, inyí, isɔ, íkɔ́.
tŏma tɔné, tŏnko, tonyí, tɔsɔ, tókɔ́.

De *bijvoeglijke aanwijzende woorden* worden door dezelfde woorden uitgedrukt in het lonkundó. Deze taal bezit geen afzonderlijke woorden voor voornaamwoorden en bijvoeglijke woorden.

Toepassingen.

bŏna ɔ̆nko (bɔ̆n'ɔ̆nko) ányanya lombwá, *dat kind zwemt als een hond.* lokásá lɔ́kɔ́ lɔ̂kwé l'ompompo, *dat blad is gevallen door den wind.* nkás'íkɔ́ yɔ̆fumbwa, *die bladeren zijn weggevlogen.* wălí ɔ̂á bolaki aɔ̂lámbela bɔ̆me lɔ̆sɔ jwă jɛté, *de vrouw van den onderwijzer heeft den echtgenoot smakelijke rijst bereid.* basáli banyí batûmba mmbá, *gene werklieden hebben geene palmnoten gekapt.* áɔ́kɛnda bolá, *hij is* (gisteren) *naar huis* (*gegaan*). toɔ̂lóna mbɔ́to y'ănkɔ, *wij hebben poten van bananen geplant.* ntsɛ́na bonto (ntsɛ́n'onto), *ik heb geen mensch* (niemand) *gezien.* ntsɛ́ná bonto (ntsɛ́n'ônto), idem (gisteren of te voren). bétswa, ɔ́fóke baɔ̂kúnda lokolé, *sta op, hoor je niet,* (dat) *zij hebben* (men heeft) *op de trommel geslagen.* lotúlo lŏnko jwă bokulaka loɔ̂longola, *die smidse van den rijken man is afgebrand.* njɔ̂lámbola njóngo yă baékoli, *ik heb de veldhakken der leerlingen opgeraapt.* bɔ̆nɔ̆lu onyí ale jwende jwă bɔ̆ló, *die jongeling is een sterk man.* bănɔ̆lu banyí bale baende bă bɔ̆ló, *die jongelingen zijn sterke mannen.*

Oefeningen.

1. Vervoeg de volgende stammen in alle vormen van den bofifo, en geef de vertaling :

íl, sang, tswá, bun, bom, ét, ángan, téfel, in, ɔtsw, lɛ́, kel, sool.

2. Vertaal (in den vandaag- en gisteren-tijd) :

Hij is zeer vlug (l-ŏmo) weggegaan. De groote vleermuis heeft geen pluimen ; zij heeft (wel) vleugelen, maar haar (= het) lichaam is behaard (haar = lonkunja). De smid heeft een ijzeren voorwerp gesmeed met ijzer. Ik heb geen troebel water gedronken. Het blad van genen boom is afgevallen, het is weggewaaid (fɛkw) met den hevigen wind. Ik heb een grooten put gegraven met die kleine hak.

---

(1) In sommige dialekten is bij dit laatste het prefix ɔ, in andere eveneens het prefix ɛ, laag ; terwijl al de andere hoog zijn.

Gene hooge palmboom heeft geen goede palmnoot gegeven (= gebaard). Gij hebt de lever van deze groote **l-ɔwá** gegeten. Hij heeft de huid van gene **jwĕmbe**-slang gestroopt **(tɛmbɔl)**. Ik heb een bananen-loot geplant achter het huis van den rijken man. Dat (onzichtbaar) ventje heeft een langen baard. Het bevel van den rechter is zeer moeilijk. De vrouw van genen onderwijzer heeft rijst met palmnoten-olie bereid. Het leven van dezen mensch heeft niet lang geduurd **(mɔng)**. Hij heeft deze taal niet geleerd. Haat en nijd zijn slechte dingen. Hij heeft den man niets gezegd. Je hebt het huisje van den roeier gedekt **(tɛ́l)** met het blad van den **likalí**. Ik heb palmlatten gespleten met een groot mes. De reiger heeft een poot gebroken **(búny)**. Het huis van den man is afgebrand door **(la)** een genster van het vuur van het veld.

3. Maak de elisies in de vorige oefening.

4. Zet in het meervoud.

5. Zet de ontkennende vormen in den affirmatief, en omgekeerd.

ACHTSTE LES

I. Klasse zonder prefixen.

De naamwoorden die geen prefix hebben, hooren alle bij deze klasse. Er is geen verschil tusschen enkel- en meervoud (1).

Deze klasse bevat o. a.

1. De meeste namen van dieren, als :

nkéma, *aap.*	**mbwá**, *hond.*	**ntaa**, *geit.*
nyama, *dier.*	**mpulú**, *vogel.*	**nkɔi**, *luipaard.*
njwá, *slang.*	**njɔku**, *olifant.*	**nsé**, *visch.*

2. Namen van allerlei zaken, bv.

nkáí, *roeispaan.*	**mbóka**, *weg.*	**nkɛ́lɛ́**, *palmplanting.*
mpoké, *pot.*	**ngonda**, *bosch.*	**nkíngó**, *hals.*
nsúko, *uiteinde.*	**nsóngé**, *maan.*	**ntelá**, *rijpe banaan.*

3. Namen van hoedanigheden, toestanden, enz.

nkánge, *ziekte.*	**ntsína**, *reden.*	**mpósa**, *verlangen.*
ntsitsi, *koelte.*	**njala**, *honger.*	**ntsingó**, *uitleg.*

(1) Geleerden beweren dat deze klasse vroeger het prefix *ni* had, hetwelk in het lonkundó *n* is geworden ; feitelijk behandelen de Nkundó deze klasse als zijnde prefixloos.

4. Namen van personen, bv.

nkanga, *inlandsche dokter.* **Njakomba**, *God.*
nsómí, *eerstgeborene.* **mbótsi**, *vroedvrouw.*

En andere afgeleid van werkwoorden door vóórvoeging van een nasaal en achtervoeging van **i**.

5. Vele vreemde woorden, als :

mésa, *tafel.* **sapáta**, *schoen.* **sandúku**, *kist.*
saáni, *schotel.* **sukáli**, *suiker.* **lɛ́tɛlɛ**, *letter.*
katíni, *emmer.* **sabúni**, *zeep.* **pekáto**, *zonde.*
mísa, *mis.* **kasáka**, *vest.* **talatálá**, *bril, glas.*

6. De NOEMVORM van de werkwoorden.

De *noemvorm* (**botángo**) der *werkwoorden* wordt gevormd volgens vaste regels :

a) Er is steeds vóórvoeging van een nasaal (**n**, **m**, **nj** naar gelang van de euphonische vereischten) vóór den stam.

b) Meerklankgrepige stammen nemen nog den uitgang **a**.

c) Eénklankgrepige stammen verdubbelen en nemen eveneens den uitgang **a**. De aard der verdubbeling verschilt echter naarmate het klinkerstammen of medeklinkerstammen geldt.

1. Klinkerstammen verdubbelen gansch, of — wat nog veel meer voorkomt — verdubbelen alleen den beginklinker.

2. Medeklinkerstammen verdubbelen den begin-medeklinker, plus den daarop volgenden klinker. Deze stamklinker kan veranderen in **a**.

d) Stammen die op een klinker uitgaan, verdubbelen gewoon volgens *c*, 2), voegen *n* vóór, maar krijgen geen uitgang meer bij.

Hier volgen nog de *toonregels* :

1. Het voorvoegsel is steeds laag.

2. Stam en verdubbeling der op een klinker uitgaande stammen (hierboven *d*) zijn steeds hoog.

3. Uitgang **a** en bijkomstige klankgrepen in meerklankgrepige stammen (hierboven *b*) zijn altijd hoog.

4. Bij de gewone éénklankgrepige stammen is de uitgang steeds laag. De stamtoon blijft. De verdubbeling is hoog bij hooge stammen, en stijgend bij lage stammen.

Bv. stammen :

-lé, *eten* : n-dé-lé.	-tswá, *gaan* : n-tswá-tswá.
-kúnd, *slaan* : n-kú-kúnd-a.	-kund, *begraven* : n-kŭ-kund-a.
-kúnd, *slaan* : n-ká-kúnd-a.	-kund, *begraven* : n-kă-kund-a.
-bún, *breken* : m-bú-(b)ún-a.	-bun, *vechten* : m-bŭ-(b)un-a.
-ín, *dompelen* : nj-í(n)-ín-a.	-in, *haten* : nj-ĭ(n)--in-a.
-téfɛl, *spreken* : n-téfél-á.	-kwât, *krabben* : n-kwát-á.

7. De noemvorm is de substantivale vorm van het werkwoord. Hij is zooveel als het werkwoord tot zelfstandig naamwoord geworden. Bv.

ndélɛ́, *het eten* ; nsăsanga, *het zeggen* ; ntéfélá, *het spreken.*

Hij kan gebruikt worden :

1. In alle gevallen waar een gewoon zelfstandig naamwoord kan gebruikt worden, als onderwerp, voorwerp, bepaling met of zonder voorzetsel, hoedanigheid, enz. Bv.

nkăkɔta botámbá ɛ́onga ô la yăndá, *het omkappen van een boom* (woordelijk : *het den boom omkappen*) *gaat slechts met een bijl.*

Njakomba áfósíme mbăoma banto, *God wil niet het menschendooden.*

ááta likonja la mbŏoma éâ nyama, *hij heeft geld met het dooden van dieren.*

băsi bă mmămɛla, *water van het drinken*, nl. *drinkwater.*

eténélá éâ njóóka, *een badplaats* (*plaats van het baden*).

efosá éâ mbétámá, *gelegenheid om te gaan slapen, te gaan liggen.*

tŏma tswă ndélɛ́, *eetwaren.*

2. Als versterkende uitdrukking van de handeling aangeduid door het vervoegde werkwoord. Bv.

lúka ndálúka, *roei vooruit...*

áleka nděleka, *hij gaat wel degelijk voorbij.*

aôtéfela ntéfélá ntéfélá, *hij sprak altijd maar door.*

Het voorzetsel ô geeft de uitsluiting of de versterking aan :

aôanda ô mbăanda, *hij deed niets dan lezen* ; of : *'t is wel degelijk lezen dat hij deed.*

kɔtá ô nkŏkɔta, *kap maar voort, zonder ophouden.*

3. Als nadere bepaling eener handeling ; dus als bijwoord. Bv.

aôtéfela (ô) nsóngótáná, *hij heeft heel juist en raak gesproken.*

aôleka njúkúmwá, *hij is al loopende voorbijgekomen.*

áfɛtsa ntútámá la bɔkɛli, *hij woont* [dichtbijzijnde] *bij de beek.*

II. Akkoord-prefixen.

De akkoord-prefixen dezer klasse zijn, in het enkelvoud : **e** ; in het meervoud : **i** (vóór een klinker : **y**). Bv.

mbáta é-â loolo, *een ijzeren stoel* ; mv. **mbáta y-ă mbolo.**

nkánge eôsíla, *de ziekte is gedaan, genezen* ; mv. **nkánge yŏsíla.**

ntángo ɛné etálela, *deze wekker is niet afgeloopen* ; mv. **ntángo iné itálela.**

III. Gebiedende wijs. Ontkenning.

De ontkenning der gebiedende wijs, die beduidt : het gebod van de handeling niet te doen, een verbod dus, wordt gevormd door middel van het achtervoegsel **áké** en door vóórvoeging van **ta** + persoonsprefix (**o** in het enkelvoud, **lo** in het meervoud). Het negatieve **ta** - infix wordt hier dus prefix, en de persoonsprefixen nemen de plaats in van het infix.

De euphonische veranderingen zijn :

1. Vóór een medeklinkerstam verbinden zich, in het enkelvoud, **ta** en **o** tot **to**. Bv. **ta-o-kel-áké** wordt **tokeláké**, *doe niet* (1).

2. Vóór een klinkerstam blijft **ta**, want **o** wordt **w**, volgens de gewone regels. Bv. **ta-w-ĕn-áké**, *zie niet* ; en **lo** wordt **jw**. Bv. **ta-jw-ĕn-áké**, *ziet niet.*

3. Men lette er op, dat de eind- **e** van het suffix niet in klank overstemt met den stamklinker ; behalve bij de stammen die op **ɛ** eindigen. Bv. **tɔ-sɛk-áké**, *lach niet.* Maar : **tɔ-lé-ké**, *eet niet.*

4. De op een klinker uitgaande stammen krijgen als achtervoegsel niet **áké**, doch slechts **ké** (zie les 6, V). Bv. **to-yá-ké**, *kom niet.* **ta-lo-tswá-ké**, *gaăt niet.*

TOEPASSINGEN.

kaá mbwá tŏma tswă ndɛ́lɛ́, **aôlóka njala**, *geef den hond eten, hij heeft honger* (eig. *gevoelt honger*). **balá băsi bă mmămɛla**, *zie* (*hier*) *water om te drinken.* **ɱpóke mpósa**, *ik heb geen verlangen* (*geen dorst*). **tawĭláké káwa ndá katíni**, *doe geen koffie in den emmer.* **talokoláké pípa enyí, eôtúbya**, *neemt dat vat niet, het is lek.* **tɔkɔtáké**

---

(1) Sommige dialekten hebben een éenvoudigeren vorm : **tokelé; tokeláké** is dan de versterkte vorm. Andere beschouwen **to** als enkelvoudig prefix en laten de **o** wegvallen vóór een klinker : **tĕnɛ** en **tĕnáké**, *zie niet.*

bonkándá njémálá, *schrijf geen brief al rechtstaande.* **ntangé ɛnɛ̌ (ntang'éné) éfɔ́ongé ndá mbétámá,** *dit bed is niet goed (past niet) om (erop) te gaan liggen.* **tawěmáláké, kɛndá ô nkăkɛnda,** *blijf niet staan, ga maar door.* **tóbíka la nguyá éâ Njakomba,** *wij leven door de kracht van God.* **totúmóláké njwá yă jăle,** *hits geen kwade slangen op.* **tawĭláké súpu ndá kóbɔ,** *doe geen soep in de tas.* **nsambá eôfîtana la mbúla,** *het dak is verwoest door den regen.*

Oefeningen.

1. Zoek de noemvormen der volgende stammen (en vertaal) :

sool, sang, kel, kɛnd, kil, sáan, salangan, bund, bom, bók, émal, yá, bétam, ɔtsw, ól, ángan, ungutol, fénd, tôm, tóm, kit, kît, sé, jwé.

2. Vertaal de volgende woorden (in den noemvorm) en zoek de negatieve vormen der gebiedende wijs :

Brengen, spreken, toezien, oprapen, neerleggen, overtreffen, beminnen, bederven, mogelijk zijn, graven, zich kwetsen, hoesten.

3. Vertaal :

De papegaai is niet geschikt om gegeten te worden (= in het eten). De arend heeft een grooten aap gepakt met zijn (= de) sterke klauwen. Steek dezen stroom niet over, de baren zijn sterk en de stroom zelf **(móngó)** is zeer diep. Verlangen naar zondige dingen bederft de harten van vele menschen. God verbiedt den menschen toorn. De koude is vermeerderd **(ful)** van morgen wegens (om [la] reden van) den regen. Met het hoogwater bezit men niet veel visch. Zet (zetten op, **afy**) dezen grooten schotel met rijpe bananen op de kleine tafel. Maak het bed van den bezoeker op met een laken en een deken (opmaken, **tand**). Spreek geen leugens, spreek slechts de waarheid. Steek den stroom niet over uit verlangen naar huis (= verlangen van het geboortedorp). Er worden vele ratten gezien in de slaapkamer van het huis. In de eetkamer (= kamer van eten) hebben wij gezet een emmer water, een kop koffie, een suikerpot, en een vat olie. Deze schoen is gescheurd door (= met) den nagel van die kist. De priester draagt de heilige mis op. Lees dit slechte boek niet. Deze weg loopt **(lek)** door **(ndá)** een bosch met (= van) vele olifanten en slangen. Dit bed is niet geschikt om (er op) te slapen. Gij zijt ziek (ziekte). Ik heb (= gevoel) honger. De kip gevoelt verlangen naar (= van) koelte. Ik zou willen gaan slapen (gevoel verlangen). Breng water om te baden. Ga een doek halen om de kist af te vegen. Zing niet al zittende, zing echter **(ndé)** rechtstaande.

4. Zet het enkelvoud in het meervoud, en omgekeerd.

5. Zet de bevestigende vormen in den negatief, en omgekeerd.

NEGENDE LES

I. Klasse geen prefix-, ba.

Deze klasse heeft geen prefix in het enkelvoud. In het meervoud is het prefix **ba** (de **a** is langer dan in klassen 1 en 4).

Tot deze klasse behooren slechts zeldzame verwantschapsnamen en woorden, die familie-betrekkingen te kennen geven. Bv.

isé	mv. **ba-isé**, *vader.*		**nyangó**	mv. **ba-nyangó**, *moeder.*	
isó	„ **ba-isó**, *uw vader.*		**nyɔngɔ́**	„ **ba-nyɔngɔ́**, *uw moeder.*	
fafá	„ **ba-fafá**, *mijn / onze*	*vader.*	**ngóya**	„ **ba-ngóya**, *mijn / onze*	*moeder.*
nkâna	mv. **ba-nkâna**, *broeder van zuster* of *zuster van broeder.*				
nkóló	„ **ba-nkóló**, *meester.*		**bɔí**	mv. **ba-bɔí**, *knecht.*	
mpaka	„ **ba-mpaka**, *oudere.*		**ndeko**	„ **ba-ndeko**, *vriend.*	
ndoí	„ **ba-ndoí**, *naamgenoot, vriend.*		**nkɔ́kɔ**	„ **ba-nkɔ́kɔ**, *grootvader, voorvader.*	

II. Akkoord-prefixen.

De akkoord-prefixen voor deze klasse zijn **e** in het enkelvoud, en **ba** (vóór bezitwoordje echter **b**) in het meervoud. Bv.

isé é-â ndoí, *de vader van den naamgenoot,* mv. **ba-isé b-ă ndoí.**
mpaka ĕ-nko, *die oudere,* mv. **ba-mpaka bă-nko.**

III. Bijwoorden van plaats (belongyá byă eténélá).

De bijwoorden van plaats worden gevormd van de aanwijzende voornaamwoorden. Vóór den stam wordt **a** (soms **e**) gevoegd. De beteekenis komt overeen met die der voornaamwoorden, waarvan zij zijn afgeleid. Bv.

ané, *hier* ; **ănko**, *daar* ; **anyí**, *ginder* ;
akɔ́, of liever **ɛkɔ́**, geeft onze Nederlandsche onbepaalde plaats-aanduiding „er" weer. Bij „zijn" wordt het steeds gevoegd, wanneer er niets anders meer op volgt. Bv. **ale ɛkɔ́**, *hij is (er).* **banto báf'ɛkɔ́**, *er zijn geen menschen.*

Een synoniem voor **ané** is **éndo** of **éndoko**, dat echter een minder nauw omschreven plaats aanduidt.

Een tweede groep bijwoorden van plaats wordt gevormd met

vóórvoeging van **mp.** Zij duiden plaatsen aan, die verder verwijderd zijn dan **ané, ănko** en **anyí**. Het zijn :

mpêné (of **mpêé**), **mpênyí** en **mpîkó.**

mpêné is het dichst bij, doch reeds een tamelijke afstand.

mpênyí is ver af.

mpîkó is het verste ; kan uren ver zijn ; de plaats is onzichtbaar.

Boven, onder, enz. worden vertaald door de meervoudige zelfstandige naamwoorden der klasse **li-ba** (les 5, 7) en andere. Bv.

nd'âliko, *boven.* **nd'ânsé,** *onder.*

(ndá) josó, *voorop.* **(ndá) bafɛka** of **(ndá) mbúsa,** *achter.*

Andere worden uitgedrukt door zelfstandige naamwoorden, zooals **wîli la wîli,** *overal*, of door onomatopeeën, bv. **tutɛ,** *dichtbij*, of nog door den noemvorm van een werkwoord, bv. **nkengámá,** *afgelegen.*

IV. Werkwoorden. — Verleden tijd (losílo).

1. De verleden tijd wordt gevormd door middel van het suffix **aki.** De prefixen zijn hoog. Het suffix heeft twee toonshoogten naar gelang van den tijd. Is de handeling vandaag gesteld, dan is **a** van **aki** laag (in sommige dialekten ook **ki**) ; is de handeling ten minste sedert gisteren gedaan, dan is **aki** gansch hoog. De bijklankgrepen volgen den toon van de **a** van het suffix.

De verleden tijd beteekent dat de handeling heelemaal gedaan is, of zij wordt als zoodanig voorgesteld. De handeling kan dus best nog voortduren, doch er wordt met het voortduren geen rekening gehouden. Deze vorm komt dus onzen Ned. onvoltooid verleden tijd (hij deed, hij kwam) nabij. Bv.

bankɔ́kɔ bálótáki bitóo bya mpɛkwá, *onze voorouders droegen kleederen van raffia.*

ákɛndáki lóbí, *hij is gisteren weggegaan* (men denkt alleen aan het vertrekken op dien dag).

etóo élongolaki la nkésá, *het kleed verbrandde van morgen.*

itôtoo ílongóláki lóbí, *het kleedje verbrandde gisteren.*

Als iemand u zegt : **bonkonji aôyá,** *de hoofdman is aangekomen*, en gij wilt weten of hij bv. 's morgens is aangekomen, dan vraagt gij : **áyâki la nkésá é?** *is hij dezen morgen gekomen?* (dus niet van middag).

2. De *ontkenning* wordt uitgedrukt door een laag prefix, infix **tá,**

(dat dezelfde regels volgt als in den **bofifo**, zie vorige les) en den uitgang **aki** (zooals in de bevestiging).

De stammen die op een klinker eindigen, krijgen slechts **ki** achter den stam. De stamklinker is hoog in den gisteren-tijd, dalend in den vandaag-tijd.

Ziehier de volledige vervoeging van den stam **kel**, *doen*.

Bevestigend.		Ontkennend.	
vandaag	*gisteren*	*vandaag*	*gisteren*
ń-kel-akí	ń-kel-ákí	n-tsí-kel-akí	n-tsí-kel-ákí.
ó-kel-akí	ó-kel-ákí	o-tá-kel-akí	o-tá-kel-ákí.
á-kel-akí	á-kel-ákí	a-tá-kel-akí	a-tá-kel-ákí.
tó-kel-akí	tó-kel-ákí	to-tá-kel-akí	to-tá-kel-ákí.
ló-kel-akí	ló-kel-ákí	lo-tá-kel-akí	lo-tá-kel-ákí.
bá-kel-akí	bá-kel-ákí	ba-tá-kel-akí	ba-tá-kel-ákí (1).

3. De *verleden vorm* van *zijn* wordt uitgedrukt door den stam **ki**, die hoog is in den gisteren-tijd, en laag in den vandaag-tijd. Bv.

vandaag		*gisteren*	
ń-ki, *ik was*	tó-ki, *wij waren*	ń-kí, *ik was*	tó-kí, *wij waren*
ó-ki, *je was*	ló-ki, *gij waart*	ó-kí, *je was*	ló-kí, *gij waart*
á-ki, *hij was*	bá-ki, *zij waren*	á-kí, *hij was*	bá-kí, *zij waren*.

De ontkenning wordt aangeduid door het infix **tá**. Bv.

vandaag	*gisteren*
n-tsí-ki, *ik was niet*	n-tsí-kí, *ik was niet*
o-tá-ki, *je was niet*	o-tá-kí, *je was niet*
a-tá-ki, *hij was niet*	a-tá-kí, *hij was niet*
to-tá-ki, *wij waren niet*	to-tá-kí, *wij waren niet*
lo-tá-ki, *gij waart niet*	lo-tá-kí, *gij waart niet*
ba-tá-ki, *zij waren niet*.	ba-tá-kí, *zij waren niet* (2).

---

(1) In plaats van deze vorming kan men ook de negatie **nta** vooropzetten. en de persoons- of akkoord-prefixen invoegen. Bv. voor vandaag :

ntsí-kel-akí	**nt-ŏ-kel-akí**	**nt-ă-kel-akí**
nta-tó-kel-akí	**nta-ló-kel-akí**	**nta-bá-kel-akí.**

ntalókelakí kan vervangen worden door **ntĕkelakí**, en **ntabákelakí** door **ntaákelakí.** In deze zegswijze lette men op de euphonische vervormingen van de persoons- en akkoord-prefixen vóór klinkerstammen. Dezelfde verschuiving van het prefix na **nta** kan gebruikt worden in den **bofifo** (les 7, III).

(2) Ook voor dezen stam mag de omwerping van infix en prefixen gebeuren zooals hierboven aangeduid.

Het „werkwoord" *zijn* wordt dus weergegeven door de stammen **-le, -fa** (voor praesens) en **-ki.** Alde overige vormen gebruiken den stam **-yal.**

V. Weerkundige termen.

Het regent, het dondert, enz. worden in het **lonkundó** uitgedrukt door persoonlijke werkwoorden. Men gebruikt een werkwoord met een zelfstandig naamwoord. Ziehier de meest voorkomende uitdrukkingen :

Het regent, **mbúla éjwɛ́** (woordel. *braken*), **éjwêkí, ɛôjwɛ́,** enz.

Het dondert, **mbúla ékungola** (of **likungola líkungola**), **eôkungola,** enz.

Het bliksemt, **mbúla ékaliana (bokaili bókaliana, boôkaliana,** enz.).

Het dreigt, **mbúla ílola, eôlílola, eôlílingwa,** enz.

Het hagelt, **mbúla éjwɛ́ mbɔkɔ** (= hagelsteenen).

Toepassingen.

isé éâ ndoí áyâkí éndo, *de vader van den* (= *mijn*) *naamgenoot kwam hier* (*vandaag*). **bankâna bă bangóya bataki ɛkɔ́,** *de zusters mijner moeders waren er niet* (*vandaag*). **ntsíkí anyí,** *ik was ginder niet, ben ginder niet geweest* (*gisteren*). **isɔ́ álekakí ndá josó jă bampaka,** *uw vader ging vóór de grijsaards* (*vandaag*). **mbúla éy'onénɛ éjwɛ́kí ndá ngonda,** *het regende* (*gisteren*. of *vroeger*) *hard in het bosch*. **babɔí báswélákí nyama,** *de boys hebben* (bv. *gisteren*) *getwist om het vleesch*. **bitóo byă mpɛkwá bíkí bŏló,** *de kleederen van raffia waren sterk*. **bandeko báfóáte bekelé, béf'ɛkɔ́,** *de vrienden hebben geen eieren, er zijn er geen*. **totásoolakí elingí,** *wij hebben niet lang gekeuveld* (*vandaag*). **lotátéfélákí baói b'ăbé,** *gij hebt geen slechte dingen gezegd* (eig. *gesproken*) (*gisteren* of *vroeger*).

Oefeningen.

1. Vertaal (de verleden vormen in beide tijden) :

Het heeft gisteren hard geregend ; ik was zeer nat (**bɔk**). Men heeft de bananen van den oudere gestolen, maar ik was er niet (bij). Uw vader is in de prauw gestapt en is ginder ver aangeland. Je hebt eieren gevraagd (**lɔ́mb**), doch er zijn er geen. De kip is weggevlogen, maar zij is neergedaald op het dak van vaders huis. Ik ben naar de markt geweest, ik heb maniok en bier verkocht, en visch en potten gekocht. De boot van den blanke heeft hier niet aangelegd ; zij heeft ginder ver aangelegd, en is dan (en dan = **mpé**) stroomop weggevaren (stroomopvaren = **nan**). Gij hebt in de kerk (Gods huis) gebeden. Moeder heeft deze les zeer goed uitgelegd. De blanke stuurde van morgen den knecht. Vader bond (**túngy**)

de geit aan dat boompje. Hij is hier gekomen. De arend vliegt boven. De vriend van den meester is gisteren (uit) Europa teruggekeerd (**úndol**). Ik heb de kleederen van de zuster in de ijzeren kist bewaard. Je hebt den vader van den naamgenoot gezien ginds in het bosch. Hij liep (weg) uit (**la**) schrik voor (van) den luipaard. Hij vluchtte ginds dichtbij het huis in baksteenen. De voorouders hadden (= zagen) vele miseries met de gevechten ; maar zij hadden het goed (= zagen goedheid) met de wetten, die het dorp in orde hielden (= wetten van het ordenen [**lóngy**] het dorp). De **Bɔtswá** droeg de schors van een boom. Eertijds (**kalakala**) woonden onze (= de) voorvaderen niet hier in deze streek (= land). Hier zijn er geen menschen. De meester zond den slaaf ginds (ver weg) in het veld over (**wĭli wă**) gene diepe beek. Gij groeft veel maniok (uit). De ouderen kwamen achterop in de rij (**bɔlɔngó**) ; de jonge mannen gingen (**lek**) voorop. Een hevige wind heeft gisteren gewaaid ; hij heeft vele bananen omgeworpen (**umb**) ginds in de bananenplanting van moeders zuster.

2. Zet het bovenstaande zooveel mogelijk in het meervoud, en zoek het enkelvoud der meervoudige woorden.

3. Zet de bevestigende vormen in den negatief, en omgekeerd.

TIENDE LES

I. Telwoorden (mbanjí, enk. loanjí).

1. De gewone telwoorden — zooals zij heden ten dage algemeen worden gebruikt — zijn :

1 -mɔ̆, -mɔ̆kɔ, -mɔ̂(n)kɔlɔ́	6 botóá
2 -fé	7 nsambo
3 -sáto	8 moambi
4 -nɛi	9 iboá
5 -tâno	10 jɔ̆m (ntúkú).

De telwoorden staan steeds a c h t e r het naamwoord.

De eerste vijf telwoorden zijn akkoord-woorden ; zij nemen dus het prefix aan dat in klasse en getal met het zelfstandig naamwoord overeenstemt. Bv.

één mensch, **bonto ɔ̆mɔ̆, ómɔ̂nkɔlɔ́.**
twee kleederen, **bitóo bífé.**
vier velden, **basála bánɛi.**

De prefixen der eerste vijf telwoorden zijn hoog. **-mɔ̆** en **-mɔ̆kɔ**

echter hebben stijgende prefixen, terwijl **-mônkɔlɔ́** hooge prefixen heeft (1).

De overige telwoorden kunnen beschouwd worden als zelfstandige naamwoorden. Zij nemen geen akkoord, kunnen echter meervoudig gebruikt worden. Bv.

bǎna botóá, nsambo, iboá, 6, 7, 9 *kinderen.*

betóá béfé, *twee zessen* (of *tweemaal zes*).

Aldus worden ook de tientallen gevormd. Bv.

ntúkú ífé, *twee tienen* (*twintig*) ; **ntúkú ísáto,** *drie tientallen* (*dertig*) ; **ntúkú botóá,** *zes tienen* (*zestig*) ; enz.

Het meervoud van **jŏm** wordt gewoonlijk niet gebruikt.

Op dezelfde wijze zegt men de honderdtallen. Bv.

bonkámá bŏmɔ̌kɔ, bekámá béfé, benkámá nsambo, 100, 200, 700.

De verdere veelvouden van honderd zijn : **nkóto,** *duizend* ; **nkɛsí,** 10.000 ; die behooren tot de klasse zonder prefixen ; bv. **nkóto émônkɔlɔ́, nkóto ísáto, nkɛsí ínɛi,** 1.000, 3.000, 40.000.

bɔkɔka kan beteekenen : 100.000 of 1.000.000. Het behoort tot de klasse **bo-be. bɛkɔka l'ɛkɔka** beteekent *een onbepaalde zeer groote hoeveelheid.*

De verbinding tusschen eenheden (2) en tientallen en honderdtallen, enz., geschiedt door het voegwoord **la,** *en.* Bv.

11 **jŏm la -mɔ̌ (jŏm l'ŏmɔ̌)**	12 **jŏm la -fé.**
15 **jŏm la -tâno**	17 **jŏm la nsambo.**
24 **ntúkú ífé la -nɛi**	49 **ntúkú ínɛi l'iboá.**

2. Volgens den algemeenen regel is het prefix, wanneer het telwoord niet terugslaat op een zelfstandig naamwoord, **o** in het enkelvoud en **ba** in het meervoud. Zoo bv. in het gewoon tellen zonder uitgedrukt of verzwegen voorwerp.

-mônkɔlɔ́ enz. kan ook een meervoudig prefix krijgen, nl. wan-

---

(1) In sommige dialekten hebben de prefixen **o** en **e** hier een lagen toon. Andere hebben deze uitzondering alleen voor **o**. Dezelfde toonregels en hun verschillen volgens de dialekten, vindt men ook bij **-mɔ̌,** bij het aanwijzend voornaamwoord **-kɔ́,** bij de onbepaalde voornaamwoorden **-mɔ̌(tsí)** en **-nkíná**. Andere dialekten gebruiken **-môkɔ́** met hoog prefix, in plaats van **-mɔ̌kɔ̀**.

(2) *eenheid*, **ntsɛkɛ** ; *de rest*, **ntsíka.** Soms door elkaar gebezigd. **bonkámá la ntsíka,** *meer dan* 100, *boven de honderd.* **ntúkú ífé la ntsíka (ntsɛkɛ),** *in de twintig.*

neer het bepaalde zelfstandig naamwoord een meervoudig woord is. Bv.

banto bănko báfé bale balóngó bámɔ̂nkɔló, *die twee menschen zijn* (*van*) *één bloed* (nl. *bloedverwanten*).

esé ɛnɛ́ ele ô la Bikelá bímɔ̂nkɔló, *dit dorp heeft slechts één* (*mensch die*) **Bikelá** (*heet*).

3. De veranderlijke eenheid-telwoorden moeten zelfs na tientallen, enz. hun akkoord behouden. Bv.

23 *menschen*, **banto ntúkw'ífé l'ăsáto.**

55 *kalebassen*, **bikútu ntúkw'ítâno la bítâno.**

142 *boomen*, **betámbá bonkámá la ntúkú ínɛi la béfé.**

364 *visschen*, **nsé benkámá bésáto la ntúkú botóá l'ĭnɛi.**

Het bepaalde zelfstandig naamwoord kan ook één- of meermalen herhaald worden. Bv.

342 *eieren*, **bekelé benkámá bésáto la (bekelé) ntúkw'ínɛi la (bekelé) béfé.**

De telwoorden kunnen in den zin ook naar achter verschoven worden. Bv. *Er zijn* 15 *menschen weggegaan*, **banto baɔ̂kɛnda jŏm l'ătâno.**

De tientallen en meervouden ervan kunnen ook als zelfstandige naamwoorden gebruikt worden en verbonden met den naam der bepaalde zaken door het bezitwoordje **-a** ; zooals in het Ned. *een tiental bananen*, **ntúkú éy'ankɔ.** 20 *koperen ringen*, **ntúkú ífé yă bakonga.** 100 *pijlen*, **bonkámá wă bakulá.** 300 *lansen*, **benkámá bésáto byă bakɔngá.** 4.000 *frank*, **nkóto ínɛi yă falánga.**

4. Om ons Ned. „zooveel maal" uit te drukken, gebruikt het **lonkundó** zelfstandige naamwoorden, afgeleid van werkwoorden door achtervoeging van **a** (behalve bij de stammen die op een klinker uitgaan) en met de prefixen der klasse **bo-be.** Bv.

hij heeft tweemaal geslagen, **aôkúnda bekúnda béfé.**

ik heb éénmaal gezien, **ńjɛ́nákí wĕna bómɔ̂nkɔló** (1).

5. Om weer te geven „e l k d r i e e i e r e n" verdubbelt men het telwoord (en vaak ook het zelfstandig naamwoord dat door

---

(1) „Maal" kan ook rechtstreeks vertaald worden op z'n Europeesch door het ingevoerde woord **mbala.** In vermenigvuldigingen gebruikt men den algemeenen term **bokola** (*nemen*). Bv. 5 × 3 = 15, **bátâno bekola bésáto wâte jŏm l'ătâno.**

„elk, ieder" bepaald wordt) : *hij heeft iederen leerling vijf stukken suikerriet uitgedeeld*, **aôkafela baékoli** (mv.) **besongo bétân'ětâno**, of **aôkafela wěkoli wěkoli besongo bétân'ětâno.**

II. Zinsbouw.

De gewone plaatsing der zinsdeelen is als volgt : onderwerp, gezegde, datief-voorwerp, lijdend voorwerp, bepalingen met voorzetsels. Indien het datief-voorwerp door een voorzetsel wordt voorafgegaan, komt het eveneens achter het lijdend voorwerp te staan. Bv.

De smid heeft (aan) den man een lans gebracht, **botúli aôyêla jwende likɔngá.** Maar : **botúli aôyêla likɔngá ěle jwende.** Deze laatste zinsbouw wordt alleen gebezigd wanneer hij noodzakelijk is om een dubbelzinnigheid te vermijden.

Voorbeelden van andere bepalingen : *Deze verstandige onderwijzer heeft (aan) de groote leerlingen een les gegeven (= geleerd) in de klas*, **bolaki ɔnɛ́ óâ wănyá álakákí baékoli b'ânénɛ lilako ndá ekalási.**

III. Persoonlijke voornaamwoorden (bankitsaína bă bakeli).

1. Deze zijn :

emí of **eḿ**, *ik*	**ísó**, *wij*
wě, *jij*	**ínyó**, *gij*
endé, *hij*	**íɔ́**, *zij*.

endé kan verkort worden tot **eé**. In plaats van **endé** hebben sommige dialekten **andé** ; andere **ăndé** ; nog andere **ěndé**.

Alle persoonlijke voornaamwoorden kunnen in elisies den eindklinker verliezen ; **emí** en **endé** ook hun beginklinker (zie Inleiding, VI, 6).

2. Voor zaken en kleine dieren gebruikt men in den derden persoon slechts **endé** en **íɔ́**, wanneer zij verpersoonlijkt zijn, zooals in fabels. In de gewone gevallen wordt ervoor gebruikt het aanwijzend voornaamwoord **-kɔ́**, dat het prefix aanneemt hetwelk met klasse en getal van het bedoelde naamwoord overeenstemt (zie les 7, IV). Bv. sprekende van een boom (**botámbá**) : **njôkɔta bɔ́kɔ́**, *ik heb hem gekapt.*

ole l'itóko é? *heb je een lepel?* **nde l'ĭkɔ́**, *ik heb er een.*

3. De persoonlijke voornaamwoorden worden slechts g e b r u i k t als zij zonder werkwoord voorkomen ; en bij een werkwoord, als onderwerp of voorwerp, enkel om nadruk te leggen, ofwel ervan gescheiden, als onderwerp, door een voegwoord. Bv.

Je hebt het immers zelf gezegd, **wɛ̌ kamba ósangákí.**

Ik ben het die het gedaan heeft, **eḿ njôkela.**

Hij kwam samen met hem, **áyâkí l'endé bɔlɔngɔ́.**

Anders ligt ons persoonlijk voornaamwoord besloten in het persoons-prefix (zie les 3, II) of het persoons-regiem-infix (zie les 12, II en III). Het voornaamwoord voor zaken **-kɔ́** komt echter meer op zichzelf staande voor.

4. De persoonlijke voornaamwoorden worden nog veelvuldig gebruikt — verbonden met aanwijzende voornaamwoorden — in w e n d i n g e n die het Nederlandsche *ziehier, hier is, hier zijn,* enz. weergeven. Bv.

em'ɔ́né, *hier ben ik* (ook als antwoord op het appel).

íy'âné, *hier zijn ze* **(íɔ́ bané)** ; **iy'ânyí,** *ginder zijn ze.*

íny'ãnko, *zijt gij daar?* **w'ɔ̌nko,** *ben je daar?*

endé wordt hier meestal vervangen door een anderen vorm : **ané.** Bv.

an'ónko, *daar is hij* ; **an'ɔ́né,** *hier is hij.*

Voor zaken gebruikt men **-kɔ́.** Bv. sprekende over een mes **(ifaká)** : **ík'înɛ́,** *hier is het.*

lɔ̌ngo lɔ́kɔ́ lɔ̌nko, *daar is de hak.*

Verscheidene dialekten maken onderscheid in toon tusschen het aldus gebruikte voornaamwoord en het aanwijzend-persoonlijk gebruikte. Het eerste heeft dan den lagen toon op het prefix. Bv.

tɔ̌ma tɔ́kɔ́, *die zaken* ; maar : **tɔ̌ma tɔkɔ́ tɔné,** *hier zijn de zaken.*

bongángo bɔ́kɔ́, *die boog* ; maar : **bongángo bɔk'ónko,** *daar is de boog.*

Toepassingen.

wíyákí nsé ndá bɛlɛ́ka byă mpaka, *je hebt de visschen gestolen in de fuiken van den grijsaard.* **ḿpa l'ĭkɔ́,** *ik heb ze niet.* **emí nde bokulaka,** *ik ben een rijk man.* **ole la saáni é?** *heb je een schotel?* **nde l'ĕkɔ́** ; **ɛ́k'ɛ́né,** *ik heb er een, hier is hij.* **ńjénákí isúa byĕna bétâno,** *ik heb de boot vijfmaal gezien.* **ntúkú ísáto yă bakonga (y'ăkonga) ík'înɛ́,** *ziehier de* 30 *koperen ringen.* **yélá búku ntúkú ífé l'otóá éndo,** *breng* 26 *boeken hier.* **bolaki áókaa baékoli njɔ́pi ínɛi ínɛi,** *de onderwijzer heeft elken leerling* 4 *potlooden gegeven.*

Oefeningen.

1. Vertaal (op verschillende wijzen, waar het mogelijk is) :

4 stroomen ; 8 prauwen ; 10 booten ; 13 menschen ; 25 dorpen ; 75 frank ; 103 bladeren ; 111 boeken ; 152 pijlen ; 253 lansen ; 461 koperen ringen ; 724 vogelen ; 1021 palmen ; 3624 bananen ; 35421 vruchten ; 68464 muggen ; 234567 menschen.

2. Vertaal :

Heb jij dit (= dit ding) gedaan? Neen, ik niet (fɔ̌), maar hij. Wij en zij hebben tien boomen gekapt. Gij en hij zijt bloedverwanten. Wij hebben vier booten gezien. Hij heeft zijn (= de) vrouw (echtgenoote) betaald (éng) met 113 koperen ringen, 4 lansen, 12 messen en 5 dekens. Deze school heeft 285 leerlingen. Gij hebt palmnoten gevraagd? Hier zijn ze. Heb je kleederen gekocht? Ja, ik er vijf gekocht. Koop je geen baksteenen? Neen, ik heb er. Daar zijn ze. Daar is hij. Ben je daar? Hier zijn gisteren 135 menschen voorbijgekomen. De jongeling heeft (aan) den smid 23 lansen gebracht. Deze vader heeft zijn kind een wijze les geleerd in het bosch. Ik heb een kudde van 15 olifanten gezien ginds in het groote bosch. Haast je, ga gene 22 geiten wegjagen. In dit dorp zijn 15 vreemden gekomen ; zij hebben 34 kisten meegebracht ; zij hebben ze neergezet in het huis van het hoofd. Deze stam heeft 35642 mannen, 36253 vrouwen en 78134 kinderen. Deze straat heeft 64 huizen. Ik heb het dak van de kerk gedekt met 13265 **ndɛlɛ**. De meester van dien slaaf bezit 24 vrouwen ; hij heeft slechts 11 kinderen. Iedere man mag (bɔng) slechts één vrouw hebben (1). Ik heb iederen roeier 3 frank betaald.

3. Zoek de enkelvoudige vormen van de meervoudige, en omgekeerd.

4. Zet de bevestigende vormen in den negatief.

ELFDE LES

I. Rangtelwoorden (mbanjí yǎ etandé).

In het **lonkundó** worden de rangtelwoorden gevormd van de gewone getallen met vóórvoeging van het bezitwoordje **-a**. Bv. *de tweede*, **óâ báfé** ; *de tiende*, **óâ jɔ̌m**, enz.

De veranderlijke telwoorden nemen, óf het akkoord, dat overeenstemt met de klasse van het bepaalde zelfstandig naamwoord, ofwel het algemeen onbepaald akkoord **o-ba**. Bv.

(1) Vertaal : Iedere man mag slechts met één vrouw.

de vijfde boom, botámbá wă bátâno, of botámbá wă bétâno.
de derde beker, ekálá éâ básáto (éy'ăsáto), of éâ bísáto.
de twaalfde hak, lŏngo jwă jŏm l'ăfé, of jwă jŏm l'ífé.
de één en twintigste kasserol, isasó yă ntúkw'ífé l'ɔmôkó, of yă ntúkú ífé l'ĭmôkó.

De e e r s t e wordt vertaald door óâ josó (of óâ ntóndó) (1) ; de l a a t s te door óâ bafɛka (óâ mbúsa) of óâ ntsíndéjá. Als het familie-aangelegenheden betreft, zegt men : óâ nsómí, *de eerstgeborene*, en óâ bakuka, *de laatstgeborene*.

De v o l g e n d e wordt vertaald door ŏâmbí of ŏásí (o is het algemeen akkoord, enkelvoud, hetwelk dient te worden vervangen door het prefix dat door het bepaalde zelfstandig naamwoord geëischt wordt).

II. Uren. — Tijd. — Jaargetallen.

1. De Nkundó drukten vroeger de tijdstippen van den dag (en van den nacht) uit door zinnetjes. Bv. jĕfa jŏkánga, *de zon heeft opgedroogd* (den dauw), zoowat 9 u. jĕfa jɔ̃sɛlama, *de zon helt schuins*, 4 uur. jĕfa jŏlíla, *de zon is ondergegaan*. jumbankíngó, *de buiging van de halzen*, nl. de tijd dat ieder te bed ligt, rond 9 u. 's avonds, enz. Deze spreekwijzen worden nog veel gebruikt.

De Blanken hebben echter de rekenkundige uurindeeling ingevoerd, met de uitsluitend Fransche terminologie, die ook door de „beschaafde" inlanders wordt gebruikt. De echte Nkundó-uitdrukking, die met de Europeesche tijdrekening overeenkomt, is als volgt : *uur* = tijdstip van den dag = ileko. De verschillende uren worden dan aangegeven door rangtelwoorden : *eerste uur, tweede uur, derde uur*, enz. : ileko y'ăsáto, ileko yă jŏm, enz.

mbilé, *middag*, wordt uitgebreid op heel den dag, en wordt door de geëuropeaniseerden vervangen door het Fr. *midi*.

Half, helft, bokala. Minuten en sekonden worden uitgedrukt door de Europeesche termen minúte en sekónde.

2. De namen der maanden zijn aan het Fransch ontleend. Of men zegt : de eerste maand, de tiende maand, enz. (Maand = maneschijn, wĕli. Ook het *lingála* nsánjá, *maan*, wordt tegenwoordig gebruikt).

Om den d a g d e r m a a n d aan te duiden, zegt men : *de der-*

(1) Ook nog óâ bokálá.

tiende dag der maand, bɔkɔlɔ wă jŏm l'ĕsáto wă wĕli wă... Of nog : bɛkɔlɔ jŏm l'ĕsáto byă wĕli wă..., 13 *dagen der maand...*

3. De j a a r t a l l e n kunnen op dezelfde dubbele wijze worden weergegeven. Bv. het jaar 1936 : mbúla éâ nkóto (ɛmônkɔlɔ́) l'enkám'îboá la ntúkú ísáto l'otóá ; of mbúla nkóto l'enkám'îboá..., of nog, *in 1925* : ndá nkóto l'enkám'îboá la ntúkú ífé l'ătâno.

4. De benamingen van de dagen der w e e k zijn :

Maandag, bosála bómôkó (woordel. één werk) ; of veelvuldiger : bamango of baango, of ba(m)angо b'ôsála, *het begin* (van het werk).

Dinsdag, besála béfé (woordel. twee werken).

Woensdag, besál'ĕsáto.

Donderdag, besál'ĕnɛi.

Vrijdag, besál'ĕtâno.

Zaterdag, batsíndéjá, of batsíndejo, of bɔkɔlɔ wă ntsíndéjá (nl. de laatste).

Zondag, lomíngo (of soms eyenga, dat dient vermeden als synoniem van *week*).

5. Hier volgen nog enkele *uitdrukkingen* om den tijd te bepalen :

a) In het v e r l e d e n ; bv. 2 weken geleden, vóór 3 maanden, en dgl.

biyenga bióleka bífé ; byĕli béóleka bésáto ;
biyenga bífé bíósíla ; byĕli bésáto béósíla (of béóleka) ;
ńjólekya biyenga bífé, byĕli bésáto ;
ńjókúka biyenga bífé, byĕli bésáto ;
biyenga bífé bĭsílí (of bĭsílákí, of bĭlekákí) ntsíyá éndo, of biyɔnga bífé bĭkí josó ntsíyá éndo, *het is 2 weken geleden dat ik nog hier geweest ben.*

b) In de t o e k o m s t ; bv. over 10 dagen, over 4 maanden, en dgl. byĭná (bɛkɔlɔ) betsíkí jŏm, mpá ńkele, *over 10 dagen zal ik het doen* (of een anderen vorm van het werkwoord indien de omstandigheden het eischen).

itsíkí byĭná jŏm...
ngá byĭná jŏm beôleka (beôsíla)...
elaká ô bɛkɔlɔ jŏm beôleka ; elaká ô ndá bɛkɔlɔ jŏm...
íleka byĕj'ĕsáto, nd'éy'ănɛi...
byĕj'ĕsáto benyángóleka (benyángósíla), (nd'éy'ănɛi)...

c) V o r i g e w e e k, vorige maand, vorig jaar :

eyenga ĕkí josó ; wĕli bŏkí josó ; mbúla ĕkí josó (ĕky' ôsó) ; eyenga ĕsílákí ; wĕli bŏsílákí (bŏsílí) ; mbúla ĕsílákí (ĕsílí) ; eyenga ĕsílákí lóbí ; wĕli bŏsílákí lóbí.

(Zegt men hier in plaats van lóbí : lífé, dan krijgt men de beteekenis van 2 weken [maanden] geleden.)

d) De k o m e n d e (maand, week, enz.) wordt uitgedrukt door den toekomenden relatief-vorm van komen (**yá**) of door een omschrijving :

eyenga ěyŏyá, wěli bŏyŏyá ;
eyenga ěle ndá ngonda, wěli bŏle ndá ngonda, *die is in het bosch* ;
eyenga ěle nd'âliko, *die boven is* ;
of nog door het aanwijzend voornaamwoord **-nyí** = **eyeng'enyí.**

III. Geldwaarden.

De Europeesche geldwaarden worden door de volgende termen uitgedrukt :

liyɛkɛ, 5 *centiemen* (het woord **sɛntími,** dat ook in deze beteekenis wordt gebruikt, dient uitsluitend te worden behouden voor centiem).
likótá, 10 *centiemen.*
waka, 20 *centiemen* (soms ook **likótá j'ɔ̃nénɛ** of **losakó**).
ményá (méyá), *halve frank.*
falánga, *frank.*
mpáta, *vijf frank.*
Bv. 30 cent., **bakótá básáto.**
45 cent., **bakót'ánɛi l'iyɛkɛ.**
60 cent., **ményá l'ikótá.**
2,50 fr., **faláng'ífé la ményá.**
10 fr., **mpát'ífé.**
50 fr., **mpáta jŏm.**

Men kan ook de gewone Europeesche uitdrukkingen rechtstreeks aanpassen, hetgeen in de scholen dient te worden gedaan.

Geld in het algemeen wordt vertaald door : **likonja, bakótá, falánga,** of **baúmbá** (= *koperen ringen*). Bv. *Ik heb geen geld* : **ḿpa l'akótá, la falánga, l'aúmbá.**

IV. Toekomende tijd (eyŏyá).

De gewone toekomende tijd wordt gevormd door het infix **ífo** (1) en den uitgang **a.** De persoons-prefixen nemen natuurlijk steeds den klinker-vorm aan, en zijn laag. Bv. stam **mek,** *beproeven.*

nj-ífo-mek-a, *ik zal beproeven* **ts-ífo-mek-a,** *wij zullen beproeven*
w-ífo-mek-a, *je zal beproeven* **jw-ífo-mek-a,** *gij zult beproeven*
-ífo-mek-a, *hij zal beproeven* **b-ífo-mek-a,** *zij zullen beproeven.*

(1) In enkele dialekten echter : **ngó.**

De op een klinker uitgaande stammen nemen, zooals reeds meermalen is gezegd, den uitgang **a** niet meer aan.

Vóór een klinkerstam verliest het infix de eind **-o.** Bv. **-án,** *dreigen* :

nj-íf-ăn-a, *ik zal dreigen* — **ts(w)-ĭf-ăn-a,** *wij zullen dreigen*
w-ĭf-ăn-a, *je zal dreigen* — **jw-ĭf-ăn-a,** *gij zult dreigen*
-ĭf-ăn-a, *hij zal dreigen* — **b-ĭf-ăn-a,** *zij zullen dreigen.*

De o n t k e n n i n g van den toekomenden tijd wordt gevormd met het infix **faó** (dat vóór een klinkerstam eveneens zijn **o** laat vallen) en den uitgang **a** (1). Deze vorm beteekent : het zal niet gebeuren. Bv. Stam : **-lɛ́,** *eten* :

ḿ-paó-lɛ́, *ik zal niet eten* — **tɔ́-faó-lɛ́,** *wij zullen niet eten*
ɔ́-faó-lɛ́, *je zal niet eten* — **lɔ́-faó-lɛ́,** *gij zult niet eten*
á-faó-lɛ́, *hij zal niet eten* — **bá-faó-lɛ́,** *zij zullen niet eten.*

Zooals blijkt, hebben de persoons-prefixen een hoogen toon.

Voorbeeld van den stam **-us,** *werpen* :

ḿ-pa-ûs-a, *ik zal niet werpen* — **tó-fa-ûs-a,** *wij zullen niet werpen*
ó-fa-ûs-a, *je zal niet werpen* — **ló-fa-ûs-a,** *gij zult niet werpen*
á-fa-ûs-a, *hij zal niet werpen* — **bá-fa-ûs-a,** *zij zullen niet werpen.*

De gewone toekomende tijd geeft aan dat de handeling z e k e r zal gebeuren in de toekomst, doch de tijd is verder onbepaald. Om hem nader te bepalen, kan men bijwoorden gebruiken, of zijn toevlucht nemen tot andere vormen, die we hier nu niet behandelen. Het gewone praesens (les 3, III) met een bijwoord van toekomst, wordt gebruikt wanneer de z e k e r h e i d niet moet uitkomen.

V. Bijwoorden van tijd, die aldus den tijd nader kunnen bepalen zijn, o. a. :

ɔlɔ́, ɔlɔ́kɔ́ (2), *vandaag,* bijna altijd met het gewone praesens gebruikt en staat in den zin onmiddellijk na het werkwoord.

lɔ́bí (lɔ́í, lɔ́mí), *morgen* (met een verleden vorm = *gisteren*).

lífé, *overmorgen* (met een verleden vorm = *eergisteren*).

---

(1) In enkele dialekten bestaat het infix **tángó.**

(2) In enkele dialekten beteekent dit woord een onbepaalde toekomst.

aɛ́ yoóko, *nu aanstonds*. **aɛ́** of **anɛ́**, *nu*, kan vervangen worden door **ănko** of **akó** met verder verwijderde beteekenis (zie 9e les, III); **akó yoóko** staat voor ons *toen, alsdan* (1).

Op dezelfde wijze als **lífé**, kan men van de andere telwoorden tijdsbepalingen vormen : **lísáto**, *binnen 3 dagen* of *3 dagen geleden* ; **línɛi**, *binnen vier dagen*, *4 dagen geleden*, enz. Zoo ook het onbepaalde **língá**, *eens* : **ífokita língá likambo móngó**, *het zal eens een groote palaber worden.*

Andere tijdsbepalingen worden door bijwoordelijke uitdrukkingen weergegeven. Zooals :

nd'âfɛka (l'afɛka ; mbúsa), *later, na.*

ndá josó, *vroeger, te voren.*

ekek'ɛ́nɛ́, ekek'ɛ́kó, enz., *nu, toen, op dit oogenblik*, enz.

mbil'ɛ́nɛ́, wĭn'ônɛ́, loswó lɔnɛ́ (losw'ênɛ́), *vandaag.*

ekek'éyŏyá, eyeng'ĕyŏyá, (ook **enyí**, *gene*) *in de toekomst, toekomende week.*

la nkɛ́sá, *'s morgens.*

l'ɔkɔlɔ, *'s avonds.*

la wănɛ́, *overdag.*

l'otswó, *'s nachts.*

etswôtswo, botsw'ôtswó, *heel den nacht.*

wănɛ́ wănɛ́, *heel den dag.*

mbilé mbilé, *heel den dag.*

byĭná la byĭná, *alle dagen.*

bɛkɔlɔ l'ɛkɔlɔ, *alle dagen.*

baéfa l'aéfa, *alle dagen (alle zonnen)*

betswó l'etswó, *alle dagen (alle nachten).*

bikeké la bikeké, *altijd.*

bileko la bileko, *altijd.*

Rechtstreeksche bijwoorden-onomatopeeën :

kalakala, *eertijds.*

sékô, *eeuwig, altijd.*

bákábáká, *altijd.*

wɛyɔwɛyɔ, *dikwijls.*

kilô, *voor de eerste maal, nooit te voren* ; enz.

TOEPASSINGEN.

njífoyá bɔkɔlɔ w'ăsáto w'ĕyeng'ĕyŏyá, *ik zal den derden dag der volgende week komen.* **yĕte wĕkoli ôâmbí la wĕ**, *ga den leerling roepen die op jou volgt.* **bĭfofúta faláng'ífé la ményá**, *zij zullen 2,50 fr. betalen.* **fafá ífĕngɛla lóbí bɛlɛ́ka byă josó**, *vader zal morgen de eerste fuiken*

(1) In plaats van **yoóko** hoort men ook **yeéko**. Verscheidene andere woorden zijn nog in gebruik.

bezichtigen. **ɱpaóyá yoóko,** *ik zal niet aanstonds komen.* **tófaûta lífé, tsĭfuta ô lísáto,** *wij zullen overmorgen niet terug keeren, wij zullen pas over drie dagen weerkeeren.* **lólámb' ɔlɔ́kɔ́ bankɔndɔ bă ntsíndéjá,** *gij zult vandaag de laatste bananen bereiden.* **yɔ̋lɛ ɔlókɔ́ (yɔ̋l'ɔlɔ́kɔ́) banganju,** *kom vandaag banganju eten.* **áyá la nkɛ́sá,** *hij komt morgen vroeg.* **ntsíétama etswôtswo,** *ik ben den heelen nacht niet gaan slapen.* **wĕ betswó l'etswó óyá ów'afɛka,** *je komt altijd de laatste.*

Oefeningen.

1. Vervoeg in den toekomenden tijd (bevestigend en ontkennend) : **káol** (*zich haasten*), **bétsw** (*opstaan*), **kanel** (*denken*), **kanol** (*vertellen*), **íl, émal, ón, ut, umb, úng** (*verdwalen*), **búng** (*zich vergissen*). **sɛ́, yá, sángol** (*opheffen*), **lot, én, tswá, ékol, íman** (*weggaan*), **ól.**

2. Vervoeg de volgende zinnetjes (bevestigend en ontkennend) :

Ik zal morgen weggaan. Ik zal overmorgen de eieren nemen. Ik zal den heelen dag werken. Ik zal den heelen nacht rusten. Ik zal dikwijls terugkeeren. Ik zal eens priester worden. Ik zal over vijf dagen uit **Mbándáká** terugkomen. Ik zal het later doen. Ik zal de derde mand morgen brengen. Ik zal vandaag het tweede mes smeden. Ik zal aanstonds de zesde hak teruggeven. Ik zal den 23 der komende maand 12,50 fr. betalen. (Op) den Donderdag der komende week heb ik geen les.

3. Vertaal :

Het zal den heelen dag regenen. Dit werk ging gisteren niet wegens den hevigen regen ; ik was zeer nat en ben naar huis gegaan. Ik zal het doen den Vrijdag der komende week,of **(nkína)** den dag erop (volgende). Hij zal Zondag van de reis terugkeeren. Ik zal nooit (meer) kwaad doen. Zij zal morgen avond komen (= morgen met den avond, of : met den avond van morgen). Ik zal 's nachts niet (op) jacht gaan. De roeiers zullen 's morgens vroeg **(móngó)** van wal steken **(sémw).** Je zal morgen den bezoeker wekken om 5 ½ u. De wekker zal van te voren afloopen **(téfel).** Deze oude boom zal zeker eens omvallen met een hevigen wind. De laatste van de rij zal de deur sluiten. De heilige Stefanus **(Téfanosi)** was de eerste martelaar **(mántelu).** Sinksen **(Etómelo)** is de 50e dag na Paschen **(Pásika).** Kerstmis **(Lobóta** of **Eótswelo)** is de 25e der laatste maand van het jaar. Ik zal de klas gedaan hebben in 1941. Het volgende jaar zal ik de taal spreken. Gij zult dikwijls de boot der vaders zien. Zij zal geen maniok planten ginds in het veld over den weg. Gij zult eens een baksteenen huis bouwen dichtbij den stroom. Zij zal overmorgen de laatste mais plukken. Je zal den vijftienden palmboom kappen en den 14en en de 16en laten **(tsík).** Zij zullen nog veel palmnoten geven, en de palmlatten zullen

kunnen dienen (**bɔng**) voor het dekken van de kerk. Je zal water putten aan de bron.

4. Zet zooveel mogelijk in het meervoud (met elisies).

5. Zet alle zinnen in den ontkennenden vorm.

TWAALFDE LES

I. Bezittelijke voornaamwoorden of bijvoeglijke woorden (bankitsaína b'ĕátelo, bekóbyá by'ĕátelo).

1. De bezittelijke voornaamwoorden en de bezittelijke bijvoeglijke woorden (zie les 7, IV) worden gevormd van de gewone persoonlijke voornaamwoorden door vóórvoeging van **-ká** vóór de personen van het enkelvoud, en van **-k** vóór die van het meervoud. Samentrekkingen kunnen plaats hebben. We hebben dus :

enkelvoud	*meervoud*
-kámɱ of **-kámí**, *mijn* ;	**-kísó**, *ons* ;
-káwĕ of **-kĕ**, *jouw* ;	**-kínyó**, *uw* ;
-kándé of **-káé**, *zijn, haar* ;	**-kíó**, *hun, haar*.

Eigenlijk beteekenen deze woorden : *van mij, van jou*, enz. (1). Indien men deze grondbeteekenis goed in het oog houdt, dan begrijpt men zonder moeite de logische spreekwijzen, zooals vermeld onder 3, 6 en 8, die ons anders zonderling toeschijnen.

2. De bezittelijke voornaamwoorden (en bezittelijke bijvoeglijke woorden) zijn akkoord-woorden, en nemen dus het prefix aan dat in klasse en getal overeenkomt met het bepaalde zelfstandig naamwoord. Deze prefixen zijn steeds stijgend van toon, en laten dus geen elisie toe van den voorgaanden eindklinker, behalve bij **o, e** en **ba** en wanneer die eindklinker (**i** of **u**) tot medeklinker wordt (zie Inleiding, VI, 2 en 3). Bv.

bokúné ŏkámɱ (bokún'ókámɱ), *mijn jongere broeder* ;

---

(1) **-káísó**, enz. kan ook gehoord worden voor **-kísó** (zie Inleiding, VI, 6). **-ká** is een op verscheidene plaatsen nog gebruikelijke vorm voor het bezitwoordje **-a** (op andere plaatsen bestaat het alleen nog in de „kunst-taal"), evenals **-ná**, waarvan men zich ook in enkele dialekten bedient om de bezittelijke voornaamwoorden te vormen. Elders zijn nog andere vormingen in gebruik, doch overal beteekenen de bezittelijke voornaamwoorden woordelijk : *van mij, van hem*, enz.

bakúné bǎkáḿ (bakún'ǎkáḿ), *mijn jongere broeders* ;

bokelé bǒkáé (bokelé'ǒkáé), *zijn ei* ; **bekelé bĕkáé (bekelé'ĕkáé)**, *zijn eieren* ;

eóto ĕkĕ (eót'ĕkĕ), *jouw bloedverwant* ; **bióto bĭkáwĕ**, *jouw bloedverwanten* (1) ;

bɔkɛli bǒkíɔ́ (bɔkɛj'ǒkíɔ́), *hun beek* ; **bɛkɛli bĕkíɔ́ (bɛkɛj'ĕkíɔ́)**, *hun beken.*

3. Voor zaken gebruikt men de bezittelijke voornaamwoorden (bijvoeglijke woorden) niet, doch het voornaamwoord **-kɔ́** (zie les 10, III, 2) verbonden met het zelfstandig naamwoord door middel van het bezitwoordje **-a**. Bv. sprekende van een boom :

byili byǎ bɔ́kɔ́ (elisie : **byili by'ɔ̌kɔ́**), *zijn wortels.*

nkásá yǎ bɔ́kɔ́ (elisie : **nkásá y'ɔ̌kɔ́**), *zijn bladeren.*

Van boomen : **mposo yǎ bɛ́kɔ́ (y'ĕkɔ́)**, *hun schorsen.*

Van stoffen : **bekóo byǎ bíkɔ́**, *hare kleuren.*

4. Het bezittelijk voornaamwoord staat achter het zelfstandig naamwoord. Om nadruk te leggen mag het echter ook vóórop komen ; behalve de vorming met **-kɔ́** (onder 3). Bv.

ĕkáḿ nkâna, *mijn zuster* (niet de zijne).

líkĕ likambo, *jouw palaber* (niet de mijne).

5. *Vader* en *moeder* hebben bijzondere woorden voor de verschillende personen (zie les 9, I) ; het is dus overbodig nog de bezittelijke voornaamwoorden te gebruiken, tenzij terwille van de duidelijkheid of den nadruk. Ook *oudere broeder* (*zuster*) kan, met betrekking tot den eersten persoon, weergegeven worden door **mâlé (nâlé)**, mv. **bamâlé (banâlé)**.

6. Waar in het Nederlandsch twee bezittelijke voornaamwoorden terugslaan op hetzelfde bezit, wordt in het **lonkundó** één bezittelijk voornaamwoord en één persoonlijk voornaamwoord gebruikt. Bv.

mijn en jouw palaber, **likambo líkáḿ la wĕ.**

jouw en zijn dorp, **bolá bǒkĕ l'endé.**

Indien de in bezit zijnde voorwerpen geen gemeenschappelijk bezit zijn van de twee personen, dan moet men twee bezittelijke

---

(1) Men lette er op dat de prefixen van **-kĕ** en **-kíɔ́** de euphonische klinkerovereenkomst niet vertoonen, wegens het samengesteld karakter dezer woorden.

voornaamwoorden gebruiken, al is er slechts één zelfstandig naamwoord. Bv.

mijn palaber en het jouwe, **likambo líkáḿ la líkĕ** (er zijn 2 palabers).

jouw dorp en het zijne, **bolá bŏkĕ la bŏkáé** (*jij en hij zijt niet van éénzelfde dorp*).

7. *Eigen* wordt vertaald door **móngó**. Bv.

mijn eigen kind, **bŏn'ŏkáḿ móngó.**

onze eigen prauwen, **byăto bĕkísó móngó.**

(van een huis) *zijn eigen dak*, **nsambá éy'ĭkó móngó.**

Ditzelfde woord kan in verbinding komen met de persoonlijke voornaamwoorden, en dan vertalen we het in het Nederlandsch door *zelf*.

Bv. **eḿ móngó**, *ik zelf* ; **endé móngó**, *hij zelf* ; **íŏ móngó**, *zij zelf*. In plaats van **endé móngó** kan men ook het zelfstandig naamwoord gebruiken : **bomóngó**, en in plaats van **íŏ móngó**, hetzelfde in het meervoud : **bamóngó**, *zij zelf*. Zoo ook : *zijn eigen veld*, **lisála j'ŏmóngó** ; *hun eigen zaken*, **bekéto by'ămóngó** ; *hun eigen palaber*, **likambo j'ămóngó.**

8. De bezittelijke voornaamwoorden kunnen in verbinding komen met de onbepaalde telwoorden (zie volgende les, I), zooals in het Ned. *ons aller zaken*, **tŏma tŏkísó báumá** (afgekort : **tŏma tŏkís' áumá**) ; *de vader van hen allen*, **is'ékíy'áumá (isé ĕkíŏ báumá)** (1).

Zoo ook met andere onbepaalde telwoorden :

tŭka tŏkínyó bămŏ, *de manden van sommigen onder u.*

bióto bĭkíŏ bángá? *de verwanten van hoevelen onder hen?*

Met lette er op, dat de onbepaalde telwoorden in deze gevallen steeds in de eerste klasse komen. Gebruikt men het prefix van de klasse waartoe het zelfstandig naamwoord behoort, dan slaat het daarop terug en verandert de heele beteekenis. Bv.

tŏma tŏkísó tóumá, *al onze zaken* ; **tŭka tŏkínyó tŏmŏ**, *sommige (enkele) uwer manden* ; **bióto bĭkíŏ bíngá**, *hoevele verwanten van hen?*

9. In plaats van de gewone bezittelijke voornaamwoorden hoort men soms nog een andere uitdrukking : den relatieven vorm van *zijn*, gevolgd door het voorzetsel **éka**, *bij*, met het persoonlijk voornaamwoord. Bv.

wăj'ól'ĕka wĕ (wălí ŏle éka wĕ), *jouw echtgenoote.*

---

(1) In dit geval kan het bezittelijk voornaamwoord bij **isé** en dgl. onmogelijk weggelaten worden (zie boven 5).

tofaká tŏl'ĕka'mí, *mijn messen.*
bióto bĭl'ĕk'ĭsó, *onze bloedverwanten.*

II. Persoons-infixen (byăkwano by'ăkeli).

Het lijdend en het meewerkend (datief-) voorwerp worden — wanneer zij niet worden uitgedrukt door een zelfstandig naamwoord (waar wij dus in het Ned. een persoonlijk voornaamwoord gebruiken) — in het **lonkundó** weergegeven :

1. Voor personen, door persoons-infixen ;

2. Voor dieren en zaken, hetzij door zaak-infixen (les 25, I), hetzij door het voornaamwoord **-kó** (zie les 10, III) na het werkwoord.

Voor personen wordt het persoonlijk voornaamwoord, samen met het infix, gebruikt wanneer het noodig is voor den nadruk of terwille van de duidelijkheid.

Hier volgen de persoons-infixen ; de tusschen haakjes geplaatste worden gebruikt vóór klinkers :

n, m (nj̃), *mij* ; **ko (kw, k)**, *je* ; **o (w, ow)**, *hem, haar.*
to (tsw, ts, t), *ons* ; **lo (jw, j)**, *u* (1) ; **a (a)**, *hen, hun.*

Zij worden gebruikt zoowel om het meewerkend als om het lijdend voorwerp uit te drukken. Wat betreft het meewerkend voorwerp, dient te worden opgemerkt, dat dit in het **lonkundó** niet enkel onzen datief weergeeft, doch ook alle gevallen, waar wij de voorzetsels *voor, aan, naar,* bezigen. Het infix **n** bv. kan dus zoowel *mij* beteekenen als *aan mij, voor mij, naar mij.* Alles hangt af van den vorm en de beteekenis van het gebruikte werkwoord.

De persoons-infixen komen in het vervoegde werkwoord onmiddellijk vóór den stam. Zij zijn laag. Hier volgen voorbeelden in den derden persoon enkelvoud. Stam **kúnd**, *slaan* :

á-n-kúnda, *hij slaat mij* ; **á-to-kúnda**, *hij slaat ons* ;
á-ko-kúnda, *hij slaat je* ; **á-lo-kúnda** of **ê-kúnda**, *hij slaat u* ;
-ô-kúnda, *hij slaat hem* ; **-â-kúnda**, *hij slaat hen.*

Men merke op, dat volgens de gewone regels het persoons-prefix **a** wegvalt vóór de klinkers.

---

(1) Zooals reeds gezegd, kan **lo** veranderen in **e** (Inleiding, VI, 5). Vóór klinkerstammen wordt **e** tot **by** of meer tot **eby** = **ńj-eby-ĕta**, *ik roep u.*

á-fó-n-kúnde, *hij slaat mij niet* ; **a-t-ô-kúnda**, *hij heeft hem niet geslagen.*

á-f-ô-kúnde, *hij slaat hem niet* ; **ĭ-f-a-kúnda**, *hij zal hen slaan.*

Zooals blijkt uit deze voorbeelden, gedragen zich ook de vorm-infixen gelijk vóór een klinkerstam, wanneer het persoons-infix een klinker is. De vormen, die vóór een klinkerstam een l invoegen (zooals de **bofifo**), doen dit ook vóór een klinkerinfix. Bv.

nj-ô-l-o-sangela, *ik heb hem gezegd.*

bá-ó-l-a-tóma, *men heeft hen bevolen.*

Voorbeelden van persoons-infixen vóór klinkerstammen :

á-nj-ɛ́na, *hij ziet me* ; **tó-kw-ĕta**, *wij roepen je* ;

ńj-ɔw-ĕna, *ik zie hem* ; **njô-w-ĭsa (njô-l-ow-ĭsa)**, *ik heb hem verborgen.* **bá-tsw-ŏka**, *zij hooren ons* ; **tó-jw-ĕâ**, *wij kennen u.* **jw-â-úola**, *gij vraagt hun.*

Eénzelfde werkwoord kan twee persoons-infixen hebben, nl. wanneer het tegelijk een lijdend en een datief-voorwerp regeert. In dit geval staat het infix van het lijdend voorwerp vóór dit van den datief. Deze zegswijze komt vanzelfsprekend minder veelvuldig voor. Bv.

ńjokoyêlakí, *ik heb hem je gebracht* (eerste **o** = *hem* ; **ko** = *aan je*).

oôtowĕtela, *je hebt ons voor hem geroepen.*

iwá aɔ̂kɔmpɔnɔla, *de dood heeft me je ontroofd* (je ontroofd aan mijn genegenheid bv.).

báókonkaa, *zij hebben je aan mij gegeven* (sprekende bv. tot een slaaf).

Njakomba áónkokaa, *God heeft mij aan je geschonken.*

III. Wederkeerend infix (ăkwano éâ nkengwélá).

Om de wederkeerendheid uit te drukken gebruikt het **lonkundó** het infix **ya**, dat onmiddellijk vóór den stam komt, en dat nooit zijn uitgang **(a)** verliest. Bv.

á-ya-kúmya, *hij roemt zich zelf.* **bá-ya-sola**, *zij wasschen zich.*

Voor de duidelijkheid kan men er **bomóngó, bamóngó, endé móngó, wĕ móngó**, enz. aan toevoegen. (zie begin dezer les). Bv. :

ó-ya-langa wĕ móngó, *je bemint jezelf.*

De noemvorm is **n-jâ-kaná**, *zich berouwen* ; **n-jâ-túngyá**, *zich zelf vastzetten, gevangen zetten.*

Dit infix **ya** is zoowel lijdend als meewerkend voorwerp. Bv. **bá-ya-tókoja,** *zij putten voor zich zelf* (1).

Vele werkwoorden, waarbij wij *zich* gebruiken, worden in het **lonkundó** rechtstreeks uitgedrukt door een intransitief werkwoord; **ya** is hier dus overbodig. Bv. **-bétam,** *zich te slapen leggen* ; **sunam,** *zich neerbuigen,* enz.

Het enkelvoud van den bevestigenden imperatief neemt steeds het prefix **o** wanneer er een infix (van persoon of wederkeerend) bijkomt. Bv. : **o-ya-solá,** *wasch je.*

Toepassingen.

ilɔmbɛ ĭkísó ítɔkwɛ̂lakí, *ons huis is op ons gevallen.* **óyakúmya wɛ̆ móngó, mpókwimépé,** *je roemt jezelf, ik geloof je niet.* **toôwŭola nsango yă bolá bŏkáwɛ̆, ko aôtosangela,** *wij hebben hem nieuws (mv.) van jouw dorp gevraagd, en hij heeft (het) ons gezegd.* **ôtóma lŏko jwă lisála lĭkáé,** *hij zendt hem (in de) richting van zijn veld.* **balá mpokú ĕkáṁ móngó** ; **bolelo w'ĕkó ék'éné,** *zie mijn eigen bananenplanting* ; *dit is hare grens.* **tsĭfɔtéla ilɔmbɛ ĭkísó, nsambá éy'ĭkó éókita ɛsɛsú,** *wij zullen ons huis dekken, zijn dak is versleten (is geworden versleten voorwerp).* **ónkaá ntelá ĕnko,** *geef me die banaan.* **njôlúola lotómo jw'ŏmóngó,** *ik heb hem zelf verlof gevraagd (ik heb het verlof gevraagd van hem zelf).* **ilongɔ ĭkáṁ la ĭkíó bale ilanga,** *mijn familie en de hunne leven in vijandschap.* **onyí ale ĭkísó yŏmba,** *dat is onze zaak (niet die van een ander).*

Oefeningen.

1. Verhef je niet (**sángy**) boven je makkers. Je eigen kinderen hebben je zaken bedorven. Een kok (**bolámbi**) vergeet zich zelf niet. Hij heeft hem niets gezegd. Ik heb hem het nieuws gemeld op hun **lokolé.** Gij hebt mij mijn trommen gebracht. Hebben ze u uw kippen teruggegeven? Is dit jouw prauw? Ja, gij zult ze erkennen aan (met) haar hoogen steven. Men heeft ons onze roeispanen uitgedeeld. Wasch je met het water van je eigen bron. We zien ons zelf in onzen spiegel. De Blanken verheffen zich zeer hoog (= boven) met hun vliegtuigen. De luipaard heeft mijn drie geiten gepakt. Je meester heeft je geroepen ; heb je zijn roep niet gehoord? Ik heb hem (wel) gehoord, doch ik heb me verstopt. Zich verstoppen is niet goed. Het is niet goed zich zelf te roemen.

---

(1) In sommige dialekten beteekent dit infix ook *elkander.* **bá-ya-langa,** *zij beminnen elkander,* of *zij beminnen zich zelf. Elkander* kan echter door een bijzonderen vorm van het werkwoord vertaald worden (uitgang **ana,** zie les 18, I).

Wij kennen u aan uw taal. Ik heb ze gezien in jouw bananenplanting. Zij hebben mij mijn schaaf gebracht. Ik roep hem, doch hij antwoordt (**amb**) mij niet. Je varken heeft mijn aardappelen uitgegraven met zijn snuit. Ik gaf je mijn trektang. Hij heeft zijn hoofdharen uitgerukt (**bíl**). Je hebt je een vinger afgesneden met hun zaag. Ik heb een boom gekapt, ziehier zijn wortelen. Hij wierp zich in het bosch uit schrik voor mijn hond. Ik zal u opwachten ginds ver aan het begin van uw vang-afsluiting. Ik heb hem vijf frank gegeven en hij bedankt me niet.

2. Zet, zoo mogelijk, in het meervoud en omgekeerd.

3. Maak de elisies.

4. Zet in alle personen enk. en mv. : mijn prauw, mijn bloedverwant ; mijn hoed ; mijn palaber ; mijn bijl ; mijn hak ; mijn tafel ; mijn zuster ; mijn jongere broeder.

DERTIENDE LES

I. Onbepaalde telwoorden (mbanjí yă nkóloswélé).

1. Deze zijn :

1° **-umá**, *allen, alle* ; het prefix is hoog.

2° **-mɔ̌**, *enkele, sommige* ; met stijgend prefix.

3° **-ngá?** *hoevele?* met hoog prefix.

4° **nkó**, *geene.*

5° **wêngí** of **ótswá**, *ieder, elk.*

-umá, **-mɔ̌** en **-nga** zijn akkoordwoorden ; zij stemmen met de klasse van het bepaalde zelfstandig naamwoord overeen. **-umá** neemt de medeklinker-prefixen aan (1). Hun *plaats* is achter het naamwoord ; om nadruk te leggen kunnen **-umá** en **-mɔ̌** ook voorop staan. **-nga** staat gewoonlijk aan het einde van den zin.

nkó en **wêngí (ótswá)** zijn onveranderlijk ; zij zouden ook kunnen beschouwd worden als voorzetsels. Zij staan steeds vóór het naamwoord, dat zoowel enkel- als meervoudig kan zijn.

Voorbeelden :

banto bá-umá, *alle menschen* ; **byăto bé-umá**, *alle prauwen* ;
banto bă-mɔ̌, *sommige menschen* ; **byăto bɛ̌-mɔ̌**, *enkele prauwen* ;
banto bá-ngá? *hoevele menschen?* **byăto bé-ngá?** *hoevele prauwen?*

---

(1) In plaats van **-umá** kan men ook zeggen : **-umáká**, of **-nkumá** en **-nkumáká.** Een synoniem van **-mɔ̌** is **-mɔtsí.**

bitóo bí-umá, *alle kleederen* ;	**tŏma tó-umá**, *alle zaken* ;
bitóo bĭ-mŏ, *enkele kleederen* ;	**tŏma tŏ-mŏ**, *enkele zaken* ;
bitóo bí-ngá? *hoevele kleederen?*	**tŏma tó-nga?** *hoevele zaken?*
nsálá í-umá, *alle pluimen* ;	**mbáta í-umá**, *alle stoelen* ;
nsálá ĭ-mŏ, *enkele pluimen* ;	**mbáta ĭ-mŏ**, *enkele stoelen* ;
nsálá í-ngá? *hoevele pluimen?*	**mbáta í-ngá?** *hoevele stoelen?*

2. **-umá** kan ook in het enkelvoud gebruikt worden, bv. **bont'ŏumá**, *heel de menschheid* ; zelden : heel den mensch. **ngond'ĕumá**, *het, heele bosch.* **eyeng'ĕumá**, *heel de week* (1), *of alle weken.*

Zonder bepaald zelfstandig naamwoord kan **-umá** voorop staan met algemeen akkoord. Bv.

nd'óumá ngonda, *in het volle bosch* ;
l'ŏum'ôtswó of **l'ăum'ôtswó**, *in vollen nacht, midden in den nacht* ;
l'ŏumá nkɛ́sá of **l'ăumá nkɛ́sá**, *in den vroegsten morgen* ;
l'ŏumá mpambá, *uit volle macht* ;
óum'ônto, *een echte mensch.*

Na **wêngí** kan ook nog **-umá** gebruikt worden om aan te geven *ieder en allen, ieder van allen.* Bv. **wêngí bonto óumá**, *iedere mensch en allen* ; **wêngí bant'ăumá**, *allen en ieder in het bijzonder.*

3. Van **-nga?** *hoeveel?* wordt een onbepaald bijwoord van tijd gevormd nl. **língá** (cfr. les 11, V). **língá?** als vraagwoord beteekent *welke dag?*

4. Om ons „beide" te vertalen, bedient men zich in het **lonkundó** van het telwoord „twee", met het persoonlijk voornaamwoord. Bv.

wij beiden, **ís'áfé** ;	*(zij) beiden*, **íy'áfé.**
beide zaken, **tŏma tókó tófé** ;	*beide kleederen*, **bitóo bíkó bífé.**

Ter versterking kan er ook nog **-umá** aan toegevoegd worden. Bv. **ís'áum'áfé**, *wij allebei.* **tŭka tókó tóumá tófé**, *beide manden.*

Dezelfde uitdrukkingswijze kan gebezigd worden voor meerdere getallen. Bv. *gij (alle) drie*, **íny' (áum') ásáto** ; *alle vier de honden*, **mbwá ík'íum'ínɛi.**

---

(1) De heele week, enz. geeft men liever weer door **eyenga (éâ) bonkúndu** en dgl.

II. Zinsbouw.

De gewone volgorde der zinsdeelen is : onderwerp, gezegde, meewerkend voorwerp, lijdend voorwerp, bepalingen van wijze, plaats, tijd. Bv.

bonto úkúmwákí la loángu móngó ănko ndá mbóka, *een mensch liep zeer vlug daar op den weg.*

De bepaling van plaats **ănko** komt vóór **la loángu,** als men op deze bepaling van wijze nadruk wil leggen :

bonto úkúmwákí ănko ndá mbóka la loángu móngó ; zoo ook, ter wille van de duidelijkheid : **bonto úkúmwákí ănko ndá mbóka éâ ióngo** (*op den weg naar de haven*) **la loángu móngó.**

Vergelijk ook met dezen zin : *de vader zal de volgende week zijn kind met veel liefde suikerriet geven in het veld* :

isé ífokaa bŏna bosongo la lolango móngó ndá lisála nd'éyeng'ĕyŏyá.

Om de lengte te vermijden zegt men hier liever : **nd'éyeng'ĕyŏyá, isé**... enz. Zulke bepaling van tijd kan steeds voorop in den zin komen om den anders te langen zin te vermijden. Wanneer er echter nadruk dient op gelegd te worden, behoudt men ze liever aan het einde van den zin.

Korte bepalingen (**lóbí, ănko,** enz.) komen onmiddellijk na het voorwerp. Bv. **isé ífokaa bŏna bosongo lóbí**... enz. **isé ífokaa bŏna bosongo ănko**... enz. **ɔlɔ́(kɔ́)** echter komt onmiddellijk na het werkwoord : **isé ífokaa ɔlɔ́kɔ́ bŏna bosongo**... enz.

De leerling heeft van morgen zijn boek met veel zorg gelegd in het huis van den onderwijzer, **wĕkoli aôlámbya bonkándá bŏkáé la jŏsɔ́ ngáé nd'îlɔmbɛ y'ŏlaki la nkésá.** Of : **wĕkoli aôlámbya bonkándá bŏkáé la jŏsɔ́ móngó lílɛ̄kí nd'îlɔmbɛ yă**... Ook kan **la nkésá** vooropstaan. *De vader sloeg 's nachts* (of : *eergisteren nacht*) *zijn kind zeer hard* (*met een stok*) *in het huis van iemand anders* : **isé ákúndákí bŏna la bŏló ngáé nd'îlɔmbɛ y'ŏnt'ŏmɔ̄ l'ótswó.** Of : **isé ákúndákí bŏna la nganja nd'îlɔmbɛ y'ŏnt'ŏmɔ̄ l'otswó bŏkí lífé.** Of : **l'otswó bŏkí lífé isé ákúndákí**...

III. Naamwoordelijke bepalingen.

De volgorde der naamwoordelijke bepalingen begint zich sterk aan te passen aan de Europeesche spreekwijze. De echte, door de oude inlanders — en ook door jongeren, die diep in het binnenland

wonen — steeds gebruikte volgorde is deze : naamwoord, aanwijzing van plaats, bezit, hoedanigheid, hoeveelheid. Bv.

1. **tŭka tɔnɛ́ tŏkáḿ tswă bŏló tótâno,** *deze mijn vijf sterke manden.*
2. **tŭka tonɛ́ tsw'ŏnkonji tswă bŏló tótâno,** *deze vijf sterke manden van den chef.*
3. **mbáta yă mbolo ísáto,** *drie ijzeren stoelen.*
4. **falánga y'ŏm'ŏkáḿ ífé,** 2 fr. *van mijn echtgenoot.*
5. **botámbá wă mmuma w'ŏtálé,** *een hooge vruchtboom.*
6. **etóo éâ bolaki éâ jĭlangi,** *het prachtige kleed van den onderwijzer.*

Onder invloed der Blanken hoort men ook reeds veel :

1. **tŭka tɔnɛ́ tŏkáḿ tótâno tswă bŏló.**
2. **tŭka tɔnɛ́ tótâno tswă bŏló tsw'ŏnkonji** ; of : **tŭka tɔnɛ́ tswă byŏló tótâno tsw'ŏnkonji.**
3. **mbáta ísáto yă mbolo.**
4. **faláng'ífé y'ŏm'ŏkáḿ.**
5. **botámbá w'ŏtálé wă mmuma.**
6. **etóo éâ jĭlangi éy'olaki.**

Wil men nadruk leggen, dan kan men het bezittelijke voornaamwoord niet enkel vooropzetten (zie vorige les), doch ook na het getal plaatsen : **tŭka tótâno tŏkáḿ,** *mijn* (niet jouw) *vijf manden.*

-umá, *alle*, en **-mŏ,** *sommige*, komen vóór het bezittelijk voornaamwoord : **byĕlá béumá bĕkísó,** *al onze nooden.*

IV. Passieve vorm (ekambema).

De passieve vorm wordt weinig gebruikt ; men neemt meest zijn toevlucht tot een omschrijving met den aktieven vorm **(ekamba).** Men hoort hem nochtans wel. Om den passief te vormen, voegt men gewoonlijk **am** achter den stam. De vervoeging is voor het overige gansch aan deze van den aktief gelijk. Bv.

-kel, *doen* ; **-kelam,** *gedaan worden.*
-ít, *wegjagen* ; **-ítam,** *weggejaagd worden.*
-ét, *roepen* ; **étam,** *geroepen worden.*

Stammen waarvan de klinker **a** is, vervangen **am** door **em** :

-lang, *beminnen* ; **-langem,** *bemind worden* ;
-sang, *zeggen* ; **-sangem,** *gezegd worden* ;
-bát, *bezitten* ; **-bátem,** *in bezit zijn van.*

Bv. *Het werk wordt gedaan,* **bolemo bókambema.** *Het palaber*

wordt „gehad", likambo líátema. *De geiten zijn weggejaagd geworden*, ntaa yɔ̃lítama. *De roeiers werden geroepen*, balúki bétámáki. *Deze jamswortels worden niet gegeten*, mmomá iné ífɔ́lémé.

Slechts enkele werkwoorden krijgen an, in plaats van am :

-fím, *weigeren* ; -fíman, *geweigerd worden.*

-fît, *bederven* ; -fîtan, *bedorven worden.*

-ók, *hooren* ; -ókan, *gehoord worden.*

Enkele andere (transitieve) werkwoorden nemen den vorm van den causatief :

-én, *zien* ; ény, *gezien worden.*

-tén, *doorsnijden* ; -tény, *doorgesneden worden.*

-bún, *breken* ; -búny, *gebroken worden.*

-át, *splijten, scheuren* ; -áts, *gespleten, gescheurd worden.*

Meerklankgrepige werkwoorden, die eindigen op ol, veranderen ol in w :

-kombol, *openen* ; -kombw, *geopend worden* ;

-tókol, *putten* ; -tókw, *geput worden.*

Toepassingen.

nkolé íngá yókana éndo, *hoevele seintrommels worden hier gehoord?* ímɔ̃ yókana, ímɔ̃ ífókáné, *sommige worden gehoord, andere worden niet gehoord.* wêngí bɛkɔlɔ béumá alě ńk'eléng'émɔ̂kɔ́, *'t is elken dag dezelfde wijze* (= hetzelfde). ántúmola ótsw'âéfa, *hij beleedigt me elken dag.* babáyá bák'áumá baôákema la nsété, *al die planken zijn vastgehecht met nagelen.* isúa íkɔ́ íyá lóbí éndo, *die boot komt morgen hier.* byăto bɛ́k'éfé bɛɔ̂lóswa, *beide prauwen zijn hersteld.* baékoli bă botsína botóá básɔnámáki lífé, *zes ijverige leerlingen werden eergisteren uitgekozen.* tɔkɔ́ tóumá tɔ̃káḿ toôlónwa, *al mijn maniok is uitgeplant.* toôlamba bont'onto ntelá ísát'ĭsáto, *wij hebben elk drie bananen gekregen.* báɔ́kɛnda lɔkɛndɔ íy'ánɛi, *zij zijn alle vier* (met vier) *op reis gegaan.* bitóo bíkɔ́ bíumá bífé biôsɔta la mbúla, *allebei de kleederen zijn nat geworden door den regen.*

Oefeningen.

1. Verbind de volgende zelfstandige naamwoorden met alle onbepaalde telwoorden (en vertaal de uitdrukkingen) : kind, smid, huis, geneesmiddel, beker, prauw, bijl, palmnoot, palmpit, priester, meester, tafel, touw, mes, bosch.

2. Zoek de passieve vormen van de volgende stammen (en vertaal): téfel, kamb, úl, búng, túngol, bétol, kol, kɛlɛmɔl, kɔt, kît, kal, komb, bák, bás, lík, lak, lúk, fím, kafol, ók, át, tén.

3. Vertaal de volgende zinnen :

De vader heeft aan elk zijner kinderen vijf vruchten uitgedeeld. In dat heele bosch zijn geen vruchtboomen. Zij hebben alle vier zeer hard gewerkt. Die doeken zijn alle vijf gescheurd. Ik werd midden in den nacht geroepen. Dit mes werd midden in het bosch gevonden. Die vier schoone manden van de vrouw zijn alle kapot. Men heeft hem reeds eergisteren gezien (*passief*) in Coq. De deur van het hok was geopend en de kippen zijn alle tien weggevlogen (de kippen zijn weggevlogen alle tien). Hoeveel potlooden heeft elke leerling ontvangen? De boomen zullen de volgende week geplant worden. Nu zijn er geen hakken om putten te graven. Al mijn kleederen zijn afgehaakt. Geen een is er. Deze brieven zijn alle geschreven met vele fouten. (Er) zijn enkele sinaasappelen uitgepikt. Het lijkt werd gisterenavond begraven. Alle koperen ringen van den grijsaard zijn uitgegraven. De onderwijzer heeft zijn twee honden gezien in het huis van den kapita. De voet van den jongen is verpletterd door een balk. Uw palabers zijn ontdekt. Heel de vergadering is uiteengestoven door (la) het gevecht. Al het zout is gesmolten met den regen. Beide kinderen zijn gewekt. Ze zijn allebei gewasschen. De potten zijn ontdekt door (la) den hond van die vrouw.

VEERTIENDE LES

I. Vraagwoorden (byŭójwá).

Het lonkundó bezit weinig vraagwoorden. Ziehier de meest gebruikte :

1. **ná,** *wie, wat*? Kan ook vervangen worden door **é.**

bont'ŏnko ná? *wie is die mensch*?

bont'onyí ale ná? *wat is die mensch* (wat doet hij, bv.)?

ákela ná = **ákela é?** *wat doet zij, wat zegt zij*?

ŏnko é = **ŏnko ná?** *wat is er*? *wat is dat*? *wie is dat*?

endé ale bŏna óâ ná? *van wien is hij een kind*?

tŏma tɔnɛ́ tswă ná? *wiens zaken zijn dit*?

ilɔmbɛ yă é? *wiens huis*?

In het meervoud zet men, bij personen, gewoonlijk **baa** vóór **ná,** hetgeen altijd dient te gebeuren wanneer het naamwoord-onderwerp (in een relatieven zin) ver afstaat van het vraagwoord en wanneer het naamwoord voorwerp is. Bv.

banto băkí w'ŏtómáká la wăto baa ná? *wie zijn de personen die je met de prauw hebt weggestuurd*?

ósangéláki baa ná? *aan wie heb je het gezegd?*
wámbyakí sandúku éka baa ná? *bij wie heb je de kist neergezet?*

Voor zaken gebruikt men niet **baa**, doch alleen **ná**, of men bezigt het vraagwoord **nkó** met het koppelwoord, zooals we later zullen zien.

De zegswijze **éâ ná?** *van wat?* komt overeen met ons „Wat denk je wel? Geen kwestie van !"

2. **mó**, *hoe*. Kan verbonden met **ngá**, *zooals*, of met **te**, *dat* (voegwoord) : **bont'ŏnko ale mó?** *hoe is die mensch?*
ólúka mó? *hoe roei je?*
ókela mó? *hoe zeg je?* of : *hoe doe je?* Terwille van de duidelijkheid zegt men liever : **ókela ngámó?** *hoe doe je?* **ókela te mó,** *hoe zeg je? wat zeg je?* (of : **ókela te é?** *wat zeg je?*)
ale yăndá yă ngámó, *wat is dat voor een bijl?* (vraagt naar de hoedanigheid).

3. **é** dient om een gewonen vragenden zin te maken. Men kan het vervangen door den eindtoon van den zin niet te laten zakken. **ale la yŏmba é?** *heeft hij iets?* **aôlúndola lɔkɛndɔ é?** *is hij terug van de reis?*

4. **nkó**, *waar?* Vraagt naar de plaats. **aôtswá nkó?** *waarheen is hij?*
bolaki ale nkó? *waar is de leeraar?*
mbwá ímákí nkó? *van waar is de hond gekomen?*

5. **-ngá**, *hoeveel* ; zie vorige les, onbepaald telwoord.

6. **ńa**, zet den zin in ; is een vragend voegwoord, dat men zou kunnen vergelijken met het Nederlandsch *welnu?*
ń'ŏkele ngámó? *Welnu, wat ben je vanzins te doen?*
ńa ńkele mó? (**ńă ńkele mó?**) *Wel, wat wil je dat ik doe?*
ńa o ko, ńa mpé. *Wel, wat zou ik anders, wat kan ik er aan doen?*
ńa é? *En wat anders?* = *Wel natuurlijk !*

7. **la,** in het begin van den zin, geeft den nadruk te kennen. Het wordt meestal voorafgegaan door een naamwoord of een voornaamwoord. Bv.
onyí la bɔndélɛ é? *Is dat een blanke daar?*
ŏnko la Eale é? *Is dat Eale daar?*
ókó la áwákí lóbí? *Is het zij die gisteren gestorven is?*

wĕ la oôyá? *Ben je gekomen?*

íó la baôyá é? *Zijn zij gekomen?*

baílo la tóluole é? *Het onkruid moeten wij het uittrekken* (of misschien omhakken bv.)?

8. Andere vraagwoorden uit onze talen worden door vraaguitdrukkingen weergegeven. Bv.

la ná? = la é? a) *waarmee?* (woordelijk : met wat)?

b) *waarom?*

ndá ná of **ndá é?** *waarin, waarop?*

(la) ntsína éâ ná? = ntsín'ĕâ é? *om welke reden? waarom?*

(la) ntsína ná? = ntsína é? = bokóo é? = l'okóo é? = la bokóo wă ná? = l'okóo wă é? = l'ɔkɔngɔ wă ná? = ɛlɔkɔ éâ é? = ɛlɔkɔ éâ ná? = nd'éwela éâ ná? = l'ewel'ĕâ é? = jŏi ná? = likambo ná? enz., *waarom, om welke reden, ter wille van wat, uit welke oorzaak?* enz.

ekeké ná? of meer gebruikt **ekek'éle nkó?** *wanneer?* (welke tijd?)

II. Subjonctief (etsingamaka).

1. De *affirmatieve vormen* van den subjonctief worden gevormd door : een hoogtonig prefix, den uitgang **e**, en den steeds laagtonigen stam (welke ook de grondtoon weze). Bv.

kúnd, *slaan* ; **ákunde,** *dat hij slaat.*

túngam, *gevangen worden* ; **átungame,** *dat hij gevangen worde.*

Een voorwerps-infix echter maakt de eind-**e** hoog en brengt den stam tot zijn oorspronkelijke toonshoogte terug, terwijl in meerklankgrepige woorden de bij-klankgrepen de toonshoogte van den uitgang volgen. Bv.

á-ko-kúndé, *dat hij je slaat* ; **ô-sangél-é,** *dat hij hem zegge.*

De subjonctief drukt een wensch uit. Hij wordt ook gebruikt na werkwoorden die het willen, verlangen, bevelen, wenschen, passen te kennen geven : **-lang, sím, tóm, sangy** (*zich voornemen*), **bɔng, ɛlam** (*passend zijn*) ; alsook na voegwoorden, die een doel, een wensch, een wil uitdrukken : **omeka** (*liever, beter*), **te** (*opdat*), **wâte** (*opdat namelijk*), **kelá** (*opdat*) :

ńdanga ńkɛndɛ, *ik wil weggaan* (uitspreken : **ńdangă ńkɛndɛ**).

átóma ókole, *hij beveelt je te nemen.*

áɔnga ósuname, *het past dat je buigt.*

ńkɛndɛ? *mag ik gaan?* (*wil je dat ik ga*)?

tókime nyama, *laten wij het dier volgen.*

omeka ḿbwe, *ik sterf liever* (uitspreken : **omekă ḿbwe**).

yélá nkáí kelá tósɛmwɛ, *breng de roeispanen dat wij van wal steken.*

yŏkole yŭka káólá tókɛndɛ, *ga de mand halen dat we gauw vertrekken.*

2. Ziehier de volledige *vervoeging* van den *gewonen praesens-subjonctief* van den stam **-bónd**, *wachten op*, met en zonder infixen :

ḿ-bond-e, *dat ik wachte*	**ń-ko-ónd-é**, *dat ik op je wachte*
ó-ond-e, *dat je wachte*	**ó-m-bónd-é**, *wacht op mij*
á-ond-e, *dat hij wachte*	**á-to-ónd-é**, *dat hij op ons wachte*
tó-ond-e, *dat wij wachten*	**tsw-ô-ónd-é**, *laten we op hem wachten*
ló-ond-e, *dat gij wachte*	**jw-â-ónd-é**, *wacht op hen*
bá-ond-e, *dat zij wachten*	**bá-lo-ónd-é**, *dat zij op u wachten.*

Voorbeelden van een laagtonigen stam met en zonder infix :

á-om-e, *dat hij doode*	**ô-om-é**, *dat hij hem doode*
ó-om-e, *dat je doode*	**w-ô-om-é**, *dood hem.*

Stammen eindigend op **a** veranderen **a** in **e**; de op **ɛ** uitgaande krijgen geen **e** meer bij. Ook deze stammen volgen de uiteengezette toonregels.

Bv. **ó-lɛ**, *dat je ete* ; maar **ô-lɛ́**, *dat hij hem opete.*

é(b), *weten, kennen*, wordt in den subjonctief meestal : **ey** ; bv. **bêye**, *dat zij weten.*

3. De *subjonctief op afstand* duidt aan dat de handeling op afstand van den aangesprokene dient te geschieden. Hij wordt gevormd met het infix **ó** (of **yó**). Ziehier de vervoeging :

ńj-ó-ond-e	**ó-ó-ond-e**	**á-ó-ond-e**
tó-ó-ond-e	**ló-ó-ond-e**	**bá-ó-ond-e.**

Vóór een klinkerstam valt **o** weg. Bv. **-us**, *werpen* :

ńj-ûs-e	**ó-ûs-e**	**á-ûs-e**
tó-ûs-e	**ló-ûs-e**	**bá-ûs-e.**

Met infix **ya**, *zich zelf* :

ńj-ó-ya-ónd-é, ó-ó-ya-ónd-é, á-ó-ya-ónd-é, enz.
ńj-ó-ya-us-é, ó-ó-ya-us-é, á-ó-ya-us-é, enz.

4. De *habitualis* neemt den uitgang **ake**. Hij geeft te kennen dat de wensch, of het bevel, enz. meermalen of voortdurend dient te worden opgevolgd. Hij wordt ook gebruikt als habitualis van den

indicatief-obligatief. Dus : **ákɛndake** (let op de uitzondering op den gewonen euphonie-regel), *dat hij meermalen ga* ; *dat hij voortga met gaan* ; *hij moet meermalen gaan* ; *hij moet blijven gaan*. Stam **bónd** :

ḿ-bond-ake, *ik...* **ó-ond-ake**, *je...* **á-ond-ake**, *hij...*

tó-ond-ake, *wij...* **ló-ond-ake**, *gij...* **bá-ond-ake**, *zij...*

Men infixen : **á-m-bónd-áké**, *op mij* ; **á-ko-ónd-áké**, *op jou* ; **ô-ónd-áké**, *op hem* ; **á-to-ónd-áké**, *op ons* ; **á-lo-ónd-áké**, *op u* ; **â-ónd-áké**, *op hen*.

Stam **sangel**, *zeggen tot*, met infixen :

á-n-sangél-áké, *dat hij mij meermalen zegge* ; **á-ko-sangél-áké**, *tot je* ; **ô-sangél-áké**, *tot hem* ; **á-to-sangél-áké**, *tot ons* ; **á-lo-sangél-áké**, *tot u* ; **â-sangél-áké**, *tot hen*.

De stammen die uitgaan op een klinker, krijgen als suffix slechts **ke**, hetwelk **kɛ** wordt, wanneer de eindklinker **ɛ** is, zelfs waar deze in **a** is veranderd (zie les 6, IV, C).

5. De *habitualis op afstand* ontstaat uit de ineenwerking van beide voorgaande vormen, nl. infix **ó** en suffix **ake**. Bv.

Stam **-sang**, *zeggen*. **á-ó-sang-ake**, *dat hij meermalen ga zeggen*.

Deze vorm beteekent dat de handeling op afstand en meermalen plaats hebbe.

Het suffix **ake** volgt dezelfde euphonische en toonregels als de gewone habitualis (onder 4). Bv.

bá-ó-to-sangél-áké, *dat zij ons komen zeggen*.

bá-ɔ̂k-ake bǎsi, *dat zij gaan baden*.

6. Een *tweede habitualis op afstand* wordt gevormd met het infix **ó** en het suffix **áká** (1). Hij voegt bij den voorgaanden vorm de beteekenis dat de handeling op verscheidene plaatsen dient te worden verricht. Bv.

baɔ̂kɛnda te báɔ́kɔtáká betámbá, *zij zijn weggegaan om op verscheidene plaatsen boomen te gaan kappen*.

ótokaá balɔ́fa tɔ́ɔ́lɔfake nsé, *geef ons vischhaakjes dat wij gaan hengelen* (meermalen op dezelfde plaats). Maar :

ótokaá balɔ́fa tɔ́ɔ́lɔ́fáká nsé, *geef ons vischhaakjes dat wij gaan hengelen* (op verscheidene plaatsen).

---

(1) Deze vorm volgt dus niet de gewone toonregels van den subjonctief (zie hierboven 1).

N. B. Het infix **ó** valt in deze beide vormen weg vóór een klinker. Bv.

éta banto bá-îmol-ake sandúku, *roep mannen dat zij de kisten komen wegnemen.*

yête banto bá-ímól-áká bɛkɔka, *ga mannen roepen, dat zij de omgevallen boomen gaan wegruimen.*

7. De *opvolgende of subsequente subjonctief* duidt aan, dat de handeling na een voorafgaande dient plaats te hebben. Men zou hem ook kunnen noemen : toekomstige subjonctief, of subsequente toekomende vorm. Men kan hem vertalen door : dat hij kome in de toekomst na... ; dat hij eerst dit of dat doe en daarna kome. De voorafgaande handeling wordt heel dikwijls niet uitgedrukt. Deze vorm wordt weergegeven door den gewonen subjonctief (zie hierboven 2) voorafgegaan door de voegwoorden **mpángá,** of **mpá, kángá** of **ká.** Bv.

kɛndá felé bolá, mpáng'óye, *ga even naar huis, je kan daarna komen.*

mpá ńje, *ik zal daarna wel komen.*

káng'óókole lóbí, *je mag dan morgen komen halen.*

8. Ten slotte bedient men zich in het **lonkundó** van den subjonctieven vorm met voorvoeging van **yŏ** (meerv. **lŏ**) om de gebiedende wijze op afstand uit te drukken (zie les 6, V).

Toepassingen.

ńkosangela te ɔɔkɛ bǎsi nd'îóngo, *ik zeg je dat je zoudt gaan baden aan de haven.* **onyí la wǎto wǎ Eale é?** *Is dat daar de prauw van Eale?* **ńsíma ńdɔkɔlɛ bɔlɔkɔ́,** *Ik zou willen mijn geval uiteenzetten.* **ńkosangélé jŏiːé?** *Mag ik je iets zeggen? Ik zou je iets willen zeggen.* **ókite bolá ngámó?** *Hoe wil je (hoe zal je) thuis geraken?* **ńjâkí te ńjambole mmuma, ílanga ífɔndɛ,** *Ik kwam om de vruchten op te rapen, zij zullen bederven* (woordel. *zij willen bederven*). **ómeke felé óluke nkáí é?** *Zou je eens willen probeeren (roeispanen) te roeien?* **ńkele la yŏmb'inɛ́ ná?** *Wat kan ik met deze zaak doen?* **ńtombe yŭka ĭnko nkó?** *Waarheen zal ik die mand dragen?* of : *Wat kan ik met die mand doen?* **lĭna lĭkĕ ná?** *Hoe heet je* (woordel. : *je naam wat*)? **éta bokúné áókambe bolemo,** *roep je jongere broeder, dat hij kome werken.* **áfólangé la é?** *Waarom wil hij niet?* **áóluolake baílo,** *dat hij het onkruid (meermalen) kome uittrekken.* **yŏkole lŏngo óólaláká mbóka,** *ga een hak nemen en de wegen effenen.*

Oefeningen.

1. Vervoeg de volgende werkwoorden in den gewonen subjonctief en vertaal tevens : **bom, sang, kúnd, kund, téfel, kel, ón, íl, búng, kumb, sém, én, ól.**

2. Vervoeg (en vertaal) in den gewonen subjonctief : *hem dooden, mij slaan, je beleedigen, ons hooren, u zeggen, hen brengen, zich scheren, zich wasschen.*

3. Vervoeg (en vertaal) de volgende werkwoorden in den subjonctief op afstand : *een boom kappen* ; *het kind slaan* ; *de lans werpen* ; *de boot zien* ; *maniok planten* ; *een banaan eten* ; *gras uitrukken* ; *een pot koopen.*

4. Vertaal en vervoeg in den afstands-subjonctief op meerdere plaatsen : *ons wegstooten* ; *hen van wal doen steken* ; *je buigen* ; *mij vergeten* ; *zich verheffen* ; *hen brengen* ; *u wekken.*

5. Vervoeg in den habitualis van den subjonctief : bidden, lezen, roepen, dompelen, toezien, schrijven, schaven.

6. Vervoeg in den habitualis (met infixen) : mij haten, je gelooven, hem vragen, ons bedanken, u beweenen, hem loslaten, zich berouwen, zich wasschen, zich bewaken.

7. Vervoeg in den subsequenten subjonctief : gaan, komen, leven, binnengaan, fluiten, zingen, onderwijzen, leeren, weten, neerdalen, bewaren, verkoopen, binden, geven.

8. Vertaal :

Ik wil dat je vandaag terugkeert naar huis. Hij zal dan morgen den brief wel schrijven. Het is niet goed dat je den stroom oversteekt met dezen storm. Waarom wil je niet dat ik in de prauw stappe? Zou je willen ondergaan? Ik zal dan maar blijven. Wie is daar? Ik, ik zou willen een boek koopen. Ga het liever halen in het magazijn. Het is goed dat wij gaan bidden in de kerk. Ik zou u iets willen zeggen. 't Is goed dat je je haast, dan kan ik nog mijn fuiken gaan nazien. Het past dat gij de ouderen eert. Waarom moet je altijd loopen? Waar moet ik de manden neerzetten? (Ik zou willen) u de hand geven **(sambel).** Gij moet de oude mannen groeten. Hoe wilt gij den stroom oversteken? Is dat daar de onderwijzer? Ja, hij is het. Zou ik hem gaan groeten? Neen, het is beter dat je hier blijft. Ben je gekomen? Ja, ik zou je wat willen zeggen en dan terug naar huis gaan. Van waar kwam je? Wiens hond is dit? Wat is dat voor een bijl? Is het een goede bijl? Zou je eens willen probeeren een boom ermee te vellen? Wat kan ik met dien boom doen? (Waar zal ik dien boom dragen?) Je kan er planken mee zagen. Zal ik je zaag brengen dat je begint? Neen, laat ze maar. Het past dat kinderen hun ouders eeren **(fik).** Ik zal eerst een bad nemen, daarna zal ik u komen opzoeken (vinden).

Ga je even wasschen, daarna kan je komen eten. Zal ik hier blijven? Natuurlijk, waarom wil je weggaan? Waarom weigert gij me steeds eten? Wat (is) dat? O, ben jij het? Wat wil je dat ik er aan doe? Wasch je elken dag. En waar is het water? Hier is het.

VIJFTIENDE LES

I. **Subjonctief** (vervolg).

De ontkennende vormen van den subjonctief zijn :

1. *Het gewone praesens* gevormd met het infix **fó** en den uitgang **a**.

Klinkerstammen voegen een **l** tusschen **fó** en den stam. Bv. **táng**, *meenen* :

ḿ-pó-táng-a, *dat ik niet meene*	**tó-fó-táng-a**, *dat wij niet meenen*
ó-fó-táng-a, *dat je niet meent*	**ló-fó-táng-a**, *dat gij niet meent*
á-fó-táng-a, *dat hij niet meene*	**bá-fó-táng-a**, *dat zij niet meenen.*

Stam **ók**, *hooren* :

ḿ-pó-l-ók-a, *dat ik niet hoore*	**tó-fó-l-ók-a**, *dat wij niet hooren*
ó-fó-l-ók-a, *dat je niet hoort*	**ló-fó-l-ók-a**, *dat gij niet hoort*
á-fó-l-ók-a, *dat hij niet hoore*	**bá-fó-l-ók-a**, *dat zij niet hooren.*

Zinnen :

toféndáké ntando ófólinda, *steek den stroom niet over opdat je niet vergaat.*

kɔtá jŏi lĭnko nd'ônkándá ófólófela, *schrijf dat op een briefje, om het niet te vergeten.*

De ondergeschikte zin die dezen vorm bevat, kan ingeleid worden door het voegwoord **nyangó**. Bv.

kítá ntaa nyangó éfólota, *houd de geit vast, dat zij niet vluchte.*

2. Het infix **yŏ** voegt de beteekenis van afstand erbij : **ófóyŏtánga, áfóyŏóka**. Deze vorm kan echter goed omschreven worden door den infinitief na de werkwoorden **yá**, *komen*, of **tswá**, *gaan*.

3. Met laag persoons-prefix en infix **ta** wordt de habitualis een voortdurend verbod. Het suffix is hoog. Bv.

ba-ta-tútám-áké, *zij mogen nooit dichtbij komen.*

lo-ta-kel-áké, *gij moogt niet doen.*

4. Met hoog prefix, hoog suffix, en infix **fó** krijgt de habitualis verscheidene beteekenissen :

1° Een gewoon doch sterk verbod : **ófósangéláké ńk'onto,** *zeg het niemand.*

2° De ontkenning van den gewonen habitualis indicatief : **ḿpókwɛ̌náké éndo,** *ik zie je hier nooit.*

3° Vooral : een vraag waarop men aandringt : **lófólúkáké é?** *Roeit gij dan niet?*

5. Een voortdurings- of gewoonte-subjonctief wordt gevormd door vorm 2 te doen uitgaan op **aka.** Bv.

báfóyŏbínaka, *opdat zij niet steeds zouden dansen ;*
ófóyŏsangaka, *opdat je niet steeds zoudt zeggen.*
Het infix kan ook **foó** zijn :
báfoóbínaka ; — ófoósangaka.

Vóór klinkerstammen kan de eind-**o** van het infix wegvallen. Bv. **báfóyɛ̌naka** (ook : **báfóyŏɛ́naka**), *opdat zij niet zouden blijven zien.* **lófoékolaka,** *opdat ge niet steeds zoudt leeren.*

II. Objectieve vorm (datief-vorm) van het werkwoord (wambéjá) (1).

De objectieve vorm geeft de betrekking aan met een voorwerp, dat zoowel meewerkend voorwerp als bepaling kan zijn. Hij vervangt verscheidene onzer voorzetsels, zooals : aan, voor, naar, tegen, ten overstaan van, ten opzichte van.

De objectieve vorm wordt afgeleid van gewone werkwoordvormen als volgt :

1. Door achtervoeging van het suffix **el (ɛl).** Bv.

sang, *zeggen ;* **sangel,** *zeggen tot iemand.*
sunam, *(zich) buigen ;* **ósunamele nkóló,** *buig (je) voor je meester.*
sómb, *koopen ;* **aônsómbela etóo ;** *hij heeft een kleed voor mij gekocht.*
kɛnd, *gaan ;* **áólakɛndɛla,** *hij is naar hen toegegaan.*
tútam, *naderen ;* **aôtútamela ntando,** *hij is den stroom genaderd.*
fît, *bederven ;* **baôtofîtela mpoké,** *zij hebben onze potten bedorven.*
sáan, *klagen ;* **aônsáanela,** *hij heeft over mij geklaagd.*
mɛmɛsan, *mopperen ;* **ómmɛmɛsanela,** *je moppert tegen mij.*

2. De stammen die uitgaan op **l,** laten deze **l** vallen vóór den uitgang **el,** uitgezonderd degene die eindigen op **il** en **ul.** Bv.

(1) Ook applicatief geheeten.

kel, *doen* ; **keel**, *doen voor iemand.*

kol, *nemen* ; **yǒnkoélé lomuma**, *ga de vrucht voor me halen.*

bal, *kijken* ; **ómbaélé nsósó**, *ga in mijn plaats naar de kippen kijken.*

tɛ́l, *dekken* ; **áǒntɛ́ɛla ilɔmbɛ**, *hij heeft voor mij het huis gedekt.*

íl, *plaatsen* ; **aônjílela boté ndá tǒma**, *hij heeft voor mij een genees-(of toover)middel in het eten gedaan.*

túl, *smeden* ; **óntúlélé bakɔngá**, *smeed lansen voor me.*

3. Meerklankgrepige werkwoorden die op **ol** en op **el** uitgaan, veranderen deze suffixen in **oj** (ɔj) en **ej** (ɛj) :

kombol, *openen* ; **báótokomboja ekukɛ**, *zij hebben de deur voor ons geopend.*

ámbol, *oprapen* ; **ámbójá bolaki lǒfi**, *raap het potlood op voor den onderwijzer.*

téfel, *spreken* ; **aôntéfeja jǒi**, *hij heeft mij iets gezegd.*

De werkwoorden op **el** kunnen echter ook regelmatig gevormd worden volgens regel 2. Bv. :

téfel, *spreken* ; **aôntéfeela jǒi**, *hij heeft me over iets gesproken.*

sangel, *tot iem. zeggen* ; **ónsangéélé Esalé jǒi lǐnko**, *zeg dat tot Esale voor mij.*

bǒndɛl, *bidden tot iem.* ; **ómbǒndɛ́ɛ́lɛ́ Njakomba**, *bid God voor mij.*

Men merke op dat sommige werkwoorden een dubbelen objectieven vorm kunnen krijgen.

4. Causatieve werkwoorden plaatsen na hun gewonen positieven uitgang het suffix **ej**, volgens de gewone regels :

túngy, *gevangen zetten* ; **óntúngéjé ntaa**, *zet de geit voor mij vast.*

fuj, *vermeerderen* ; **áǒmpuleja lióndo**, *hij vermeerderde (me) mijn deel (ful → fulej).*

ój, *buiten doen gaan* ; **báónjóeja nsósó**, *zij hebben mijn kippen buiten gedaan (ól → ólej → óej).*

ámby, *neerleggen* ; **aônjámbeja itɔkó**, *hij heeft voor mij een mat neergelegd (ámb → ámbej).*

5. G e b r u i k. Daar de objectieve werkwoordvorm zeer dikwijls de plaats inneemt van onze voorzetsels, wier beteekenis zij op een andere wijze weergeven, moet het voorwerp zonder voorzetsel worden gebezigd : het wordt gewoon meewerkend voorwerp.

In den zin staat het dus na het werkwoord en vóór het lijdend voorwerp. Bv.

nyangó aôlámbela bɔ̌na nsé, *de moeder heeft visch bereid voor haar kind.*

baôlókela pulúsi nkɛlɛ, *zij waren vertoornd op den politieagent.*

Het meewerkend voorwerp wordt in het vervoegde werkwoord ingelascht, wanneer het een voornaamwoord is. Bv.

lɔntɛi aônjúlela nkímo, *het jongetje heeft naar mij om hulp geroepen.*

ófɔ́nkɛndɛ́lɛ́ la é? *Waarom kom je niet tot mij* (naar me toe)?

Het gebruik van het objectief werkwoord, samen met door een naamwoord of door een infix uitgedrukt voorwerp, maakt zeer dikwijls de bezittelijke voornaamwoorden gansch overbodig, zoodat zij weggelaten worden. Bv.

óndendélé nsósó, *kijk eens naar mijn kippen.*

ónkítélé bɔ̌na, *houd even mijn kind vast* (in mijn plaats).

baôyafîtela likambo, *zij hebben hun eigen palaber zelf bedorven.*

Men gebruikt echter den objectieven vorm niet in uitdrukkingen als :

baôwĭmola benkóto, *men heeft hem* (*zijn*) *kleederen uitgedaan* ;

baôloánda bakata, *men heeft hem de handen gebonden* ;

aôloúna nkolo, *hij heeft hem de beenen gebroken.* Enz. (1).

Sommige objectieve vormen kunnen zoowel transitief als intransitief gebruikt worden. Bv.

íl, *ondergaan* (van de zon) ; **aôlílela jĕfa** = **jĕfa jɔ̃wĭlela,** *de zon is ondergegaan, terwijl hij dit of dat deed.*

kyɛ́, *dageraad worden* ; **tókyɛ́lákí jĕfa ndá mbóka,** of : **jĕfa lítɔkyɛ́lákí ndá mbóka,** *het daagde toen wij op weg waren.*

kwɛ́, *vallen* ; **botámbá bɔɔ̂tɔkwêla** of **tɔɔ̂kwêla botámbá,** *er is een boom op ons gevallen.*

6. Buiten den objectieven vorm van gewone stammen, kent het **lonkundó** ook meerklankgrepige werkwoorden, die uitgaan op **el,** zonder dat men ze kan afleiden van enkelvoudige vormen. Hun beteekenis kan objectief zijn — ofschoon zij vaak door een niet-

(1) Objectief gebruikt zouden deze zinnen beteekenen : men heeft in zijn plaats de kleederen (van iem. anders) uitgedaan ; (iem. anders) handen gebonden ; (iem. anders) beenen gebroken.

objectief Nederlandsch woord moeten vertaald worden — doch ook anders. Bv. **yêl**, *brengen* (*komen naar*) ; **kitel**, *neerdalen* ; **úlel**, *stijgen* ; **kondel**, *instappen* ; **utel**, *herhalen* (*terugkeeren tot*).

III. Onbepaalde voornaamwoorden (bankitsaína bă nkóloswélé).

De twee onbepaalde voornaamwoorden (bijvoeglijke woorden) zijn :

-mɔ̌, *sommige*, *een ander* (derzelfde soort) (= **-mɔtsí**), met stijgend prefix.

Dit is hetzelfde woord als het onbepaalde telwoord *enkel*, *sommig*, en als het bepaalde **-mɔ̌**, *één* (zie lessen 10 en 13).

-nkíná, *een ander* (van een andere soort), met hoog prefix.

Meestal zullen wij **-mɔ̌** vertalen door *nog een*, en **-nkíná** door *een ander*.

bont'ɔ̌mɔ̌, *nog een mensch*, de volgende bv.

bont'ɔ̌nkíná, *een andere*, jij niet of hij niet.

Deze beide voornaamwoorden zijn akkoordwoorden.

Van **-nkíná** wordt gevormd het bijwoord **lénkíná**, *nog eens*, *opnieuw*, dat ook voegwoord kan zijn in de beteekenis van *en dan*, *daarna*, enz.

-mɔ̌ la -mɔ̌ beteekent *de eene of de andere*, *zoo een bij uitzondering*. Bv. **is'éy'ɔlɔ́tsi ntáótáká bɔ̌n'ɔ̌w'ɔlɔ́tsi, ńk'ɔ̌mɔ̌ l'ɔ̌mɔ̌**, *een goede vader geeft het leven niet aan een goed kind, tenzij eens de eene of andere bij uitzondering.*

Door verdubbeling krijgt men de beteekenis *nu een en dan een*, *hier en daar een*, enz. **bămʼămɔ̌**, *elk een* (bv. **balála**, *sinaasappelen*). **tŭka tɔ̌mɔ̌ tɔ̌mɔ̌**, *hier en daar enkele manden.*

De eene... de andere wordt in het **lonkundó** uitgedrukt door het aanwijzend voornaamwoord **-nyí... -nyí**. Bv.

onyí ásíma yɔkɔ́, onyí ásíma bankɔ, *de eene eet graag maniok, de andere echter eet graag bananen.*

isúa inyí íkɛnda la lɔ̌mo, inyí mpé ífa la lɔkɛndɔ, *de eene boot vaart vlug, de andere integendeel geraakt niet vooruit.*

Toepassingen.

báfût'ótéfela tófólasɛka, *zij spreken niet meer, uit vrees dat wij hen zouden uitlachen* (woordel. *opdat wij hen niet uitlachen*). **lófósáláké besála é?** *Werkt gij dan nooit?* **yɔ̌sangele baníngá batalindéláké**

ngonda, *ga je kameraden zeggen dat zij niet naar het bosch mogen gaan.* **lŏnkoélé likonja**, *gaat geld voor me halen.* **batantútáméláké**, *dat zij me (volstrekt) niet naderen!* **tókolámbéláki tŏma tónkíná**, *wij hebben ander eten voor je bereid.* **aôtswîlela bokwá bŏmɔ̆ nd'ângánju**, *zij heeft nog meer zout in onze groenten gedaan.* **ómpuléjé baúta**, *vermeerder de olie voor me = geef me meer olie.* **etáfé éy'otámbá ɛôkwêla bŏna**, *een tak van een boom is op het kind gevallen.* **báókumbela nyangó nsósó ĭmɔ̆**, *zij hebben enkele kippen gevangen voor (hun) moeder.* **bolaki ákafele baékoli balála bămʼămɔ̆**, *de onderwijzer geve den leerlingen elk eenige oranjeappelen.* **banyí baôkomboja bonkonji ekukɛ**, **banyí batálanga**, *de eenen hebben de deur voor het hoofd geopend, de anderen hebben niet gewild.* **ónjétélé bontʼŏnkíná áónkambélé bolemo bɔné**, *roep (me) iemand anders om dit werk voor me te komen doen.*

Oefeningen.

1. Vorm den objectieven vorm van de volgende werkwoorden (met een voorbeeld, en vertaal) :

íl, kil, ój, bín, tand, komb, kombol, túngy, túngol, sémy, sémɔl, bambol (aansteken vuur), **afy, afol, sol, sool, ból, lel, túmol, jwé.**

2. Vervoeg in drie ontkennende subjonctief-vormen de stammen :

ók, én, ún, ón, túl, úl, bal, ótal, yá, téfel, káol, lúk, fénd, ófel, ángan, sangany, lómb, komb, kombol, kɔt, lot, úkumw.

3. Vervoeg :

Ik mag me niet overzetten ; ik mag je niet naderen ; ik mag niet klagen tegenover God ; ik mag mijn geiten niet losmaken ; ik mag uw prauw niet van wal doen gaan ; ik mag niet met hem praten ; ik mag zijn familie niet beleedigen ; ik mag niet de tafel voor ons dekken ; ik mag niet voor u dansen ; ik mag voor hen geen water aan de bron putten.

4. Vertaal :

Zie toe, dat je je niet aan dat stuk flesch wondt. Wij gingen binnen in de hut om niet beregend te worden. Bind den hond stevig vast opdat hij niet vluchte. Hoe (komt het dat) ik nooit meer nieuws van je hoor? Waarom plant ge geen maniok hier? Maniok gedijt nimmer in dezen onvruchtbaren grond. (Dan is het) beter een ander bosch te zoeken. Ik eet nooit sinaasappelen, breng me liever andere vruchten. Waarom wilt gij voor mij geen maniok uitsteken? De eene wil je wel helpen, doch de andere wil niet. Spreek zacht (**ikôké**) dat niemand het hoore. Bind de prauw aan dien boomstronk goed vast, opdat zij door den storm niet van land ga. De wind heeft onze bananen omgeworpen. Sommige menschen leeren nooit verstand. Men mag nooit nijd voor zijn naaste voelen. De leerlingen der school hebben voor ons een lied gezongen

om ons te verwelkomen. De wilde kat heeft (me) al mijn kippen gepakt. Ik wil geen geiten kweeken opdat zij niet mijn planten (**ŏnywaka**) afeten. De wind heeft de nok van mijn dak ontbloot (**kúkol**). Wil je het voor mij opnieuw dekken (**kúk**)? (Het is) goed dat je die les herhaalt.

ZESTIENDE LES

I. Transitief (njumbi) en intransitief (bonkóumba).

In het **lonkundó** zijn vele werkwoorden in hun gewonen enkelvoudigen vorm transitief. Enkele echter zijn intransitief. Zelden zijn zij zoowel transitief als intransitief. Verscheidene intransitieve werkwoorden kunnen echter een inwendig (intern) voorwerp hebben. Voorbeelden van :

Transitieve werkwoorden : **fénd**, *oversteken* ; **íl**, *plaatsen* ; **én**, *zien* ; **kɔt**, *kappen* ; **ón**, *planten* ; **sang**, *zeggen* ; **lé**, *eten*, enz.

Intransitieve werkwoorden : **kɛl**, *vloeien* ; **kis**, *gaan zitten* ; **fɛt**, *branden* ; **índ**, *zwart worden* ; **él**, *wit worden* ; **yá**, *komen* ; enz.

Intransitieve werkwoorden met inwendig voorwerp : **kɛnd (lɔkɛndɔ)**, *gaan* (gang, reis) ; **wá (iwá)**, *sterven* (dood) ; **kamb (bolemo)**, *werken* (werk) ; **bín (bobína)**, *dansen* (dans) ; **kɔn (nkánge)**, *ziek zijn* (ziekte) ; **búng (boúnga)**, *zich vergissen* (fout) ; **bun (etumba)**, *vechten* (gevecht) ; **sé (lisé)**, *twisten* (twist) ; enz.

Transitief en intransitief : **ákúnda lokolé**, *hij slaat de trom*, en **lokolé lókúnda**, *de trommel slaat*. **lofonge loôlúla**, *de fluit heeft geblazen*, en **aôlúla lofonge**, *hij heeft op de fluit geblazen* (zie ook vorige les, II, 5).

Wil men van een werkwoord, waarvan de oorspronkelijke beteekenis (of -vorm) niet transitief is, een transitief werkwoord maken, dan neemt men zijn toevlucht tot den causatieven vorm (zie verder, les 17, V). Wil men van een transitief werkwoord den intransitieven vorm bekomen, dan geve men het het achtervoegsel van den passief (zie les 13, IV).

Vele afgeleide meerklankgrepige werkwoorden zijn intransitief, zooals **falangan,** *zich verspreiden* ; **salangan,** *zich verheugen* ; **tákan,** *vergaderen* (*bijeenkomen*) ; **ótal,** *zich kwetsen* ; **íman,** *weggaan* (*ergens vandaan*) ; **baman,** *zich aansluiten bij* ; **saman,** *in de ronde aaneensluiten* ; **étan,** *bekend zijn* ; enz.

II. De vormen (byemo) van het werkwoord.

Terwijl men in het Nederlandsch slechts enkele vormen (voces) van het werkwoord heeft, zooals transitief en intransitief, actief (bedrijvend) en passief (lijdend), heeft het **lonkundó** er nog verscheidene andere. Zij worden afgeleid van den gewonen enkelvoudigen of positieven vorm. Zooals we gezien hebben, kan die transitief of intransitief zijn. De lijdende vorm (les 13, IV) is zulk een afgeleide vorm, door achtervoeging van **am (em)** of **an.**

Andere gebruikelijke vormen zijn : de causatieve of oorzakelijke, de wederkeerige, de objectieve (zie les 15, II), de tegenovergestelde (reversief), de versterkende (intensitief), de statief en de potentialis of mogelijkheidsvorm.

Het spreekt vanzelf dat niet elk werkwoord alle mogelijke vormen kan aannemen ; alles hangt af van hun beteekenis.

túngam, passief-intransitief : *vastgezet, -gebonden worden* ;
túngy, causatief-transitief : *vastzetten, -binden* ;
túngi, statief : *vastzitten* ;
túngej, causatief-objectief : *voor iem. vastzetten* ;
túngamey, intransitief-potentiaal : *kunnen vastgezet worden* ;
túngyan, transitief-wederkeerig : *elkaar vastzetten* ;
túngol, reversief : *losmaken, vrijmaken* ;
túngoj, reversief-objectief : *voor iemand losmaken* ;
túngolan, reversief-wederkeerig : *elkaar losmaken.*
túngio, reversief-passief : *vrijgemaakt worden.*

III. Statief (loyako).

De statief is de vorm die een zuiveren toestand aangeeft. Alle statieven worden gevormd van intransitieve werkwoorden, en de meeste van passieve vormen, zooals : **ámem,** *op den grond liggen* ; **afem,** *ergens op liggen* ; **sángem,** *verheven zijn, worden* ; **bétam,** *gaan liggen* ; **ɛlam,** *gelijk zijn* ; enz.

De statief wordt gevormd door achtervoeging van **i** bij den

eenvoudigen stam, d. i. bij den stam na wegneming van de passieve (of andere vorm-) suffixen, waar deze voorkomen. Bv. :

túngam, *gevangen gezet worden* ; statief : **túngi**, *gevangen zitten.*

kis, *gaan zitten* ; statief : **kisi**, *gezeten zijn.*

bétam, *gaan liggen* ; statief : **bétsi**, *neerliggen.*

Men lette op de euphonische vervormingen vóór **i** (zie Inleiding, II, 4, 6).

De statief bevat meerdere onder-vormen.

1. Het praesens-bevestigend bestaat uit het laag persoons-prefix, plus den statief-stam op **í**. Bv. **-kisi**, *zitten* :

nkisí, *ik zit* ; **okisí**, *je zit* ; **akisí**, *hij zit* ;
tokisí, *wij zitten* ; **lokisí**, *gij zit* ; **bakisí**, *zij zitten.*

Het klinkerstammen nemen de gebruikelijke klinker-prefixen : Bv. statief **-afi**, *boven op liggen, zitten* :

njafí, wafí, afí, tswafí, jwafí, bafí (1).

2. Het praesens-ontkennend wordt gevormd met hoog prefix, infix **fo** (dat **f** wordt vóór een klinkerstam) en den statief-stam met lage eind-**i**. Bv.

ḿpokisi, *ik zit niet* ; **tófokisi**, *wij zitten niet* ;
ófokisi, *je zit niet* ; **lófokisi**, *gij zit niet* ;
áfokisi, *hij zit niet* ; **báfokisi**, *zij zitten niet.*

Van **-afi**, *ergens op zitten, liggen*, heeft men :

ḿpafi, ófafi, áfafi, tófafi, lófafi, báfafi.

3. De verleden vormen zijn gekenmerkt door het infix **ko** (vóór een klinker : **kw** of **k**) en lage **i** als uitgang. De toon van het infix geeft twee tijden aan : **kó** (hoog) den tijd van gisteren of vroeger; **ko** (laag) dien van vandaag (vergelijk les 9, IV). Bv.

ńkokisi, *ik zat* ; **ókokisi**, *je zat* ; **ákokisi**, *hij zat* ;
tókokisi, *wij zaten* ; **lókokisi**, *gij zat* ; **bákokisi**, *zij zaten.*

Voor gisteren heeft men **ńkókisi, ókókisi, ákókisi, tókókisi, lókókisi, bákókisi.**

De ontkenning verschilt van de bevestiging door het infix **tá** (voor den eersten persoon enkelv. **tsí** ; vergelijk les 9, IV) vóór het infix **ko**. De prefixen zijn laag. Bv. voor vandaag :

---

(1) Het ww. **-bóy**, *niet willen*, wordt in het praesens slechts in den statief-vorm gebruikt. Bv. **mbóyi**, *ik wil niet* ; **abóyi**, *hij wil niet.*

ntsíkokisi, *ik zat niet* ; otákokisi, *je zat niet* ; atákokisi, *hij zat niet.*
totákokisi, *wij zaten niet* ; lotákokisi, *gij zat niet* ; batákokisi, *zij zaten niet.*

Voor gisteren heeft men :
ntsíkókisi, otákókisi, atákókisi, totákókisi, lotákókisi, batákókisi.

4. De voortdurings-vorm beschouwt den toestand als voortdurend. Hij wordt gevormd door het infix yo, hoog prefix en lage eind-i. Hij beteekent dat de toestand voortduurt ; men zou hem moeten vertalen door bv. *hij ligt hier te liggen.*

ńjokisi, óyokisi, áyokisi, tóyokisi, lóyokisi, báyokisi.
ńjafi, óyafi, áyafi, tóyafi, lóyafi, báyafi.

De ontkenning voegt het infix fo vóór het infix yo. Bv.
ḿpoyokisi, ófoyokisi, áfoyokisi, tófoyokisi, lófoyokisi, báfoyokisi.

5. Hier volgen enkele meer gebruikelijke statieven :

kis, *gaan zitten,*	statief :	kisi, *gezeten zijn, zitten.*
émal, *gaan staan,*	„	émi, *staan.*
bétam, *gaan liggen,*	„	bétsi, *liggen.*
tsíkal, *blijven, achterblijven,*	„	tsíki, *blijven.*
ám(b)em, *neergelegd worden,*	„	ámbi, *neerliggen.*
afem, *ergens op gelegd worden,*	„	afi, *ergens op liggen, zitten, staan.*
sunam, *zich neerbuigen,*	„	sunyi, *neergebogen zijn.*
bósam, *zich vooroverbuigen,*	„	bósi, *voorovergebogen zijn.*
ɛlam, *gelijk gemaakt worden,*	„	ɛli, *gelijk zijn.*
sóngan, *passend zijn,*	„	sóngi, *passen, overeenkomen.*
búlam, *op zij gaan,*	„	búli, *op zij staan, zijn.*
kékam, *dwars worden gezet,*	„	kéki, *dwars zijn.*
sémbam, *recht gezet worden,*	„	sémbi, *recht zijn.*
longam, *juist zijn, worden,*	„	longi, *juist zijn.*
ulam, *afgezonderd worden,*	„	uli, *afgezonderd zijn.*
únam, *gebogen worden,*	„	únyi, *gebogen zijn.*
ɛmbam, *opzij overhellen,*	„	ɛmbi, *opzij overhellend zijn.*
ísam, *zich verbergen,*	„	ísi, *verborgen zijn.*
sangem, *verwant zijn,*	„	sangi, *verwant zijn.*
tútam, *naderen,*	„	tútsi, *nabij zijn.*
kundam, *begraven worden,*	„	kunji, *begraven zijn.*

kotam, *zitten op* (een tak, zooals een vogel),	statief :	**kotsi**, *gezeten zijn.*
fanem, *opgehangen worden*,	..	**fanyi**, *hangen.*
fɔ́tam, *vast tegen aan gaan plakken, drukken*,	..	**fɔ́tsi**, *vast tegen aan gedrukt zijn.*
sɛlam, *hellen*,	..	**sɛli**, *hellend zijn.*
ɛ́kam, *tegen aan gaan leunen*,	..	**ɛ́ki**, *tegen aan leunen.*
kolam, *vastzitten op zand*, bv.	..	**koli**, *gestrand zijn.*
tɛ́ngam, *scheef, schuin worden*,	..	**tɛ́ngi**, *schuin zijn.*
kengam, *afgelegen zijn*,	..	**kengi**, *afzijdig zijn.*
túngam, *vastgezet worden*,	..	**túngi**, *vast zitten.*
yalem, *zijn, blijven*,	..	**yali**, *zijn.*
lekol, *overtreffen*,	..	**leki**, *overtreffend zijn.*
kalem, *met de voorzijde omhoog gaan liggen*, enz.	..	**kali**, *de voorzijde omhoog hebben (op den rug liggen*, enz.).
íkam, *stevig worden*,	..	**íki**, *stevig zijn.*
kákem, *aangehaakt worden*,	..	**káki**, *aangehaakt zijn.*
tsingam, *vastzitten aan*,	..	**tsingi**, *vastzitten aan.*
kɔfam, *blijven haperen*,	..	**kɔfi**, *haperen aan.*

Toepassingen.

lɔ̃pi lotákwámbi, lokwâfi é ndá mésa, *het potlood lag niet op den grond. het lag op de tafel.* **óyoétsï ńk'ané**, *blijf jij hier maar liggen?* **ilɔmbɛ ïkísó ífotútsi**, *ons huis is niet dichtbij.* **jŏi lĭnko lífolongi**, *dat is niet juist.* **bakonji b'ĕtutú balubí**, *de palen van den wand staan in den grond.* **bant'ămɔ̆ bâsêkí lisé jă bŏló la ntsín'ĕy'asála**, *sommige menschen hebben hevig getwist terwille van de velden.* **ísó l'endé tófosangi**, *wij zijn niet verwant met hem* (woord. *wij en hij zijn niet verwant*). **batákosunÿi nd'ôlemo**, *zij waren niet gebogen over* (*hun*) *werk.* **ntando esémbí ănko**, *de stroom ligt daar.* **loléma lofanyí ndá nsamb'éy'ilɔmbɛ**, *de vleermuis hangt aan het dak van het huis.* **wĕkoli ákwĕmi ndá mbalasányi éâ bolaki**, *de leerling stond* (*vandaag*) *op de veranda van den onderwijzer.*

Oefeningen.

1. Vervoeg in de verschillende statief-vormen de werkwoorden : **túngam, lekol, kalem, lubam, bósam, émal, bétam, kékam, ulam, búlam, ɛ́kam, ɛlam, kis, sɛngam, afem, sunam, sóngan, sémbam, longam.**

2. Maak de volgende werkwoorden intransitief :

íl, én, ón, kót, sang, téfel, ók, ís, kund, tsím, kombol, komb, ún.

3. Vervoeg in de verleden vormen van den statief de werkwoorden :

tútam, kotam, fanem, kolam, kukam, téngam, sengam, yalem, fótam.

4. Vervoeg dezelfde werkwoorden in de gewone verleden vormen.

5. Vervoeg de werkwoorden van oef. 1 in het gewone praesens bevestigend en ontkennend.

6. Vertaal :

Zij vechten. Er wordt gevochten. Hij was gisteren ziek. De rosse mieren (**lifumba**) hebben zich overal in het gras verspreid, om (= opdat) insekten te vangen. De rechters zijn vergaderd om een palaber te onderzoeken. Men heeft de gevangenen losgelaten. Zij zaten vast in de gevangenis van den blanke. Waarom zit je niet op een stoel? Blijft hij den heelen dag op het bed liggen? Neen, hij heeft er slechts van morgen op gelegen. Hij stond ginds aan de kerk. Het boek lag daar niet op den grond, het lag op de tafel. Dit dorp is niet dicht bij. De weg is recht, maar er ligt een boom dwars over. De sperwer zit op den palmboom om uit te rusten (een rust). Uw uitleg is niet juist. De smid van het dorp en ik (wij) zijn verwant. De koperen ringen van mijn grootvader waren hier in de bananenplanting begraven. De vrouwen hebben den vischput gehoosd ; nu staan zij voorovergebogen om visch te pakken. De haren van den grijsaard zijn wit geworden. De boot heeft gefloten (op) de fluit. Je hebt een fout begaan in het lezen. Het past dat ge aandachtig zijt. Ga voor mij dat kleed oprapen ; het ligt onder de kast. Ga de flesch met inkt voor me halen, zij staat op het schap. De slang zit afgezonderd in den termietenhoop. Deze boom hangt erg over ; hij staat op het punt te vallen. Ga hem vellen, doch doe verstandig dat hij niet op jou valle. Hij heeft hier niet gestaan. De steenen liggen niet dicht bij den weg.

ZEVENTIENDE LÆS

I. Bijwoorden (belongyá).

In de 9e les, III, en in de 11e, V, hebben we reeds de bijwoorden van plaats en tijd aangegeven. *Ja* en *neen* werden ook reeds behandeld, evenals enkele bijwoorden van graad.

1. De algemeene bijwoorden : *alzoo*, *aldus*, enz. worden gevormd door het voorzetsel **ngá**, *als*, verbonden met de aanwijzende voornaamwoorden met het onbepaald enkelvoudig prefix **o**. Bv.

ngá ɔnɛ́ = **ng'ónɛ́** ; **ngá ŏnko** ; **ngá onyí** = **ng'ónyí** ;
ngá ɔkɔ́ = **ng'ókɔ́** ; **ngá ɔsɔ(kɔ)** = **ng'ósɔ(kɔ)**.

Deze bijwoordelijke uitdrukkingen hebben dezelfde verschillen in beteekenis als de voornaamwoorden die zij bevatten (zie les 7, IV).

Door het bezitwoordje **a** kunnen deze uitdrukkingen verbonden worden met naamwoorden om ons „zulk een" weer te geven.

bonto óâ ng'ónɛ́, *zulk een mensch.*

2. Bepaalde bijwoorden van wijze worden in het **lonkundó** weergegeven door zelfstandige naamwoorden, door den noemvorm van werkwoorden (zie les 8, I, 7, 1), en door onomatopeeën (zie les 27, II).

De zelfstandige hoedanigheidswoorden worden gebruikt met of zonder het voorzetsel **la**, *met*, ofwel in de bijwoordelijke uitdrukking : **nd'éléng'éâ**, *op de wijze van...* ; **bɔlɔ́tsi**, *goedheid* ; **bobé**, *slechtheid* ; **ikôkɛ́**, *zachtheid, voorzichtigheid* (soms ook **bŏló**, *kracht*), worden gewoonlijk zonder het voorzetsel **la** gebruikt. Bv.

aôtóng'ilɔmb'inɛ́ bɔlɔ́tsi, *hij heeft dit huis goed gebouwd.*
átéfela bŏló (of : **la bŏló**), *hij spreekt hard.*
ákamba bolemo la nguyá, *hij werkt hard.*
ákɛndákí ikôkɛ́, *hij ging zacht.*
átúmolakí ekóta la jăngo, *hij beleedigde de oude vrijwillig.*
ókɔtakí bonkándá la wănyá, *je hebt den brief verstandig geschreven.*
baôlúkumwa la lŏmo, *zij hebben vlug geloopen.*
isúa ífoyá l'ikáo, *de boot zal gauw komen.*
ónákí betémbé la jɔ̃sɔ́, *zij heeft de stekken met zorg geplant.*

De woorden, die als bijwoord worden gebruikt, kunnen nog versterkt worden door het bijwoord **ô** (vóór een klinker : **ńk'**) :

aôlúka ńk'ɔlɔ́tsi, *hij heeft zeker goed geroeid.*
átéfélákí ô la wănyá, *hij heeft verstandig gesproken.*
ányanya ô nkalémá, *hij zwemt op den rug.*

II. Het praesens-op-afstand (lotútó).

Deze vorm beteekent dat de handeling tegenwoordig is, doch niet ten volle, hetzij in den tijd, hetzij in de ruimte. Hij wordt gebruikt : *a*) als de handeling op een afstand van den spreker plaats heeft, *b*) als vertelvorm.

Men vormt hem door het infix **ó**, met laag prefix, en den uitgang **e** (die laag is bij hoogen stamtoon, en hoog bij lagen stam-

toon ; bij meerklankgrepige werkwoorden steeds hoog, terwijl de bijklankgrepen ook hoog zijn) (1). Bv. stam **-lek**, *voorbijkomen* :

nj-ó-lek-é, o-ó-lek-é, a-ó-lek-é, to-ó-lek-é, lo-ó-lek-é, ba-ó-lek-é.

Van den stam **-kúnd**, *slaan* :

nj-ó-kúnd-e, o-ó-kúnd-e, a-ó-kúnd-e, to-ó-kúnd-e, lo-ó-kúnd-e, ba-ó-kúnd-e.

Vóór klinkerstammen valt het infix **o** weg. Bv. **-us**, *werpen* :

nj-ûs-é, o-ûs-é, a-ûs-é, to-ûs-é, lo-ûs-é, ba-ûs-é.

-íl, *plaatsen* : **nj-íl-e, o-íl-e, a-íl-e, to-íl-e, lo-íl-e, ba-íl-e.**

Van dezen vorm bestaat geen ontkenning.

III. De nog-niet-vorm (lonkíno).

Deze vorm beduidt dat de handeling nog niet gebeurt, nog niet gebeurd is, of nog niet gaat gebeuren. Hij wordt gevormd door het invoegen van **táfŏ** en lage eind-**a**, of in andere dialekten door het infix **tá** met uitgang **e** (die dezelfde toonregels volgt als de **e** van het afstands-praesens (hierboven II).

Vóór een klinkerstam wordt **táfŏ** tot **táf** (**tá** tot **t** of **ts**).

De prefixen zijn laag. Bv. stam **-sang**, *zeggen* :

n-tsífŏ-sang-a, *ik heb nog niet gezegd* ; **to-táfŏ-sang-a**, *wij zeggen nog niet.*

o-táfŏ-sang-a, *je hebt nog niet gezegd* : **lo-táfŏ-sang-a**, *gij zegt nog niet.*

a-táfŏ-sang-a, *hij heeft nog niet gezegd* : **ba-táfŏ-sang-a**, *zij zeggen nog niet.*

Van den stam **-ís**, *verbergen*, heeft men :

n-tsíf-ĭs-a, o-táf-ĭs-a, a-táf-ĭs-a, to-táf-ĭs-a, lo-táf-ĭs-a, ba-táf-ĭs-a.

IV. De tegenovergestelde vorm (lobútungola).

Deze vorm van het werkwoord beteekent het tegenovergestelde van den gewonen positieven vorm. Bv. van *openen/sluiten* ; van *neerleggen/oprapen*, enz. Hij wordt gevormd door het achtervoegen van **ol** (**ɔl**) na den eenvoudigen stam. Bv.

---

(1) Sommige dialekten laten dezen vorm uitgaan op **a**, zooals in het gewone praesens.

komb, *sluiten* ; tegenovergestelde : **kombol**, *ontsluiten, openen.*
kund, *begraven* ; „ **kundol**, *ontgraven.*
samb, *naaien* ; „ **sambol**, *lostornen.*
él, *gebrek hebben* ; „ **éol**, *uit de ellende helpen.*
kɔm, *inpakken* ; „ **kɔmɔl**, *uitpakken.*

Bij werkwoorden met causatieven uitgang wordt deze uitgang weggenomen, en daarna de reversieve uitgang toegevoegd. Bv.
ámby, *neerleggen* ; tegenovergestelde : **ámbol**, *oprapen.*
sémy, *doen aanlanden* ; „ **sémɔl**, *van wal doen steken.*
ány, *in de zon leggen* ; „ **ánol**, *uit de zon doen.*
kats, *op het vuur zetten* ; „ **katol**, *van het vuur nemen.*

De intransitieve-passieve vorm van de reversieve werkwoorden verandert den uitgang **ol** in **w** (zie les 13, IV) ; de objectieve verandert **ol** in **oj** (zie les 15, II).

V. De oorzakelijke of causatieve vorm (jwieja).

Deze vorm beteekent dat de bedrijver de handeling van het grondwoord niet zelf doet, doch ze doet doen of laat doen. Bv. van *gaan = doen gaan* ; van *eten = doen eten.*

De causatief wordt gevormd door den uitgang **y**. Deze uitgang brengt verscheidene euphonische vervormingen met zich mee (zie Inleiding, II, 4, 6).

1. Gewoon-uitgaande werkwoorden :

tómb, *dragen* ; causatief : **tómby**, *doen dragen.*
lang, *willen* ; „ **langy**, *doen willen.*
sómb, *koopen* ; „ **sómby**, *doen koopen (verkoopen).*
tón, *niet willen* ; „ **tóny**, *doen niet willen.*
íf, *verstikken* ; „ **ífy**, *doen verstikken.*
sé, *twisten* ; „ **séy**, *twist stoken.*
lé, *eten* ; „ **léy**, *laten (doen) eten, voeden.*

2. Euphonische vervormingen :

mɛl, *drinken* ; causatief : **mɛj**, *doen drinken, laten drinken.*
kitel, *neerdalen* ; „ **kitej**, *neerlaten.*
kɛnd, *gaan* ; „ **kɛnj**, *doen (laten) gaan.*
kɔt, *schrijven* ; „ **kɔts**, *doen schrijven.*

3. Werkwoorden op **a** uitgaande, veranderen **a** in **e** vóór **y** :

wá, *sterven* ; causatief : **wéy**, *doen sterven.*
tswá, *verloren gaan* ; „ **tswéy**, *verliezen.*

4. Werkwoorden die op **s** uitgaan, vele die eindigen op **w**, alsook **-én**, *zien*, en **-ut**, *terugkeeren*, voegen achter den stam **ey** (**ɛy**) :

én, *zien* ; causatief : **énɛy**, *laten zien, toonen.*
ut, *terugkeeren* ; „ **utey**, *terug doen keeren, teruggeven* (1).
kas, *drogen* ; „ **kasey**, *doen drogen.*
ɔtsw, *binnengaan* ; „ **ɔtswɛy**, *doen binnengaan.*
sóngw, *zinneloos zijn* ; „ **sóngwey**, *gek maken.*

5. Andere werkwoorden op **w** echter, veranderen **w** in **ol** (**ɔl**) :

fumbw, *vliegen* ; causatief : **fumbol**, *doen vliegen.*
úkumw, *loopen* ; „ **úkumol**, *doen loopen.*

Toepassingen.

tɔséyáké banto, *stook geen twist* (*onder de menschen*). **ńdúkakí la bŏló, ómmɛjé felé**, *ik heb hard geroeid, laat me even drinken.* **ónjénéyé felé mpulú, mpángá ófumbole**, *laat me even den vogel zien, daarna kan je hem laten vliegen.* **njókokatéjé băsi, mpé njôkatola ; káólá yŏkɛ bompúlo**, *ik heb voor jou water op het vuur gezet en het er weer afgehaald ; haast je en kom (je) warm bad nemen.* **kɔmólá tŭka tŏnko la jŏsó, ófóbóla bikútu**, *pak die manden met zorg uit, opdat je de kalebassen niet breekt.* **lokajá bakata**, *houdt de handen met de palmen naar boven* (caus. van **kalema**, *met de voorzijde naar boven zijn*). **batáfŏtɔkɛnja bolá**, *zij hebben ons nog niet naar huis laten gaan.* **Njakomba átokámbola**, *God verlost ons uit de miserie.* **lotáfŏtosangela bɔlótsi**, *gij hebt het ons nog niet goed gezegd.* **ekukɛ etákombwé**, *de deur is nog niet geopend.* **ńkɛndákí lɔkɛndɔ, mpé njólindélé, njókumáné la njɔku, mpé njótongólé la bŏló, ko ńjólolotsa ng'ókó**, *ik ging op reis en kwam in het bosch ; ik ontmoette een olifant, en ik maakte hard lawaai, en ik dreef hem aldus op de vlucht.* **njwá báwêya banto bŭké**, *de slangen doen vele menschen sterven.*

Oefeningen.

1. Vervoeg in den **lotútó** de werkwoorden :

gaan, loopen, zingen, instappen, terugkeeren, kappen, snijden, breken, splijten, planten, plaatsen, spreken, zich haasten, komen.

(1) Men hoort ook : **uts.**

2. Vervoeg de volgende werkwoorden in den **lonkíno** :
werpen, eten, vallen, komen, roepen, beleedigen, fluiten, vastzitten, neerliggen, oprapen, geslagen worden, gelijk zijn, vellen.

3. Vertaal :

Open de deur voor mij, dat ik de kast binnen doe. Wil je ze voor mij dragen? Ja, laat mij ze dragen. Goed, maar houd ze voorzichtig vast, dat ze niet op mij valle. Ik zal ze stevig dragen. Wacht even, dat ik water voor u ga putten. Doe de kisten aan boord van de prauw, en duw ons daarna van wal. Ik heb de mat in de zon gelegd, opdat de zonneschijn ze zou doen drogen. Nu is ze droog, haal ze uit de zon, doe ze binnen en leg ze op het bed. Mijn hond heeft het jongetje op de vlucht gejaagd. Die vreemdeling heeft me doen ruzie maken met mijn makker. De moeder voedt haar kind. Hij heeft zijn schoon mes verloren. Dat hij het ga zoeken ; het ligt begraven in het slijk ; dat hij het ontgrave. Hij heeft ons overgezet in een kleine prauw. Laat hem gaan, dat hij vlug terugkeere naar huis. Zij heeft de boompjes met veel zorg uitgeplant. Zoo is het goed. Torn dezen lap los en naai hem aldus op het kleed. Je hebt den lepel op het schap gelegd ; neem hem er af, opdat je hem niet zoudt verliezen. Doe die kippen buiten, dat zij onze veranda niet bederven. Hij heeft den balk zeer goed neergehaald. Doe deze kleederen uit, leg ze in de zon en doe andere aan. Hij heeft dat huis slecht afgebroken. Geef me mijn bijl terug, opdat ik mezelf (een) brandhout kappe. De wind doet de takken der boomen nog niet schudden. De schrik voor den luipaard deed hem beven en wegloopen.

4. Vorm causatieven van de hierboven gebruikte werkwoorden en zet de causatieven in den gewonen vorm.

ACHTTIENDE LES

I. Wederkeerige vorm (lotsínányi).

De wederkeerige vorm van het werkwoord geeft te kennen, dat het onderwerp, waarvan de werking uitgaat, tevens het voorwerp wordt, dat die werking ondergaat. Er zijn dus twee onderwerpen en twee voorwerpen. Men vertaalt dezen vorm in het Ned. door *elkander*.

De wederkeerige vorm wordt gevormd door het achtervoegsel **an** (1). Bv.

---

(1) In verschillende dialekten gebruikt men ook het invoegsel **ay** (zie les 12, III). Elders gebruikt men beide vormingen, naar gelang den aard der werkwoorden en voor zooveel de duidelijkheid het vergt.

lang, *beminnen* ;	wederkeerig :	**langan**, *elkander beminnen.*
tól, *schelden* ;	„	**tólan**, *elkander uitschelden.*
téfel, *spreken* ;	„	**téfelan**, *tot elkander spreken.*
lɛ́y, *voeden* ;	„	**lɛ́yan**, *elkaar voeden.*
úol, *vragen* ; wordt	„	**úwan**, *elkaar ondervragen.*

Sommige werkwoorden worden steeds in den wederkeerigen vorm gebruikt. Zooals **kuman**, *elkaar ontmoeten* ; **uman**, *verrekend worden* ; **sangan**, *vereenigd worden* ; **tákan**, *bij elkaar komen*, enz. Waar wij deze werkwoorden transitief gebruiken in het Ned., verbindt het **lonkundó** ze met het naamwoord door het voorzetsel **la**. Bv. **kuman la**, *iemand ontmoeten* ; **sangan la**, *vereenigd worden met.*

Het suffix **an** kan ook passief-intransitief zijn (zie les 13, IV). Verscheidene meerklankgrepige werkwoorden gaan op **an** uit, zonder dat zij rechtstreeks als wederkeerige vorm zijn afgeleid; bv. **sɔan**, *gemengd zijn* ; **sáan**, *klagen* ; **tataan**, *jammeren.*

II. Relatieve vormen van het werkwoord (boamano).

Het **lonkundó** kent geen betrekkelijke (relatieve) voornaamwoorden. De betrekking wordt hier uitgedrukt door de relatieve vormen (**boamano**) van het werkwoord, die overeenstemmen met de absolute vormen (**boambó**).

De relatieve bestaat uit twee hoofddeelen :

1. Het relatief akkoord-prefix ;

2. Het onvervoegde werkwoord, doch in zijn verscheidene vormen en tijden.

3. Er kan nog een derde element bijkomen : het relatieve hulpwoord.

1. De relatieve akkoord-prefixen komen in klasse en getal overeen met het zelfstandig naamwoord waarop het relatief-werkwoord betrekking heeft. Zij verschillen van de gewone akkoord-prefixen door hun stijgenden toon. Bv. „de mensch *die* gaat" ; *die* wordt in het **lonkundó** weergegeven door het akkoord-prefix, dat met de klasse van „mensch" overeenstemt en gevoegd wordt vóór het werkwoord in een bepaalden vorm. Bv. **bonto ɔ̌-kɛnd-a.** In het mv. : **banto bă-kɛnd-á ; bomangá bɔ̌-kɛnd-á ; bemangá bɛ̌-kɛnd-á,** *de wilde kat(ten) die gaat (gaan).*

engambí ɛ̌-kɛnd-á, *de grijsaard die gaat* ; **bingambí bǐ-kɛnd-á.**

likáká lĭ-kɛnd-á, *de voet die gaat* ; bakáká bă-kɛnd-á.
yendende ĭ-kɛnd-á, *het mannetje dat gaat* : tswendende tŏ-kɛnd-á.
jwăngá lŏ-kɛnd-á, *de gevangene die gaat* : njángá ĭ-kɛnd-á.
sapaté ĕ-kɛnd-a, *de timmerman die gaat* : sapaté ĭ-kɛnd-á.
isé ĕ-kɛnd-á, *de vader die gaat* ; baisé bă-kɛnd-á.

2. De voorafgaande voorbeelden geven den tegenwoordigen tijd weer. Hij bestaat — buiten het prefix — uit den stam, met uitgang **a** die hoog is (behalve in het enkelvoud der eerste klasse) (1).

3. Er bestaan vele verschillende relatief-vormen, naar gelang van de tijden en vormen van het werkwoord. Elke vorm wordt op zijn speciale manier gevormd. Niet aan alle absolute vormen beantwoorden betrekkelijke vormen.

4. Men onderscheidt :

a) den onderwerp-relatief, d. i. het bepaalde naamwoord is onderwerp van den relatief-vorm ; zooals in de onder 1 aangegeven voorbeelden ;

b) den voorwerp-relatief (of regiem-relatief) ; d. i. het bepaalde zelfstandig naamwoord is regiem (voorwerp, datief, gewone bepaling) van het relatieve werkwoord, zooals : *de man dien ik zie.*

Terwijl de onderwerp-relatief steeds door een enkelen vorm van het werkwoord wordt weergegeven, bestaat de regiem-relatief uit twee deelen (behalve in een paar vormen), nl. het werkwoord (meestal niet vervoegd) en een hulpwoord (het relatief hulpwoord), dat van vorm tot vorm verschilt, en dat het akkoord-prefix krijgt. Bv.

bonto ŏtúmólákí bŏna, *de mensch die het kind beleedigde.*

bonto ŏkí bŏna otúmóláká, *de mensch dien het kind beleedigde.*

Het onderwerp van den relatief staat in deze tweeledige vormen steeds tusschen het hulpwoord (dat onmiddellijk op het naamwoord volgt) en het eigenlijke werkwoord.

5. Uit het loutere werkwoord bestaande relatieven van een klinkerstam voegen tusschen het relatief prefix en den stam, wanneer deze onmiddellijk op elkander volgen, **nd** terwille van de welluidendheid. Bv.

bonto ŏ-nd-éna, *de mensch die ziet.*

---

(1) Sommige dialekten maken deze uitzondering niet.

nyama ě-nd-ísí, *het dier dat verstopt is.*
isúa ǐ-nd-ûtákí, *de boot die teruggekeerd is.*

6. Hier volgen enkele voorbeelden van de meest gebruikelijke relatiefvormen.

a) *Onderwerp-relatief* :

praesens : **banto bă-sang-á,** *de menschen die zeggen.*

praesens ontkennend : **banto bă-fó-sang-é,** *de menschen die niet zeggen.*

verleden, vandaag : **lokásá lɔ̌-fɛkw-akí,** *het blad dat wegvloog.*

verleden, gisteren : **lokásá lɔ̌-fɛkw-ákí,** *het blad dat wegvloog.*

verleden ontkennend, vandaag : **nkásá ǐ-tá-fɛkw-akí,** *de bladeren die niet wegvlogen.*

verleden ontkennend, gisteren : **nkásá ǐ-tá-fɛkw-ákí,** *idem.*

bofifo, vandaag : **wăto bɔ̌-sém-i,** *de prauw die heeft aangelegd.*

bofifo, gisteren : **wăto bɔ̌-sém-í,** *de prauw die heeft aangelegd.*

bofifo, ontkennend, vandaag : **wăto bɔ̌-tá-sém-a,** *de prauw die niet heeft aangelegd.*

bofifo, ontkennend, gisteren : **wăto bɔ̌-tá-sém-á,** *de prauw die niet heeft aangelegd.*

toekomende tijd : **eyenga ě-yŏ-yá,** *de komende week.*

toekomende tijd, ontkennend : **lɔkɛndɔ lŏ-f-îel-aki,** *de reis die niet zal plaats hebben.*

statief : **botámbá bŏ-nd-ém-í,** *de boom die staat.*

statief verleden : **itɔkɔ́ ǐ-kw-ămb-i,** *de mat die neerlag* (vandaag).

b) *Regiem-relatieven* :

praesens : **bonto ŏsangela emí jŏi,** *de mensch wien ik iets zeg* (1).

praesens ontkennend : **bonto ŏfá emí osangélé jŏi,** *de mensch wien ik niets zeg.*

verleden, vandaag : **lokásá lŏki emí ɔfɛkóláká,** *het blad dat ik deed wegvliegen* (nu).

verleden, gisteren : **lokásá lŏkí emí ɔfɛkóláká,** *het blad dat ik deed wegvliegen* (gisteren).

---

(1) In dezen tijd bestaat er geen verschil tusschen onderwerp- en regiem-relatief ; men moet ze onderscheiden door het zinsverband ; **bonto ŏndéna nkɔi** beteekent zoowel : *de mensch die den luipaard ziet* als *de mensch dien de luipaard ziet.*

verleden ontkennend : **nkásá ĭki emí ntsífɛkɔlakí,** *de bladeren die ik niet deed wegvliegen* (vandaag).

bofifo, vandaag : **wăto bŏki emí ɔsémyɛ,** *de prauw die ik aangelegd heb.*

bofifo, gisteren : **wăto bŏkí emí ɔsémyɛ,** *de prauw die ik aangelegd heb.*

bofifo, ontkennend, vandaag : **wăto bŏki emí ntsísémya,** *de prauw die ik niet heb aan land gebracht.*

toekomst : **esé ĕyă wĕ ɔkɛnda,** *het dorp waar je zal heengaan.*

toekomst ontkennend : **esé ĕfá wĕ ɔfɔ́kɛndaki,** *het dorp waarheen je niet zal gaan.*

Buiten de hierboven aangeduide vormen zijn nog verscheidene andere in gebruik (zie verder en Aanhangsel).

7. *Enkele opmerkingen* over de relatief-vormen.

a) De vandaag- en gisteren-vormen van den verleden tijd en van den **bofifo** verschillen door den toon van het hulpwoord **ki.** In de ontkenning verschillen zij eveneens door den toon van het hulpwoord, doch daarbij ook nog door dien van den uitgang van het werkwoord (hetzelfde verschil als in de absolute vormen).

In deze ontkennende relatief-vormen wordt het werkwoord vervoegd volgens de personen van het onderwerp. Dus : **ĭki emí ntsífɛkɔlakí ; íki wĕ ɔtáfɛkɔlakí ; ĭki endé atáfɛkɔlakí ; íki ísó tɔtáfɛkɔlakí ;** enz. (1).

b) De *persoonlijke voornaamwoorden* die onderwerp zijn van een relatief-vorm, worden steeds uitgedrukt, zooals blijkt uit de bovenstaande voorbeelden. Zij ondergaan elisies in de spreektaal (zie Inleiding. VI, 6) : alle kunnen hun eindklinker verliezen, terwijl **emí** en **endé** ook hun beginklinker laten vallen. Men zegt dus :

bont'ŏfá'm'ósangélé jŏi, *de mensch wien ik niets zeg.*
bont'ŏf'ís'ósangélé jŏi, *de mensch wien wij niets zeggen.*
nkásá ĭkí'm'ɔ́fɛkɔ́láká, *de bladeren die ik deed opvliegen.*
nkásá ĭk'ís'ɔ́fɛkɔ́láká, *de bladeren die wij deden opvliegen.*

c) Het *prefix* **o** van het relatief gebruikte werkwoord, dat geholpen wordt door een hulpwoord, wordt h o o g door de opne-

(1) Ook de ontkennende vorm van het praesens wordt soms aldus vervoegd.

ming van den toon van den weggevallen klinker indien deze hoog is (zie les 4, I, 5, N. B.). Vergelijk de voorbeelden. Bij **wɛ̌**, *jij*, wordt de **o** stijgend :

nkásá íkí w'ɔ̌fɛkóláká, *de bladeren die jij deedt opvliegen.*

d) Het *prefix* **o** *wordt vóór klinkerstammen* : **w.** Bv.

bonto ɔ̌ki wɛ̌ wɛ̌nɛ, *de mensch dien je gezien hebt.*

botámbá bɔ̌fá'mí wumbé, *de boom dien ik niet vel.*

e) Het door den relatief bepaalde zelfstandig naamwoord kan verzwegen worden. Het onbepaald akkoord-prefix **o-ba**, wordt dan gebruikt. Bv.

ɔ̌ki'nd'ótosangélé ná? *wat is het dat hij ons zeide?*

ɔ̌l'ɛkɔ́ ná? *wie is het die er is?*

Ook het prefix **e** kan gebruikt worden zonder uitgedrukt zelfstandig naamwoord. Het beteekent : den tijd, de plaats, of de reden-doel-oorzaak (de verzwegen namen zijn : **ekeké, eténélá, ntsína, ɛlɔkɔ**). Zij zullen dus meestal vertaald worden door onze voegwoorden : *toen, wanneer, als, waar, omdat, waarom, opdat*, enz.

ɛ̌kí'm'ɔ́kɛndáká lɔkɛndɔ, *toen ik op reis ging.*

ńdotakí ɛ̌ki'mí wɛ̌náka nkɔi, *ik vluchtte wijl ik den luipaard zag.*

ɛ̌le bɔ̌na nkó? *waar is het dat het kind is?*

In plaats van dit onbepaald prefix **e**, hoort men ook **a.** Bv.

ǎkí'm'ɔ́kɛndáká, *toen ik ging.*

f) De persoonlijke en andere voorwerp-infixen staan steeds in het hoofdwerkwoord, nooit in het hulpwoord. Bv.

ńtánákí bɔ̌na ɛ̌kí wɛ̌ wotsíkáká, *ik vond het kind waar jij het gelaten hadt.*

balá bakonga bǎki bokulaka onkaáká, *ziehier de koperen ringen die de rijke man me gegeven heeft.*

ḿpée baói bǎ bǎnɔ̌lu oyasangélé, *ik weet niet wat de jongelui elkaar zeggen.*

g) Men kan een relatief vormen van alle vormen (voces) van het werkwoord (zie les 16, II). Voorbeelden hierboven, en :

tswɛ́nakí eténélá ɛ̌ki nkɔi okoétsi, *wij hebben de plaats gezien waar de luipaard gelegen heeft.*

Toepassingen.

ísó l'afaya tswúánákí nsango, *wij en de bezoekers hebben elkaar om nieuws gevraagd.* **tóyasangélákí baói bǔké**, *wij hebben elkaar*

veel verteld. **bilombé bĭsambáká bakambo bátákánákí,** *de rechters die palabers beslechten kwamen (gisteren) bijeen.* **áfosóngi lótolane** *het is niet passend dat gij elkaar uitscheldt.* **báyakɔtɛla benkándá ngáé,** *zij schrijven elkaar veel brieven.* **tswénanakí ńk'ĕk'ís'ókumánáká josó,** *wij hebben elkander gezien op dezelfde plaats waar wij elkaar eerst ontmoetten.* **toôyasooja baói bǎk'ísó wŏke,** *wij hebben elkaar verteld hetgeen wij gehoord hebben.* **ńpósíme bokelé bŏfɔnjí,** *ik wil geen rot ei.* **ńpólé nsé íki wĕ otákumbakí,** *ik eet geen visch die niet door jou gevangen is.* **tótsíndélánákí nganji íkí bangóya otokaá,** *wij zonden elkander de giften die onze moeders ons gegeven hadden.* **balá nkɔi ĕkumbi ntaa íkísó,** *ziedaar de luipaard die onze geiten gepakt heeft (vandaag).* **nkɔi la nsombo báomana ngáé,** *luipaard en everzwijn dooden elkander dikwijls.*

OEFENINGEN.

1. Zoek den wederkeerigen vorm van de volgende werkwoorden (vertaald) in twee vormen :

vragen, zeggen, kappen, slaan, zien, vasthouden, neerwerpen, helpen, beleedigen, haten, beminnen, toonen, denken, groeten.

2. Maak relatieve vormen-onderwerp in het praesens van de volgende stammen, in alle klassen, enkelvoud en meervoud :

ámḃem, én, kúnd, kínd, bɔk, ísam, ól, kus, síl.

3. Maak zinnetjes met onderwerp-relatieven van het praesens bevestigend (telkens enkelvoud en meervoud) der volgende werkwoorden :

wegvliegen, loopen, gaan, zingen, zeggen, spreken, werpen, kappen.

4. Maak zinnetjes met onderwerp-relatieven (in alle andere vormen die hierboven onder 6 zijn aangeduid, en telkens enkelvoud en meervoud), van de volgende werkwoorden :

aanlanden, zitten, liggen, hangen, gebogen worden, vastzitten.

5. Vorm zinnetjes met regiem-relatieven (telkens in elk der behandelde vormen, enkelvoud en meervoud) met de volgende werkwoorden :

snijden, breken, kappen, scheuren, plukken, nemen, roepen, eindigen, schrijven, neerleggen, eten, roeien, dooden, naaien.

6. Vertaal :

Menschen die elkaar beminnen, beleedigen elkander niet. Wij hebben de werklui ontmoet, die van het veld terugkwamen. De jager heeft den luipaard gedood die onze geiten heeft gepakt. Een boom die staat, zal eens omvallen. Het dorp waar wij naar toe zijn geweest, is niet ver, maar het ligt (= is) in het volle bosch. De leerlingen die naar huis zijn geweest, zijn teruggekeerd. Waar zijn zij die het werk af hebben? (Er zijn er) geen die gedaan hebben.

Waar is het mes dat hier lag? Diegene die het heeft opgeraapt, is weggegaan. Ik wil slechts vruchten die rijp zijn. (Er is) geen bosch waar deze jongens niet ingaan. De mat die deze vrouw gevlochten heeft, is goed. Hier is de pot dien ik gekocht heb. Beschuldig me niet valschelijk van iets wat ik niet heb gedaan. Is dat de boom waarvan jij me gesproken (= gezegd) hebt? Ik heb het boek gezien dat de onderwijzer mijn makker getoond heeft. Vergeet niet de lessen die moeder je geleerd heeft. Het onweer dat ginds komt, zal zeer hevig zijn. Hij zal je geen vragen stellen die je niet geleerd hebt. Dat de kinderen, die buitengegaan zijn, terugkeeren. De paddestoelen, die gij voor ons geplukt hebt, zijn zeer klein. De weg waarlangs de vreemdeling is gegaan, is niet recht. De leerlingen die het leesboek bedorven hebben, zullen gestraft worden. Degenen die ijverig werken, zullen geen honger lijden. Wie niet ziek is, mag geen geneesmiddelen innemen (**-mɛl**). Zij hebben nieuws verspreid (**-lambol**) dat ik hun niet heb gezegd. Loochen niet de vergissing die je hebt begaan.

NEGENTIENDE LES

I. Trappen van vergelijking.

Het **lonkundó** bezit geen trappen van vergelijking. Om de vergelijking uit te drukken, neemt het zijn toevlucht tot verscheidene zinswendingen met werkwoorden, zelfstandige naamwoorden, enz.

De stellende trap wordt weergegeven op een der volgende wijzen :

1. De onderwerpen die men vergelijkt, worden verbonden door het voorzetsel **ngá**, *zooals*, met of zonder relatief. Bv.

Je bent even sterk als ik, **ole la bŏlóô ngá emí**, of : **ole la bŏlóô ng'ól'eḿ (ngá ŏle eḿ)** (=*zooals ik ben*, relatief...).

Je roeit zooals ik, **ólúka ô ng'éḿ** ; of : **ólúka ng'ólúk'eḿ.**

Eale zingt zooals Mbuli, **Eale émba ô ngá (ŏndémba) Mbuli.**

Bemin je naaste zooals jezelf, **langá boníngá (ô) ng'óyalanga wĕ móngó.** (In dit geval kan, wegens het infix **ya**, de relatief niet weggelaten worden.)

2. De werkwoorden kunnen vervangen worden door zelfstandige naamwoorden, die dezelfde gedachte uitdrukken, of door den noemvorm. Bv.

Je bent even sterk als ik, **bŏlóbŏkĕô ngá bŏkáḿ** (*je sterkte werkelijk zooals de mijne*).

Je roeit zooals ik, ndúlúka ěkě ngá (ndălúka) ěkáḿ, of : eléngé éâ ndálúka ěkě ô ng'ékáḿ.

Eale zingt zooals Mbuli, njéémba éâ Eale ô ngá (njéémba) éâ Mbuli (*het zingen van Eale* (*is*) *als* (*dat*) *van Mbuli*).

Bemin je naaste, enz. kan, wegens het bevel, moeilijk anders worden weergegeven.

3. Met de onomatopee fiɔ, *gelijk*, die eveneens kan versterkt worden door ô. Bv.

Je bent even sterk als ik, bŏló bŏkáḿ la bŏkě (ô)fiɔ.

Je roeit zooals ik, ndálúka ěkáḿ la (ndálúka) ěkě (ô) fiɔ.

Eale zingt zooals Mbuli, njéémba éâ Eale la njéémba éâ Mbuli ô fiɔ.

Woordelijk zouden deze zinnen moeten vertaald worden : *mijn sterkte en de jouwe gelijk* ; *mijn roeien en jouw* (*roeien*) *gelijk* ; *het zingen van Eale en het zingen van Mbuli gelijk*.

In die zinnen kan het werkwoord *zijn* worden ingelascht. Bv.

bŏló bŏkam la bŏkě bele ô fiɔ.

ndálúka ěkáḿ la ěkě ile ô fiɔ.

njéémba éâ Eale la njéémba éâ Mbuli ile ô fiɔ.

4. Men gebruikt de werkwoorden ɛlam of sóngan, *gelijk zijn*, gewoonlijk in den statief. Bv.

Je bent even sterk als ik, bŏló bŏkáḿ la bŏkě bɛlí (basóngí).

Je roeit zooals ik, ndálúka ěkáḿ la ěkě bɛlí (basóngí), of : elúkelo ěkáḿ la ěkě bɛlí (basóngí).

Eale zingt zooals Mbuli, njéémba éâ Eale la njéémba éâ Mbuli bɛlí (basóngí) = ěmbelo éâ Eale l'éâ Mbuli bɛlí.

Bij deze werkwoorden kan ook fiɔ gevoegd worden.

Men kan ze ook vervangen door den negatief van -tsíkwana, *verschillen*. Bv. bŏló bŏkáḿ la bŏkě báfótsíkwáné, *mijn sterkte en de jouwe verschillen niet*.

5. Men kan ook de personen of zaken, die vergeleken worden, voorop zetten, en de te vergelijken hoedanigheid achter het werkwoord als bepaling plaatsen. Bv.

wij zijn even sterk : eḿ la wĕ tole bŏló ô fiɔ, (*ik en jij, wij zijn sterkte gelijk*).

eḿ la wĕ tswɛlí (tosóngí) bŏló (ô fiɔ), *ik en jij, wij zijn gelijk in sterkte*.

eń la wɛ̌ bŏló ô fiɔ, *ik en jij sterkte gelijk.*

eń la wɛ̌ kan vervangen worden door **ís'áfé**, *wij beiden*, enz.

Je roeit zooals ik : **eń la wě tólúka ô fiɔ (eléng'émônkɔlɔ́** = één wijze) ; of : **tswɛlí ndá ndálúka**, *wij zijn gelijk in het roeien*, enz.

Eale zingt zooals Mbuli, **Eale la Mbuli bémba ô fiɔ** = **basóngí ndá njéémba (ndá ěmbelo)** = **njéémba éâ Eale la njéémba éâ Mbuli ífótsíkwáné**, enz.

6. Op dezelfde wijzen kan men ook *evenveel* weergeven. Bv.

Er zijn evenveel bedden als er menschen zijn, **boanjí wă ntangé ô ngá** (= **ng'óle**) **boanjí w'ânto** (woordel. = het getal der bedden zooals het getal der menschen) ; of : **boanjí wă ntangé la boanjí w'ânto (bele) ô fiɔ** (of : **bɛlí, besóngí**, enz.).

II. Voegwoorden (besambwá).

Hier volgen de meest gebruikte *nevenschikkende voegwoorden* :

1. **la**, *en* ; verbindt zelfstandige naamwoorden, voornaamwoorden, naamwoordelijke uitdrukkingen. Vóór een klinker kan **la** elideeren tot **l'** ; vóór een medeklinker tot **'a**. Bv.

banto la nyama, *menschen en dieren.*

ísó l'ĭɔ́, *wij en zij.*

banto b'ălɔ́tsi la b'ăbé, *goede menschen en slechte.*

em' â wɛ̌, *ik en jij.*

2. **ko**, *en* ; verbindt zinnen. Bv.

bátswákí mpao ko báóoma nyama, *zij zijn op jacht gegaan en hebben dieren gedood.*

átswĭtakí ko toôlímana, *hij joeg ons weg en wij zijn weggegaan.*

ko kan verdubbeld en verdriedubbeld worden : **koko, kokoko** (hier valt het krachtaccent op de tweede, lange **ko**), om een nieuw onderwerp in te luiden. Bv.

bont'ŏnko áókɔna nkánge, áólang'ăwe. koko báóloyêla nd'ônganga, *die mensch werd ziek, hij ging sterven. En zij brachten hem naar den dokter.*

ko en **la** kunnen samen gebruikt worden in zinnen waar het werkwoord meer dan één voorwerp heeft. Bv.

yélá nsósó ko l'aswěswě = **yélá nsósó l'aswěswě**, *breng de kippen en de eenden.*

Bij **ko** komt het rustpunt niet vóór het voegwoord (zooals bij

ons) doch erna ; de koma dient dus te staan na **ko**, niet ervóór, wel echter vóór **kokoko**. **ko** wordt vaak voorafgegaan door **o**.

3. **mpé**, *en, en dan, vervolgens, daarbij*. Lijkt zeer op **ko**. Doch wordt anders gebruikt en geeft verscheidene fijne schakeeringen aan (1). In de gewone vertelling : *en, en dan*, staat het vóórop. Om te beteekenen : *en daarbij*, staat het na het onderwerp. Bv.

aôkondela ndá wăto ko aôfénda ntando. mpé aôsɛ́ma, aôsafwa. átána mpé bont'ŏmɔ̀ akisí, mp'áôwŭola te : ńa okisí anɛ́ ngámó? aôkaola te : banto baônsundola ; ḿpée mpé ntsína ĕk'ĭ'ónsundólé, *hij stapte in de prauw en stak den stroom over. En dan legde hij aan, stapte aan wal. En dan vond hij daar een mensch zitten, en hij vroeg hem : Hoe kom jij hier te zitten? Hij antwoordde : de menschen hebben me achtergelaten ; wat mij betreft weet ik niet waarom zij me hebben achtergelaten.*

Het rustpunt komt, naar gelang van de schakeering in beteekenis, vóór of na **mpé**.

4. **lɔlɔ́**, *maar, doch, echter*. Men gebruikt ook **ndé** en **lɔlɔ́ ndé**.

ńsangyákí lɔkɛndɔ, lɔlɔ́ (ndé) ntsítswá, *ik was voornemens te gaan, doch ik ben niet gegaan.*

mbŭla ílolakí, ndé ntɛ́jwɛ́, *het onweer dreigde, doch het heeft niet geregend.*

5. **nkína**, *of*. Bv.

ónjélé ntelá nkína iboká, *breng me een banaan of een avogadepeer.*

ŏnko l'ale wĕkoli nkína áfa wĕkoli? *Is dat een leerling of niĕt?*

6. **nkína... nkína**, *of... of*. Bv.

nkína áy'ɔlɔ́, nkína áfaóy'ɔlɔ́, ḿpée, *of hij al dan niet vandaag zal komen, weet ik niet.*

ŏl'ɛkɔ́ ná? nkína botómóló, nkína bokúné. *Wie is daar? hetzij de oudere broeder, hetzij de jongere.*

7. **lá... lá**, *hetzij... hetzij*. Kan zeer vaak verwisseld worden met **nkína**.

l'îlála lá ntelá ŏsíma wĕ ná? *wat wil je van beide : een sinaasappel of een banaan?*

lá ńtswá lá ḿpótswé áfa jŏi lĭkĕ, *of ik ga of niet, het gaat je niet aan.*

8. **lénkíná**, *vervolgens, en dan, en verder...* Kan gevolgd worden door **mpé**.

---

(1) Gelijkt vaak op het Latijn : *autem* en *quippe*.

Men hoort ook **lénkínáká**. Bv.

baɔ̂kɛnda ndá ngonda óâsa bebwo. lénkíná baúndólé, bɛ̂nɛ ô bafaya baɔ̂kita ék'ĭó, *zij zijn naar het bosch gegaan om zwammen te zoeken. Vervolgens kwamen zij terug, en zij zien daar vreemdelingen, die bij hen zijn gekomen.*

NB. **lénkíná** kan ook beteekenen : *opnieuw, nog eens.*

9. **ɛk'ɛ́nɛ́ mpé** = uitdrukking om hetzelfde begrip weer te geven als **lénkíná.**

Is samengesteld uit aanwijzende voornaamwoorden + **mpé.**

Verscheidene andere uitdrukkingen zijn op dezelfde wijze in gebruik. Zij lijken zeer veel op stopwoordjes ; ze zijn meest eigen aan bepaalde personen.

10. **wĭj'ăkɔ́,** *nadien, daarna, vervolgens.* Woordelijk : *na die (zaken).*

aɔ̂kɔta botámbá, wĭj'ăkɔ́ aôlumba etuka éâ mbá ; wĭj'ăkɔ́ lénkíná aôtónga lokala, *hij heeft een boom gekapt, daarna heeft hij een tros palmnoten gekapt, en weer nadien heeft hij een lokala gevlochten.*

11. **wâte,** *namelijk, dat wil zeggen, wel.* Elders : **wɛ̂te, wânte, wáe.**

Lijkt een samentrekking te zijn van **wáe** en **te.** Bv.

ákí wâte bɔnɛ́nɛ móngó, *hij was namelijk zeer groot.*

banto báyâkí báfé, wâte Eale l'Esalé, *er zijn twee menschen gekomen, te weten Eale en Esale.*

Bij **wâte** wordt zeer dikwijls het koppelwoord *zijn* weggelaten. Bv.

ɔnɛ́ wâte etóo ěkí'm'ókosómbélé, *dit (is) het kleed dat ik voor jou gekocht heb.*

Toepassingen.

baíno bă nkɔi la baíno bă nsombo bɛlí bŏló ô fiɔ, *de tanden van den luipaard en die van het varken zijn even krachtig.* **wănyá bŏkísó la bŏkíó wɛlí la bŏkínyó, lɔlɔ́ ísó totáfŏmɔnga ótswá ekalási,** *wij en zij zijn even verstandig als gij, maar wij gaan nog niet lang naar school.* **l'înanási lá ntelá ŏsíma wɛ̌ ná? nk'étsíkwanelo. l'înanási lá ntelá basóngí ɛtɛ́lá ô fiɔ. lɔlɔ́ ilála inyí ile isô y'ŏkai,** *wil je een ananas of een banaan? Om het even. Ananas en banaan zijn even zoet. Maar die sinaasappel is een beetje zuur.* **ngond'ɛnɛ́ ele la betámbá bŭké by'ɛnɛ́nɛ, bětóngá wâte mpulú baúmbu,** *dit bosch heeft vele groote boomen, waarin namelijk de vogelen nestelen.* **lɔkɔtsí lŏkándé lóf'ɔlótsi ngá lŏkáwɛ̌ ; lɔlɔ́ ndá mbăanda jwɛlí,** *zijn geschrift is niet goed zooals het jouwe* (hij schrijft niet zoo goed als jij) ; *maar in het lezen zijt ge gelijk* (maar gij leest beiden even goed). **nkufó la njɔku báfótsíkwáné nguyá,** *nijlpaard en olifant zijn even krachtig* (verschillen niet in kracht).

Oefeningen.

Vertaal :

De aap en de luipaard hebben een even langen staart. Deze boomen zijn even hoog als ons huis. Esalo schrijft even schoon als al de overige leerlingen, en hij zingt ook zeer goed. Zijn die vreemdelingen niet vertrokken? Wel, ik weet er niets van. En jij ook niet? Ik heb ze wel gezien, nl. in de prauw waarin zij gestapt zijn ; daarna zijn zij van land gestoken, en zij roeiden hard, en... zij staken over, en vervolgens zijn zij stroomaf gevaren ; doch waar zij heengegaan zijn, weet ik niet, of naar huis of ergens anders (andere kant). Ga eerst naar de haven en vervolgens naar het magazijn. Maar kom aanstonds terug. Ik weet niet of het zal regenen of niet. Ik ging naar een dorp dat niet ver is, en ik heb daar de menschen onderwezen. Er waren er niet velen ; velen waren nl. naar de velden ; maar zij die er waren, hebben zeer aandachtig geluisterd. Daarna ben ik binnengegaan in een huis, dat even groot is als het onze. De eigenaar ervan naait even goed als mijn oudere broeder, maar zijn machine is niet zoo sterk. Daarbij is zijn draad zeer breekbaar, 't is nl. al oude. Maar hij zal nieuwen koopen bij den klerk die overmorgen hier komt. Aardnotenolie is even goed als palmolie. De leerlingen lezen even goed als hun onderwijzer, maar de onderwijzer verstaat alles wat hij leest. Kippen en eenden leggen eieren en de menschen eten ze op. Anderen laten ze bebroeien en kweeken de kuikentjes op. Deze groeien op en leggen ook weer eieren. Eieren zijn zoo goed om eten als vleesch ; maar sommige menschen houden er niet van. Dit mes is even scherp als het jouwe ; maar het is niet even schoon. Deze jongeling is even sterk als die oude man.

TWINTIGSTE LES

I. Vergelijkende trap.

De vergelijkende trap wordt in het **lonkundó** omschreven op een wijze die veel overeenkomst vertoont met die van den stellenden trap : men gebruikt zelfstandige naamwoorden en vooral werkwoorden.

1. Men vergelijkt de onderwerpen door middel van het werkwoord **lekol**, *overtreffen*, of **fénd** (fig.), *overtreffen*, en voegt de vergeleken hoedanigheid erachter voorafgegaan door het voorzetsel **la**, *met*. Bv.

nkɔi álekola mpúnda la bɔ́lɔ́, *de luipaard overtreft het paard in sterkte.*

eḿ ńkolekola wĕ la wănyá, *ik overtref je in verstand.*

In plaats van **la** kan met ook **ndá**, *in*, gebruiken.

Meestal echter worden de voorzetsels weggelaten :
nkɔi álekola mpúnda bŏló ; eḿ ńkolekola wĕ wănyá.

Wanneer de te vergelijken hoedanigheid in de omstandigheden van het gesprek besloten ligt, is het nutteloos ze nog eens uit te drukken. Bv. als het gesprek gaat over de sterkte (verstand) of als het, zelfs zonder dat erover gesproken is, voldoende duidelijk is dat men juist die hoedanigheid vergelijkt (zooals in het geval van den luipaard en het paard), dan laat men het hoedanigheidswoord weg :
nkɔi álekola mpúnda ; eḿ ńkolekola wĕ.

2. Men kan de twee onderwerpen naast elkaar plaatsen en dan zeggen welk van beide de vergeleken hoedanigheid bezit ; door het verzwijgen van de tegenpartij is het duidelijk wie van beide het wint. Bv.

nkɔi la mpúnda bŏló ô nkɔi, *luipaard en paard, sterkte zeker luipaard.*

eḿ la wĕ, (ís'áfé) wănyá ńk'eḿ, *ik en jij (wij beiden) verstand ik.*

wĭn'ônέ la lóbí wăné ô wĭn'ônέ, *vandaag en gisteren, zonneschijn vandaag.*

Men kan ook het werkwoord *zijn* invoegen :

nkɔi la mpúnda ŏle (la) bŏló ô nkɔi : ŏle, *hij die is... namelijk...* **eḿ la wĕ ŏle (la) wănyá ńk'eḿ ; wĭn'ônέ... ŏle la wăné ô wĭn'ônέ.**

3. Een sterkere wijze van uitdrukking ligt in het opstellen der vergelijking zooals in nr 2, doch met bijvoeging van het werkwoord **lekol** of **fénd**, in den relatief met onbepaald prefix. **lekol** wordt hier vaak in den statief gebruikt, dus **leki**. Bv.

nkɔi la mpúnda ŏlekola (ŏfénda, ŏlekí) bŏló ô nkɔi, *luipaard en paard hij die overtreft (in) sterkte (is) wel de luipaard.*

eḿ la wĕ ŏlekí (enz.) **wănyá ńk'eḿ**, *ik en jij hij die overtreft (in) verstand (is) wel ik.*

Mbándáká la Basănkoso ŏlekí bosíká ô Basănkoso, *Coq en Basankusu wie overtreft (in) verheid namelijk Basankusu = Basankusu is verder dan Coq.*

Ook hier kan de vergeleken hoedanigheid weggelaten worden.

In plaats van **ô** kan men ook gebruiken : **é** of **ndé**, *wel zeker*, of nog : **wâte** (**wête**, enz.), *namelijk, dit wil zeggen.*

Het laatste voorbeeld kan men ook weergeven als volgt :

lím'ânɛ́ la Mbándáká, la lím'ânɛ́ la Basănkoso... enz., *van af hier tot Coq, en van af hier tot Basankusu...* enz. Of nog :

lím'ânɛ́ l'ŏkita Mbándáká... enz., *van hier om te komen tot Coq...*

4. In plaats van de werkwoorden **lekol** of **fénd** kan men ook het zelfstandig naamwoord **bŏme**, *echtgenoot*, gebruiken, met of zonder de uitgedrukte hoedanigheid. Bv.

nkɔi la mpúnda bŏme ô nkɔi, *luipaard en paard, echtgenoot luipaard.*

Eale la Njoli bŏme lonkundó ô Njoli, *Eale en Njoli wie het best Lonkundo spreekt is wel Njoli.*

5. Ook het zelfstandig naamwoord **mbóó** wordt hier gebezigd. Het heeft geen andere functie dan de vergelijking uit te drukken :

liɔngí l'ĕlo mbóó nk'ĕlo, *voorspoed en ellende meest is er ellende.*

6. Om *beter* uit te drukken kan men ook alleen **bɔlɔ́tsi**, *goedheid*, gebruiken ; uit het zinsverband blijkt dat er vergelijking is. Bv.

bɔlɔ́tsi ótsikale, *het is beter dat je blijft.*

Dezelfde uitdrukking kan ook met andere hoedanigheidswoorden worden gebruikt.

bɔlɔ́tsi kan ook vervangen worden door het voegwoord

7. **omeka**, dat *liever*, soms ook *beter* beteekent. Indien er een werkwoord op volgt, staat dit in den subjonctief. Bv.

omeka (é) ńtsikale, *het is beter dat ik blijf*, of *ik blijf liever.*

l'îlála lá ntelá omeka é ntelá, *ik heb liever een banaan dan een sinaasappel.*

lá ńkɛndɛ lá ḿpókɛn̰dɛ́ omekă ńkɛndɛ, *dat ik ga of dat ik niet ga, ik ga liever.*

pekáto l'iwá omekă ńk'iwá, *zonde en dood, liever dood.*

In plaats van **omeka** kan men ook de werkwoorden **sɔn**, *verkiezen*, of **sím**, *gaarne hebben*, gebruiken. Bv.

l'îlála lá ntelá ńsíma é ntelá (of : **ńsɔna ô ntelá**), *ik heb liever een banaan dan een sinaasappel.*

8. *Des te meer, zooveel te meer*, en dgl. worden in het **lonkundó** weergegeven door **josó**, *eerst, vooral*. Het eerste deel der vergelijking kan eindigen of beginnen met **kɛ́** (dat ook kan weggelaten worden). Bv.

mpaka áfókusé (ké), josó ńk'olángala, *een oudere kan het niet, des te minder een jonge man.*

endé álela, josó ńk'eḿ ów'omóngó, *hij weent, hoeveel te meer dan ik (die) de eigenaar (ben).*

Deze woorden kan men ook vervangen door **omeka... tsíka.** Bv.

omekă ńk'ɔn'óâ nkásó, tsíka eḿ ófá la nkásó, *deze die vinnig is (heeft) nog wel (dat ongeluk gehad), hoeveel te meer (zou) ik die niet vinnig ben (het gehad hebben).*

omekă ńk'end'álela, tsíka nd'éḿ ów'omóngó, *als hij wel weent* (bv. een vreemde), *hoeveel te meer ik de eigenaar, de eigen verwante.*

9. Waar wij den overtreffenden trap gebruiken : *best, grootst,* bezigt men in het **lonkundó** gewoon den vergelijkenden trap volgens de bovenstaande regels. Slechts is het ééne punt van vergelijking „alle...".

bŏn'ɔné álekola baékoli báumá wănyá, *dit kind is de verstandigste van alle leerlingen.*

10. De vergelijking kan ook uitgedrukt worden door de figuurlijke beteekenis van woorden als **botómóló la bokúné,** *oudere broeder en jongere broeder* ; **bŏme la wălí,** *echtgenoot en vrouw* ; **isé la bŏna** *vader en kind* ; **nyangó l'ŏna,** *moeder en kind* ; **bŏnŏlu la mpaka,** *jongeling en oude,* en dergelijke meer. Deze woorden geven vanzelf aan welk der punten van vergelijking overtreft. Bv.

liyá la lifeké bale botómóló l'okúné, *de elaeis en de raffia zijn twee gebroers,* (zij lijken op elkaar), *maar de elaeis is de oudste, grootste, enz.*

II. Toegevende voegwoorden.

1. **nkúma,** *alhoewel.* Gebruikt met of zonder **la.**

lá, *alhoewel, ofschoon.*

wambɛ́né, *ofschoon.*

Deze drie verschillen zeer weinig ; de schakeeringen in het gebruik kunnen slechts door oefening aangeleerd worden.

nkúma óntúmola, ḿpaóka nkɛlɛ, *alhoewel jij me beleedigt, zal ik niet kwaad worden.*

endé lá aɔ̂kɛnda ndá ngonda, ḿpaókola yŏmba ĭkáé, *ofschoon hij naar het bosch is, zal ik niets bij hem nemen.*

l'ól'eḿ la ndɔngɔ́, ḿpókofatsé, *ofschoon ik veelwijver ben, belaster ik je niet.*

wambɛ́nɛ́ wăto boôwá, ḿpaótsíkala, *ofschoon de prauw kapot is, zal ik niet blijven.*

2. mpeka la, *ofschoon, zelfs als*, geeft meer de onwaarschijnlijkheid weer :

mpeka la oôlónga ófaóáta nkitó, *zelfs als jij mocht overwinnen, zal je er niets bij winnen.*

3. etámá (etámɛ́kɔ́, támɛ́kɔ́) = mbalí = ntɛ́ná, *misschien, het is mogelijk* :

etámá aôyá, *misschien is hij (al) aangekomen.*

mbalí bálanga bákɛndɛ, *het is mogelijk dat zij willen vertrekken.*

Al deze woorden kunnen ook vervangen worden door nkína, *of.*

III. Gevolg-aangevende voegwoorden.

1. sekí, *alsdan, aldus, dus.* Kan versterkt worden door ndé.

sekí wɛ̌ ô ng'ɔ́nɛ́, *je bent dus zulk een (mensch)* !

sekí ndé fafá móngó ŏkeláki, *het is dus vader zelf die het gedaan heeft.*

2. mbɔ̂kɔ, *dus* ; geeft meer de logische gevolgtrekking aan dan sekí.

mbɔ̂kɔ (ndé) ale ńk'endé ŏkeláki, *bijgevolg* (gelet op de redenen en feiten die je aanhaalt) *is hij het die het gedaan heeft.*

3. kamba (kambaka), *immers.*

kamba wɛ̌ móngó ósangáki ô ng'ɔ́kɔ́, *je hebt immers zelf aldus gezegd.*

kamba endé átotómaki, *hij heeft het ons immers bevolen.*

4. kamba wordt ook gebruikt om een vergissing te verbeteren. Het komt dan overeen met ons „ik wil zeggen, ik bedoel".

kɔtá bátâno, kamba botóá, *schrijf 5, ik wil zeggen 6.*

ńtswáki Bongúma, kamba Bokúma, *ik ben naar Bonguma geweest, ... ik vergis me, het is Bokuma dat ik bedoel.*

IV. Reden-, doel- en oorzaak-aangevende voegwoorden.

1. te of kelá, *opdat*, gevolgd door den subjonctief.

aôtswá ndá ngonda te âse bofambe, *hij is naar het bosch gegaan om (dierlijk) voedsel te zoeken.*

úkúmwá kelá ótane isúa, *loop opdat je de boot nog mag halen.*

In plaats van **kelá** kan men ook **káólá**, *haast je*, gebruiken, of ook den zuiveren subjonctief.

te kan ook vervangen worden door **wâte** (zie les 19, II).

2. **nyangó**, *opdat niet, uit vrees dat...* met den negatieven subjonctief (zie les 15, I), of gevolgd door een zelfstandig naamwoord zonder werkwoord :

tófólandé l'otswó nyangó nkɔi, *wij wandelen niet des nachts uit vrees (dat de) luipaard (ons zou pakken).*

3. **(la) ntsína éâ, nd'éwel'ěâ, nd'ɛ́lɔkɔ éâ...** enz., *uit oorzaak van.*

In plaats van het bezitwoordje gebruikt men bij werkwoorden liefst den relatieven vorm, die aan den gewenschten tijd beantwoordt. Bv.

ńtswákí la ntsín'ěkí'nd'ónjétáká, *ik ben gegaan omdat hij mij riep.*

banto báólímana ndá nganda la ntsín'ěâ mpela, *de menschen zijn weggegaan uit het tijdelijk verblijf in het bosch wegens het hoogwater.*

Waar deze voegwoordelijke uitdrukkingen voor de duidelijkheid niet noodzakelijk zijn, late men ze liever weg. en gebruike men den louteren relatief met algemeen prefix **e** (zie les 18, II, 7, *e*) :

ńtswákí ěkí'nd'ónjétáká, *ik ben gegaan omdat hij mij riep.*

Toepassingen.

ŏlekí bɔlótsi ótsikal'ěndoko, ntsín'ěâ mbúla eôlílola, mpé nkína ójwêl'ɔlɔ́. ómeka ndé óetam'ěndo ; mpáng'ókɛndɛ lóbí ; kamba ósangakí te ekalási émanga ô lífé, mbôkɔ áfa jŏi jă lokámo. *het is best dat je hier blijft, want het onweer dreigt en je zoudt wellicht natregenen. Slaap liever hier, dan kan je morgen vertrekken ; je hebt immers gezegd dat de klas pas overmorgen begint. Bijgevolg hoef je je niet te haasten* (woordel. : het is geen zaak van haast). **babáyá b'ŏlondó bálekola b'ŏsenge bɔlótsi**, *de planken van den bolondo zijn beter dan die van den bosenge.* **bɔkɛli bɔné bole la nsé bŭké ké, josó ô ntando**, *indien deze beek al veel visch heeft, hoeveel te meer de stroom.* **bɔndɛ́l'ɔ̂né áfénda onyí la jăle**, *deze blanke is veel strenger dan gene.* **bokwá bŏkísó la bokwá wă mpótó, ɛjĕ ô bokwá wă mpótó**, *het zout van Europa is pittiger dan het onze.* **ndá bɛtó béumá ŏlekí bɔnénĕ ńk'ebúlúkú (ebúlúkú wâte nyangó éâ bɛtó)**, *de ebuluku is de grootste aller rupsen.* **etámá aôlúkumwa kelá átane isano**, *misschien loopt hij om het spel nog aan te treffen* (om nog tijdig te komen voor het spel).

Oefeningen.

1. Maak zinnetjes met den overtreffenden trap van : **bɔnɛ́nɛ, isîsí, botálé, bŭwé, bɔlɔ́tsi, bobé, bŏló, jĭlangi, litúká, bololo, bokai.**

2. Vertaal :

Misschien is de luipaard wel sterker dan het varken. Maar de tanden van het varken zijn scherper dan die van den luipaard. Een ijzeren stoel is sterker dan een gevlochten stoel. Ik zou liever rusten dan te werken. Ofschoon ik ouder ben dan hij, ben ik krachtiger. Gij zelf zijt het dus die dat huis gebouwd hebt. Ik had u immers gezegd dat het nieuwe huis beter zal zijn dan het oude. Daarbij, ik heb dit gebouwd omdat het oude dreigde te vallen, en ik liever wilde werken dan gewond te worden. Het is vandaag kouder dan eergisteren. Europa is veel verder dan Kin. Is uw dorp verder dan dat van den onderwijzer? Ga even twee kippen halen, och ik bedoel twee eenden. Misschien zijn er geene. Ga 's nachts niet door dit bosch, opdat de luipaard je niet pakke. De onderwijzer is naar het groote dorp gegaan, om de menschen te onderrichten. Er zijn meer kinderen in dat dorp dan in geen. Ofschoon deze vrouw ziek is, bereidt zij toch eten. Het ware beter dat ze rustte. Zij heeft liever haar eigen geneesmiddelen dan die van den dokter. Als hij dien boom kan verrollen, dan kan jij het zeker. Als de kinderen die (het) geleerd hebben het niet verstaan, hoeveel te minder gij die niet naar de klas gaat. Een boot vaart vlugger dan een prauw. Ik ken dit palaber, ofschoon ik er niet (bij) was, toen ze het oordeelden.

EEN EN TWINTIGSTE LES

I. Overtreffende trap.

De betrekkelijke overtreffende trap vervalt in het **lonkundó** tot den vergelijkenden trap. We handelen hier dus alleen over den volstrekt overtreffenden trap.

De meest gebruikelijke wijzen om hem weer te geven zijn :

1. Door de bijwoorden van graad : **móngó, ná** en **ngáé**, *zeer*. Bv. :

botámbá wă lisángé móngó, *een zeer hooge boom.*
ntando éâ bolindó ngáé, *een zeer diepe stroom.*
njénákí banto bŭké ná, *ik heb zeer veel menschen gezien.*
likambo móngó, *een groot palaber.*

ngáé kan niet, zooals **móngó** en **ná**, zonder hoedanigheidswoord staan.

2. Door het zelfstandig naamwoord **ekitsá (efuúlu)** met of zonder het bezitwoordje **-a** :

esé ékó bosíká (w') ekitsá, *dat dorp is zeer zeer ver.*

3. Door verdubbeling van het hoedanigheidswoord :

bonto ów'ɔlɔ́ts'ɔlɔ́tsi, *een zeer goed mensch.*
nyama bŭké'ŭké, *zeer veel dieren.*
bɔ̌n'ɔ̌â bɔ̌ló bɔ̌ló, *een zeer sterk kind.*

4. Door den statief van de werkwoorden **lekol** of **fénd,** *overtreffen* :

alekí lɔkɛndɔ, *het is een echte voetganger.*
bant'ănko balekí nkɛlɛ, *dat zijn zeer toornige menschen.*
olekí wamba, *je bent een echte beleediger.*
botámb'ônɛ́ bolekí (bofénjí) lisángé, *deze boom is zeer hoog.*

5. Door figuurlijk gebruikte zelfstandige naamwoorden :

a) **nkanga** (inl. dokter) **wănyá,** *een zeer verstandig mensch.*
nkanga etongó, *een geweldige lawaaimaker.*
b) **bɔ̌me,** *echtgenoot.*
bɔ̌me ôâ likambo, *een geweldig geding.*
c) **engambí,** *grijsaard,* of **ekóta,** *oude vrouw.*
engambí éâ nsombo, *een zeer groot varken.*
ekóta éâ jɔ̌i, *een geweldige zaak, gebeurtenis.*

6. Door zelfstandige naamwoorden, die iets zeer groots aanduiden, iets buitengewoons, overtreffend, enz. en vaak als uitroep dienen :

ekóla éâ ilɔmbɛ, *een buitengewoon groot huis.*
ekólóngwá éâ yɔ̌mba, *een uitmuntende zaak.*
esusá éâ nyama ô njɔku, *de olifant is een zeer groot beest.*
esé éâ nsúkí (nsúkélá), *een uiterst groot dorp.*
óma óâ nkɛlɛ, *wat een geweldige toorn !*

7. Door den noemvorm van **lekol,** *overtreffen* :

Njakomba ale bɔlɔ́tsi wă ndekólá, *God is alles overtreffend goed.*
Nog sterker : den statief **-leki** + den noemvorm **ndekólá.**
yɔ̌mba inɛ́ ilekí litúká ndekólá móngó, *deze zaak is allerschoonst.*

8. Door het vervoegde werkwoord **-kak la,** *zeer erg, zeer ... zijn* :

bont'ɔ̌nko ákaka la nkɛlɛ, *die mensch is uiterst vertoornd.*
ɛɛfɛ́ eôkaka, *de pijn is zeer hevig.*

9. Om ons *te* weer te geven, gebruikt men een der bovenstaande vormen, zooals 1. : **botámbá bole lisángé (móngó)**, *de boom is te hoog* ;
of 2. : **es'ɛ́kɔ́ bosíká ekitsá**, *dat dorp is te ver* ;
of vooral 4. : **es'ɛ́kɔ́ elekí bosíká**, *dat dorp is te ver.*

II. De infinitief van het werkwoord (jwɛ̌kɔ).

De infinitief wordt gevormd door **ó** te voegen vóór den stam (1), die uitgaat op **a**. Hij komt overeen in beteekenis met ons „te zeggen, te doen".

Bv. : **ósanga**, *te zeggen* ; **ókɛnda**, *te gaan* ; **óuta**, *terug te keeren* ; **óímana**, *weg te gaan* ; **óyá**, *te komen* ; **ólɛ́**, *te eten.*

Dikwijls echter zal hij moeten vertaald worden door : met ... (eten, enz.).

De infinitief wordt gebruikt :

1. Als voorwerp van een ander (vervoegd) werkwoord. Bv. :
aôléâ ótéfela lonkundó, *hij kan* **lonkundó** *spreken.*
tsík'ŏlela, *houd op met weenen.*
mbúla émangákí ójwɛ́, *het begon te regenen.*
alekí óbuna, *het is een echte vechtersbaas* ; en andere vormen van den overtreffenden trap (zie boven I, 4).

Deze voorwerp-infinitief (**jwɛ̌kɔ jwă njumbámá**) kan ook den noemvorm vervangen waar deze de handeling van het vervoegde werkwoord herhaalt (zie les 8, I, 7, 2). Bv. :
álekya ńk'ŏlekya, *hij biedt aan*, in plaats van : **álekya ndălekya.**
In dit geval wordt hij steeds voorafgegaan door het versterkende **ńko (ńk')**.

2. Als negatieve vorm (**jwɛ̌kɔ jwă njángáná**) kan hij ook bepaling zijn. Bv. :
aɔ̂kɛnda nk'ólɛ́ tŏma, *hij is weggegaan zonder te eten.*
áfóleké anɛ́ nk'ɔ́ɔtswa éka'ḿ, *hij gaat niet voorbij zonder bij mij binnen te komen.*
tófóângé bolemo nk'ɔ́ɔ́nda lɔ́ndɔ josó, *wij beginnen niet het werk, zonder eerst te bidden.*
ḿpóyé nk'ótéfela, *ik kan niet laten te spreken.*

---

(1) Het prefix **ó** kan voorafgegaan worden door **la**, *met.* In verscheidene dialekten hoort men andere prefixen : **jó** en **í**, met of zonder **la (l')**.

Om de ontkenning van den voorwerp-infinitief uit te drukken, wordt het vervoegde werkwoord zelf in den negatief gezet :

áfótsík'ŏlela, *hij houdt niet op met weenen.*

3. Als doel-aangeving van de door het vervoegde werkwoord uitgedrukte handeling :

aôtswá ôâsa nngɔlí, *hij is gaan bind-lianen zoeken.*

aôfénda ntando ɔ́ɛ́ngɛla bɛlɛ́ka, *hij is den stroom overgestoken om de fuiken na te zien.*

De doel-aangevende infinitief of beter afstand-infinitief (**jwɛ̌kɔ jwă itangó**) wordt in verscheidene dialekten onderscheiden van de beide voorgaande door het prefix **yó,** in plaats van **ó.** Voor de duidelijkheid van het onderscheid verdient deze vorm de voorkeur. Bv. :

aôtswá ndá mpokú yónuka bambénga, *zij is naar de bananenplanting om peper te plukken.*

aɔ̂kɛnda yâsa bebwo, *hij is gaan zwammen zoeken.*

Men merke op dat :

a) **yó** vóór een klinker **y** wordt ;

b) deze vorm alleen gebruikt wordt wanneer het doel op een afstand van den bedrijver ligt, en dus een beweging vooropzet. Anders gebruikt men den subjonctief.

4. De afstand-infinitief kan worden versterkt door achtervoeging van **ka,** om aan te duiden dat de handeling meermalen plaats heeft. Bv.

aôtswá (y)ósangaka, *hij is het gaan zeggen,* nl. verscheidene malen, tot verscheidene personen.

Met hoogen toon (en verheffing van de eind-**a** van den eenvoudigen vorm) beteekent dit achtervoegsel, dat de handeling door den infinitief uitgedrukt, meermalen en op meerdere plaatsen geschiedt. Bv.

aôtswá ósangáká, *hij is het gaan zeggen op verscheidene plaatsen* ;

ákembola bisé (y)ólakáká, *hij gaat de dorpen rond om te onderrichten.*

In beteekenis vertoont de afstand-infinitief sterke overeenkomst men den subjonctief op afstand (les 14, II, 3, 5 en 6). Beide duiden immers een doel aan. Men kan ze in verscheiden gevallen dan ook voor elkaar gebruiken. Op zichzelf echter ligt er het volgende onderscheid in, dat men dan ook tracht zoo veel

mogelijk uit te drukken hetgeen nooit mag worden nagelaten, indien de duidelijkheid het vergt :

De infinitief geeft aan dat de handeling werkelijk is gevolgd, dat het doel is bereikt. De subjonctief echter geeft meer uitsluitend het doel aan, zonder te letten op het gevolg.

Wil men duidelijk aangeven dat het doel bereikt is, dan gebruike men den infinitief ; bedoelt men dat het resultaat niet is bereikt, dan neme men den subjonctief. Met den infinitief veronderstelt men het bereiken van het doel, zelfs al weet men dat het nog niet is gevolgd ; met den subjonctief laat men het al dan niet bereiken in het midden, of men bedoelt duidelijk dat het niet is bereikt.

5. Ook de voorwerp-infinitief kan versterkt worden door achtervoeging van **ka**. Beide toonshoogten komen voor zooals in den afstand-vorm. Het achtervoegsel **ka** beteekent ook hier : de herhaling of gewoonte. Bv.

ámbya ótúmolaka banto, *houd op de menschen te beleedigen*, nl. tot iemand die dat gewoonlijk doet.

tsík'ɔ̌lêka tŏma tswă bifɔndú, *houd op bedorven dingen te eten.*

Deze versterkte vorm komt vooral veel voor na het werkwoord **-leki,** om de overtreffing uit te drukken in verwijten. Bv.

olekí ófîtaka tŏma tsw'ânto, *jij bederft steeds de zaken van anderen.*

alekí óbunaka bitumba, *het is een onverbeterlijke vechtersbaas.*

De uitgang met hoogen toon komt niet zoo veelvuldig voor. Hij beteekent de herhaling of gewoonte op verscheidene plaatsen. Bv.

ámby' ɔ̌lɛ́ká tŏma, *houd op met overal te gaan eten.*

6. Men verwarre niet den infinitief met den noemvorm of substantivalen vorm van het werkwoord (zie les 8, I, 6). Waar het werkwoord als zelfstandig naamwoord gebruikt wordt, bezige men den noemvorm. Bv.

áóndaka nkɔ̌kɔta, *hij heeft me leeren schrijven* ; nl. hij heeft me het schrijven geleerd.

Vergelijk ook deze twee zinnen :

ńjóléâ ótónga itɔkɔ́, *ik kan de mat vlechten* ;

ńjóléâ ntótónga itɔkɔ́ (of : **batɔkɔ́**), *ik ken het matten-vlechten* ; nl. ik ken de kunst van matten-vlechten.

III. Potentiale vorm (lokuseya).

Door achter den stam den uitgang **ey** (ɛy) te voegen, verkrijgt men den mogelijkheids- of kun-vorm, die beteekent dat men de werking kan doen, dat men de macht of de mogelijkheid ertoe bezit. Bv.

kel, *doen* ; **keley**, *kunnen doen.*

bát, *bezitten* ; **bátey**, *in bezit kunnen komen van...* ; *kunnen bekomen.*

Dikwijls wordt deze vorm omschreven door de werkwoorden **kus**, *kunnen*, of **bɔng**, *mogelijk zijn, de mogelijkheid hebben*, gevolgd door den infinitief-voorwerp. Bv.

ḿpókus'ósanga, *ik kan niet zeggen.*

ńkusákí ófénda, *ik kon oversteken.*

ntsíɔnga ótéfela, *ik was niet in de mogelijkheid om te spreken.*

Ofwel kan men omschrijven met een zelfstandig naamwoord, afgeleid van het werkwoord door het suffix **elo** (zie les 4, I, 5), en voorafgegaan door : **-le la**, *zijn met*, of **-bát**, *bezitten.* Bv.

ḿpóáte esangelo, *ik kan niet zeggen.*

ńkí l'eféndelo, *ik kon oversteken.*

ntsíáta etéfeelo, *ik kon niet spreken.*

De mogelijkheid of onmogelijkheid kan voortkomen uit het onderwerp zelf, of uit bepaalde omstandigheden :

ntsíáta etéfeelo = **ntsíɔnga ótefela**, *ik kon niet spreken*, hetzij wegens pijn in den mond, hetzij door een overweldigende gemoedsaandoening, hetzij ook omdat zij het me niet toelieten, ofwel omdat ik geen tijd of gelegenheid ertoe had.

TOEPASSINGEN.

kékwa felé, ḿpóáte ekambelo, *ga even uit den weg, ik kan niet werken.* **tɔ́fɔ́ɔng'ɔ́kɛnda bolá nk'ósíja bolemo josó**, *wij mogen niet naar huis gaan zonder eerst ons werk te hebben gedaan.* **baɔ̂kɛnda yólambóláká losango lɔ̃nko**, *zij zijn dat nieuws overal gaan rondstrooien.* **olekí ótéfelaka nk'ósisimya**, *je praat altijd zonder na te denken.* **áfóy'éndo nk'ónjɛtɛla**, *hij komt niet hier zonder bij mij aan te loopen* (woordel. voor mij van den weg af te gaan). **ḿpóátéyé litófé, lilekí lisángé**, *ik kan niet aan de caoutchoucvrucht, zij hangt te hoog.* **bakámba báókaka nd'ékek'éné**, *tegenwoordig zijn er vreeselijk vele miseries.* **tótswâkí yéna isano**, *wij zijn naar het spel gaan zien.* **áósangya lɔkɛndɔ jwă Mbándáká**, *hij heeft zich voorgenomen naar Coq te gaan.* **ámby'ɔ̃tongola, ḿpóke jɔ̃i**, *houd op met lawaai te maken, ik kan niets hooren.* **es'ɛ́kɔ́ elekí bosíká, mpé esanga ele**

botálé móngó ; tófókus'ókit'ɛkɔ́ wĭn'ônɛ́, *dat dorp is veel te ver, en het bosch is te lang ; wij kunnen er vandaag niet geraken.* **mbúla émangakí la nkésá ; mpé aɛ́ yoóko eôkaka nkăkaka ; ńa tóleke ngámó,** *de regen is van morgen begonnen, en nu is hij zeer hevig geworden ; hoe wil je dat wij er door gaan?*

Oefeningen.

1. Vorm den infinitief met telkens vier voorbeelden van de volgende werkwoorden : planten, plukken, uitpikken, zeggen, splijten, spelen, binnengaan, buitengaan, roeien, werken, binden, losmaken, snijden, werpen.

2. Vertaal :

Ik kan dien zeer dikken boom niet vellen. Je bent toch een zeer sterk man. Die jongen is een geweldige ruziemaker. Ze hebben daar geweldig gevochten. Wat een uitmuntend ding is toch je eigen moeder. Het varken, dat de jager geschoten heeft, is een geweldig beest. De hoofdman woont in een buitengewoon groot huis. Dat allerschoonste kleed dat je hadt, waar heb je dat gelaten? Ik kon het niet dragen, en heb het dan maar verkocht. Ik kan niet werken wegens de pijn in (mijn) arm. Het nest van den sperwer is veel te hoog, ik kan het niet weghalen. Hij heeft zich voorgenomen naar de beek te gaan. Zij hebben die kip niet gestolen, die je schoonouders je gegeven hadden, want zij zijn hier maar voorbijgegaan. Hoe zoo, zij gaan hier nooit voorbij zonder even te rusten. Begint niet te roeien zonder een kruisteeken te maken. Wij kunnen dezen boom niet kappen zonder eerst de lianen te hebben overgesneden. Zij is achter het huis gegaan om peper te plukken. Hij is naar de palmplanting gegaan om palmlatten te splijten. Zij kunnen niet spreken van den zeer grooten schrik voor den luipaard dien zij ontmoet hebben. Dit mes is veel te bot, ik kan er niet mee snijden. Ik kon gisteren den stroom niet oversteken omdat ik geen prauw vond. Er lag maar één prauw, zij was te klein en wij waren met veel volk (= menschen). Ga niet weg zonder van mij afscheid te nemen. Spreek niet zonder eerst na te denken.

TWEE EN TWINTIGSTE LES

I. De relatief (zie les 18, II).

1. Men g e b r u i k t in het **lonkundó** soms den relatief waar wij hem niet zouden gebruiken. Dit gebeurt hoofdzakelijk wanneer men nadruk wil leggen op het bepaalde naamwoord. In dit geval neemt de relatief het onbepaald prefix. Bv.

mbúla ŏfítákí loánjá, *het is de regen die het binnenpleintje heeft bedorven.*

ingómba ɔkwɛ́i l'ompompo, *het is de loods* (niet het huis bv.) *die omgevallen is door den wind.*

nsɛɛjá bălɛ́kí benkándá, *het zijn de termieten* (geen andere insekten) *die de papieren hebben opgegeten.*

Vóór het relatief-werkwoord kan ook het woord **bonto (banto),** *mensch*, worden gevoegd, zelfs al gaat het over dieren of zaken. Bv.

mbúla bont'ŏfítákí, nsɛɛjá bant'ălɛ́kí, enz.

Waar het gaat over menschen, wordt deze vorm ook zeer dikwijls gebruikt om den nadruk te leggen. Bv.

em'â w'ăkisí (eń la wɛ̆ băkisí), *het zijn wij beiden die samen zitten.*

De relatief kan echter ook het prefix aannemen van het bepaalde zelfstandige naamwoord. Bv. het spreekwoord :

ífukyá ĭkis'â wɛ̆ ĭkɔsɔmól'êtúwá ĭkonangyá l'ôlóló, *het is de vleermuis die bij je woont, die de „handdoeken" van tusschen (de dakbedekking) trekt en die je door heel het dorp doet gaan* (sleurt), het is niet een vreemde die je gebreken aan iedereen bekend maakt, doch iemand die steeds bij jou is, een familielid, een vriend, enz.).

Woordelijk beteekent deze zin : de vleermuis die bij je woont, enz. Het werkwoord van den hoofdzin is geheel weggelaten ; de drie werkwoorden behooren alle tot betrekkelijke bijzinnen.

Dergelijke spreekwijze komt veelvuldig voor, waar het gaat om iets pittigs uit te drukken ; men hoort ze dan ook regelmatig in spreekwoorden. Bv.

ŏle la yándá ɔkɔt'otámbá, woordelijk : *die is met de bijl die kapt den boom* ; *(hij) die de bijl heeft, (is hij) die den boom kapt.* Wij vertalen : *wie de bijl heeft, kapt den boom.*

ŏtsímí etóko ŏyaomí l'enkende ŏtaát'ônkólu t'ătokol'ăsi, *wie den put heeft gegraven wie zich gedood heeft (gansch besmeurd) met slijk wie geen kruik heeft om water te putten* = *iemand die een put heeft gegraven en zich daarbij gansch bevuild heeft met slijk, heeft vaak geen kruik om dan zelf er water uit te putten* (veel sloven voor weinig nut).

Men vergelijke ook de spreekwijzen in les 19, I, 2, en 6.

2. Men gebruikt den relatief niet in uitdrukkingen waar wij bv. zouden zeggen : ik zag een man zitten, ik vond een mes (liggen), enz. :

ńjɛ́nákí jwende akisí, *ik zag een man hij zit* ;

ńtánakí ifaká yămbí, *ik vond een mes het ligt* ;

tósúkakí bonto áleka lá mbóka, *wij hielden een mensch tegen, hij gaat over den weg (die over den weg ging).*

Wanneer men in dergelijke zinnen den betrekkelijken vorm gebruikt. is het zelfstandig naamwoord bepaald en dient het te worden vertaald met het bepaald lidwoord :

ńjénákí jwende lǒkisí, *ik zag den man die zat...*

ńtánakí ifaká índámbí, *ik vond het mes dat lag...*

tósúkákí bonto ǒleka lá mbóka, *wij hielden den mensch tegen die langs den weg ging.*

3. Men lette hier op het gebruik der tijden : het tweede werkwoord staat in den tegenwoordigen tijd. terwijl het werkwoord van den hoofdzin den verleden vorm heeft. De tijden dienen steeds hun volle waarde te behouden. In deze voorbeelden zijn de handelingen van het voorwerp (**jwende, ifaká, bonto**) tegenwoordig op het oogenblik dat het onderwerp van den hoofdzin de werking (die nu voorgesteld wordt als verleden) verricht. Indien men de werkwoorden van de bijzinnen in het verleden zet. geven zij ons plus-quam-perfectum weer :

ńjénákí jwende ákókisi, *ik zag (dat) een man gezeten had.*

ńjénákí jwende lǒkókisi, *ik zag den man die gezeten had.*

ńtánakí ifaká íkwǎmbi, *ik vond het mes dat gelegen had.*

4. Vorming der onderwerp-relatieven.

Uit de voorbeelden in les 18. II. 6, *a*). blijkt dat de onderwerp-relatieven dezelfde vormingselementen hebben als de absolute vervoegde vormen. die eraan beantwoorden. Er bestaan slechts enkele kleine verschillen.

Het praesens-affirmatief is de zuivere stam, doch met hooge eind-**a** ; en bij klinkerstammen met invoeging van **nd** vóór den stam.

Het negatieve praesens komt geheel overeen, ook in de toonregels der eind-**e**, met den absoluten vorm.

De verleden-vormen komen eveneens geheel overeen met de absolute. Zoo ook de statieve vormen, de ontkenningen van den **bofifo**, de gewoonte-vormen, het afstand-praesens, de nog-niet-vorm, enz.

Verschillen echter :

a) De bevestigende **bofifo**-tijden. die overeenkomen

met den **bofifo**-vorm nr 2 (les 7, III) en bestaan uit den stam met uitgang **i**. Deze **i** is hoog in den gisteren-tijd, laag echter in den vandaag-tijd. Men lette hier ook op de euphonische vervormingen van den eindmedeklinker van den stam (zie Inleiding, II, 4, 6). Bv.

banto bǎkɛnji, *de menschen die vandaag zijn weggegaan.*

banto bǎkɛnjí, *de menschen die gisteren zijn weggegaan.*

etóo ĕndátsi, *het kleed dat vandaag gescheurd is.*

bitóo bĭndátsí, *de kleederen die gisteren zijn gescheurd.*

Werkwoorden die uitgaan op **a**, veranderen deze **a** in **e** vóór **i** :

yá, *komen* : **bonto ŏyéi**, *de mensch die gekomen is* (*vandaag*).

banto bǎyéí, *de menschen die* (*te voren*) *gekomen zijn.*

wá, *sterven* : **nyama ĕwéi**, *het dier dat vandaag gestorven is.*

nyama ĭwéí, *de dieren die te voren gestorven zijn.*

De causatieve werkwoorden uitgaande op **y(a)**, nemen niet het suffix **i**, doch **isa**. Bv.

engambí ĕtúngisa ntaa, *de grijsaard die een geit vast gebonden heeft* (*vandaag*).

bonkonji ŏtɔkɛnjisa, *de hoofdman die ons heeft laten weggaan* (*heden*).

bonkonji ŏtɔkɛnjísá, *de hoofdman die ons heeft laten weggaan* (*gisteren*).

Het verschil in tijd wordt aangeduid door den toon van den uitgang **isa** (hoog : *gisteren, te voren* ; laag : *vandaag*).

Dezelfde vorming wordt aangenomen door intransitieve werkwoorden uitgaande op **wa**. Bv.

mpaka ĕlángwisa balako, *een oudere die dronken is* (*vandaag*).

bampaka bălángwísá balako, *de ouderen die dronken zijn* (*te voren*).

b) De bevestigende en ontkennende toekomende tijd. De eerste wordt gevormd door het infix **yŏ** en den uitgang **a** (1) ; de tweede door het infix **fó** en den uitgang **aki** (2). Bv.

wǎto bŏyŏfénda, *de prauw die zal oversteken.*

wǎto bŏfóféndaki, *de prauw die niet zal oversteken.*

---

(1) In plaats van **yŏ** worden ook **ŏ** en **sŏ** gebruikt. Vergelijk in les 25, IV, 1° den onmiddellijk toekomenden tijd.

(2) Sommige dialekten gebruiken **fo** (laag) ; andere **fo... aki** ook in den absoluten vorm.

II. De voorwaardelijke wijs (wejaka).

A. Bevestigende vormen.

1. De toekomstige of mogelijke voorwaardelijke vorm (indien je zult komen, indien je doet) wordt gevormd door een hoog prefix en den uitgang **áká**, die de bij-klank-grepen hoog maakt. Bij stammen die uitgaan op een klinker, is het suffix **ká**.

De vorm die dient te worden gebruikt in den gevolg-zin (thesis, apodosis), hangt af van de beteekenis die men er aan hecht. Bv.

óátáká tŏma, tompímáké, *indien je eten zult hebben, weiger het me dan niet.*

átswáká ndá ngonda, álendake baɛ́kɛ́, *indien hij naar het bosch gaat, dat hij oplette voor de doornen.*

Voor *zijn* gebruikt men hier den voorwaardelijken vorm van **-ya,** *blijvend zijn.* Bv. **áyǎká,** *indien hij zal zijn...*

2. De niet-vervulbare voorwaarde beteekent dat de voorwaarde niet meer vervulbaar is. Wij vertalen dezen vorm door den onvoltooid verleden tijd (imperfectum) of door de zg. voorwaardelijke wijs (ware ik...). Hij wordt gevormd door een laag prefix, het infix **ta** of **to**, en den uitgang **a**. Bv.

ntsiyala bokulaka, *indien ik een rijk man was...*

Ook de apodosis staat in denzelfden vorm :

ataáta liátsí, atakokaa bakonga, *indien hij rijkdom had, zou hij je koperen ringen geven.*

totakɛnda ndá ngonda, totaoma nyama, *indien wij naar het bosch waren gegaan, zouden wij dieren hebben gedood.*

Vóór een klinker verliest **ta** zijn **a** en wordt **t(ts)** :

nyama etĭsama, totĭsola ɛ́kɔ́, *indien het dier zich verscholen had, dan zouden wij het te voorschijn gehaald hebben.*

Evenals in het Nederl. kan deze voorwaardelijke vorm ook zonder hypothesis gebruikt worden. Bv.

etayala nsósó ɛ́â mbóóta, *het zou een legkip geworden zijn.*

B. Negatieve vormen.

Er zijn verschillende negatieve vormen in gebruik. Voor het oogenblik kunnen we niet voor alle met zekerheid uitmaken in hoever zij verschillen, noch in hoever sommige wellicht slechts dialektische synoniemen zijn.

We laten ze hier volgen met een proeve van uitleg. Daar meestal een omschrijving met voegwoorden (zie hierna, III) kan geschieden, zijn zij voor den beginneling van minder belang. De beslist louter dialektische afwijkingen laten we achterwege.

1. De ontkenning van de vervulbare voorwaarde staat vast. Zij wordt gevormd door het infix **ta** in te lasschen in den bevestigenden vorm met laag prefix. Bv.

atákɛndáká, *indien hij niet weggaat (zal weggaan)...*

ntôtánáká, *indien jij hem niet vindt...*

2. Een veelvuldig gebruikte vorm van de ontkenning der niet vervulbare voorwaarde beteekent : indien de voorwaarde niet gesteld was, zou... Hij wordt gevormd door vóór het voorwaardelijk infix **ta,** het negatieve infix **tá** te voegen. Bv.

ntsítayala bokulaka, *indien ik niet een rijk mensch ware...*

atátaáta liátsí, atátakokaa bakonga, *indien hij geen bezit had, zou hij je geen koperen ringen geven (gegeven hebben).*

Evenals in den bevestigenden vorm kan ook hier de hypothesis verzwegen worden.

Deze vorm kan ook vertaald worden door : wij hadden niet moeten doen ; bv.

totátakɛnda lɔkɛndɔ lɔné, *wij hadden deze reis niet moeten ondernemen ; wij waren beter thuisgebleven.*

3. Sommige dialekten maken in dezen vorm onderscheid tusschen de infixen **ta** en **to,** die elders synoniem schijnen te zijn. **to** beduidt de voorwaarde van heden, **ta** die van vroeger. Bv.

atátakɔna nkánge, *indien hij niet ziek geweest ware,* of : *indien hij niet ziek ware (sinds meerdere dagen).*

atátɔkɔna nkánge, *indien hij (vandaag) niet ziek ware...*

Men hoort den vorm met **to** ook in uitdrukkingen als :

nsósó etátoyala éâ mbóóta, *de kip zou geen legster geweest (geworden) zijn.* Men zegt dit van een kip, die juist is gestorven, of gepakt door een wilde kat, of verkocht, enz.

wăto botátoyala wă nkondéjá banto jŏm, *de prauw zou er geene geweest zijn die tien man kon bevatten* (nl. men zegt dit wanneer die prauw gespleten is vóór ze af is). Of : de prauw was niet geschikt om tien man te dragen, men had er geen tien personen moeten laten instappen (men zegt dit als ze met zooveel personen is vergaan, en men bedenkt dat het aantal eigenlijk overdreven was). Vergelijk met analoge uitdrukkingen hierboven onder A, 2. en B, 2.

4. Voor de voorwaarde in het verleden hoort men in plaats van den vorm vermeld onder 2, ook dien met infix **to** en uitgang **e**. De voorwaarde wordt in dit geval voorgesteld als gansch verleden ; terwijl de vorm met infixen **táta** er tegenover staat als een soort **bofifo** (zie les 7, III). Bv.

otolúke la nguyá seki wínáki, *indien je niet stevig geroeid hadt, zou je vergaan zijn.*

In plaats van **otolúke** mag men ook het infix voorop zetten : **ntolúke.**

5. De vorm met infix **ta** en uitgang **e** lijkt veel op, of is synoniem met dien vermeld onder 2. Na het voegwoord **lakó** (zie verder III) verdient hij zeker de voorkeur. Voorbeelden :

lakó otalúke seki wăto bóólína, *indien je niet geroeid hadt, zou de prauw vergaan zijn.*

batanjéte ntsítɔ́na es'éné, *indien zij me niet geroepen hadden, zou ik dit dorp niet gezien hebben.*

Ngonga ntankumbólé seki ntsíy'éndo, *indien Ngonga me niet tot vrouw genomen had, dan zou ik niet hier (gekomen) zijn.*

6. Met de infixen **táto** kan ook de uitgang **e** verbonden worden. Bv.

otátolúke la nguyá, otátokita, *indien je niet stevig geroeid hadt, zou je er niet geraakt zijn.*

Deze vorm schijnt te verschillen met denzelfden uitgaande op **a**, doordat deze meer drukt op het positieve resultaat van de voorwaarde (nl. het behouden zijn door het hard roeien), terwijl die op **e** meer negatief is : zonder stevig roeien was je er niet geraakt ; men denkt vooral aan de moeilijkheden van den storm.

C. De voorwaardelijke wijs kan ook uitgedrukt worden door den subjonctief. Bv.

iwá íyale ngá lɔkɛndɔ, seki njôlinga fafá la ngóya, *indien de dood ware als een reis, dan zou ik van vader en moeder afscheid nemen.*

íó te bákɛndɛ, mpá tótefele, *indien (als) zij weggaan, zullen wij spreken.*

Deze spreekwijze kan beide voorwaarden vervangen, en zelfs een tijdsbepaling inhouden. De subjonctief wordt in deze gevallen vaak voorafgegaan door het voegwoord **te,** *dat* ; terwijl de gevolgzin (apodosis) den gewonen tijd heeft (met of zonder voegwoord **seki**).

III. Voorwaardelijke voegwoorden.

1. In plaats van deze voorwaardelijke vormen kan men een voorwaardelijken zin ook omschrijven door de VOEGWOORDEN **ngá,** *indien*, in de protasis, en **seki,** *dan, dus*, in de apodosis. De negatieve protasis wordt dan uitgedrukt door **lakó,** *indien niet, zonder*, of **nkó,** *zonder*, in plaats van **ngá.** Men gebruikt in deze omschrijving de vormen en tijden van het werkwoord die beantwoorden aan de gedachte welke men wil uitdrukken. Bv.

ngá óáta tŏma tompímáké, *indien je eten hebt, weiger het me dan niet* (1).

ngá ááta liátsí, seki aôkokaa bakonga, *indien hij bezit had, zou hij je koperen ringen gegeven hebben.*

ngá áátáki liátsí, seki ákokaáki bakonga, *indien hij bezit hadde gehad, zou hij je koperen ringen gegeven hebben.*

ngá áki l'ekelé, seki nták ofíma, *indien hij eieren hadde gehad, zou hij er je geen geweigerd hebben.*

lakó Njakomba seki tófóbíke, *zonder God zouden wij niet leven.*

lakó wɛ̌ óónkambya, seki ńjólélengana, *indien jij mij niet geholpen hadt, zou ik gebrek lijden.*

nkó bɔwá, seki tóówá la jwilo, *zonder het laag water zouden wij van honger omgekomen zijn.*

áyɔ́ɔ́ndɛ seki aôlamba, *hij is aan het bidden, anders zou hij antwoorden ; — ware hij niet aan het bidden, dan zou hij antwoorden ; — hij zou wel antwoorden zoo hij niet aan het bidden was.*

bofaya seki aôkola mbáta, *de bezoeker had best een stoel kunnen nemen* (vergelijk dezen zin met dezen vermeld onder B, 2 en 3).

Andere voorwaardelijke voegwoorden zijn nog :

2. **wɛ́náká,** *indien* ; drukt de toekomstige voorwaardelijkheid uit. Is etymologisch de toekomstige voorwaardelijke vorm van **ɛ́n,** *zien*. Bv.

wɛ́náká isúa yôyá, mpá tónane, *als de boot gekomen is, dan zullen wij opvaren.*

3. **áyăká,** *indien* ; eveneens de toekomst-voorwaardelijkheid. Is

---

(1) Men lette op het onderscheid in tijd tusschen dezen zin en den korrespondeerenden zin hierboven onder A, 1. Voor een praesens conditionalis zal men aldus dikwijls een omschrijving met voegwoorden dienen te verkiezen boven den rechtstreekschen vorm.

eigenlijk de beantwoordende vorm gebruikt voor *zijn* (zie hierboven). Bv.

áyǎká ákwěta, otswâka, *indien hij je roept, ga dan.*

áyǎká jwende, owîlaka lîna Eale, *indien het een jongen is, geef hem dan den naam „Eale".*

Woordelijk beteekenen deze zinnen : indien het is (zal zijn) (dat) hij je roept... ; indien het zal zijn een jongen...

Wanneer het eigenlijk gezegde gevormd wordt met het werkwoord *zijn*, wordt dit niet meer uitgedrukt, wijl het al in **áyǎká** besloten ligt. Soms kan men het toch hooren, als tautologie.

4. **nkína,** *misschien* ; drukt een mogelijke voorwaarde uit, zonder dat er een voorwaardelijk voegwoord, of een voorwaardelijke vorm wordt aan toegevoegd. Bv.

nkína ákɛnda bolá, áfaókit'ɔló, *veronderstel dat hij misschien wil naar huis gaan, hij zal er toch vandaag niet geraken.*

Toepassingen.

ɛɔngi ŏsenjoli bokwá bŏkí'm'ósómbáká, *het is de dauw die het zout heeft doen smelten, dat ik gekocht had.* **ěki'm'ókɛndáká ndá ngonda, njôtána etúli éâ nkɔi ămbí ndá mbóka. etátafɔnda seki njôlámbola,** *toen ik naar het bosch ging, vond ik het lijk van een luipaard op den weg liggen. Indien het niet rot was, zou ik het opgenomen hebben.* **lakó otakambé la nguyá seki óówá la njala,** *indien je niet hard gewerkt hadt, zou je van honger omgekomen zijn.* **ótswáká lilako wěkolaka l'otsína,** *als je naar de les gaat, leer dan met ijver.* **njôyêla jŭmbu lîkófanyi nd'étáf'énýí,** *ik heb het nest gebracht, dat aan dien boom gehangen heeft.* **banto bǎwéí báósíj'ělo,** *de overleden menschen hebben geen ellende meer.* **eń tě ńkise áfótéfélé, eń tě ńkɛndɛ etongó ngáé,** *zoolang ik hier zit, spreekt hij niet ; maar zoodra ik weg ben, (maakt hij) groot lawaai.*

Oefeningen.

1. Vervoeg de volgende werkwoorden in de toekomst-voorwaardelijkheid : **ut, íman, tswá, lé, lámb, fénd, nan, kondel, kît, bát, bom, íl.**

2. Vervoeg de volgende werkwoorden in de onvervulbare voorwaardelijkheid (bevestigend) : **ísam, ísol, ís, sáng, yal, téfel, kúnd, kel, lé, sé, land, lang, kand, kónd, sɔn, sín.**

3. Vervoeg in de gewone ontkenning van de onvervulbare voorwaardelijkheid : zitten, staan, bouwen, planten, kappen, nemen, verbieden, vechten.

4. Vorm den onderwerp-relatief van den bevestigenden **bofifo** in beide tijden en voor de acht klassen (enkelvoud en meervoud) van de werkwoorden : nemen, scheuren, beleedigen, vallen, komen, aanhaken, geopend zijn, dooden, wegvliegen, neerleggen, liegen, uitspreiden, gedaan zijn.

5. Vertaal :

Het is de luipaard die de kippen gepakt heeft. Het is de blanke zelf die ons heeft laten weggaan. Dat alle menschen, die hier gekomen zijn, me hun briefje laten zien. Indien het een wilde kat is, eet ze maar op ; maar indien het een luipaard is, draag hem naar den vader. Indien ik geld hadde, zou ik er je geen weigeren. Als gij zult visch hebben, zou ik gaarne hebben dat gij er me brengt. Indien je van morgen vroeg was vertrokken, zou je nu al dicht bij huis zijn. Zonder dezen jongen zouden wij in den put zijn gevallen. Indien ik het geweten had, zou ik dat mes niet gekocht hebben. Indien hij ziek is, dat hij naar den dokter ga. Indien hij iets zegt, zullen zij hem antwoorden. Zonder zijn beleediging zou men niet hebben gevochten. Indien ik niet naar den tuin ware geweest, zou ik niet gewond zijn. Indien Jezus niet voor ons gestorven ware, zouden wij niet verlost zijn. Indien de boot vandaag aankomt, zullen de roeiers morgen vertrekken. Waren zij gisteren vertrokken, dan zouden zij de kisten niet gevonden hebben, die op den oever lagen. Had je niet geslapen, dan had je de menschen gezien die met de boot zijn afgevaren. Het is een donderslag, die dien boom heeft gedood. Zij hebben den dief gezien, die in de gevangenis zit. Heb je de slang gezien die in den strop heeft vastgezeten? Zou ik ze niet gezien hebben indien ik gewild had? Uit geen bedreigingen die niet zullen geschieden. Indien die boom gevallen ware toen wij daar voorbijkwamen, zouden wij verpletterd zijn. Indien het niet regent, zullen de groenten verdorren.

DRIE EN TWINTIGSTE LES

I. Voorzetsels (baosâína).

Aan eigenlijke voorzetsels is het **lonkundó** arm. Zij zijn :

1. **ndá,** *in, op, uit, naar, te.* **ndá** kan verkort worden tot **á.** Bv.

nd'îlɔmbɛ, *in het huis.*

ndá nsambá, *op het dak.*

aôlóla ndá loulú, *hij is uit de slaapkamer gegaan.*

tóótúngwa ndá pekáto, *wij zijn verlost uit de zonde.*

aɔ̂kɛnda ndá lisála, *hij is naar het veld.*

ale ndá Mbándáká, *hij is te Coquilhatstad.*

Bij de werkwoorden *gaan, terugkeeren, weggaan,* wordt **ndá** weggelaten vóór namen van dorpen, streken, enz., alsook vóór het woordje **bolá**, *eigen dorp.* Ook bij *zijn* kan **ndá** worden verzwegen :

aôtswá bolá, *hij is naar huis.*
áólúndola Mpótó, *hij is teruggekeerd uit Europa.*
ale Bokúma, *hij is te Bokúma.*
baôluta Bamanya, *zij zijn teruggekeerd naar Bamanya.*
tókɛndɛ Ngɔmbɛ, *laat ons naar de Ngombe gaan.*
Zoo zegt men ook :
-tswá bǎsi, *om water gaan* ;
-kɛnda mbaka, *op kopal gaan* ;
-leka ndombá, *naar de markt trekken* ;
-tswá nsé, *op vischvangst gaan* ;
-tswá nkónyi, *om brandhout gaan* ;
en dergelijke meer.

2. **ěle,** *bij, naar* ; gebruikt vóór een persoon, terwijl **ndá** de zuivere plaats aanduidt. Bv.

tómb'onkándá ěle Mbóyó, *draag den brief naar (aan) Mbóyó.*
lŏngo lole ěl'emí, *de hak is bij me.*
yŏkole búku ěle bolaki, *ga het boek halen bij den onderwijzer.*

In zinnen zooals de eerste, dient men den objectieven vorm van het werkwoord te gebruiken zonder voorzetsel (cf. les 15, II) tenzij men nadruk wil leggen op dien bepaalden persoon.

3. **éka,** *bij, naar* ; geeft de woonplaats van iemand aan (ten huize van). Bv.

yɔ̀lɛ tŏma éka'mí, *kom eten bij me (aan huis)* ;
tómba saáni éka Mbóyó, *draag het bord bij Mbóyó* (deze kan zelf afwezig zijn).
ék'ísó nkó nyama, *bij ons (in huis) is geen vleesch.*

Men merke op dat de eind-a van **éka** niet elideert vóór de persoonlijke voornaamwoorden van het enkelvoud (terwijl **emí** en **endé** hun beginklinker laten vallen).

Hier volgt nog een sprekend voorbeeld, dat goed het onderscheid doet uitkomen tusschen de drie voorgaande voorzetsels :

átswâkí nd' ônganga, *hij ging naar den dokter* (om verzorging) ; **bonganga** staat hier voor **ntútsí,** *verzorging,* of **boté,** *geneesmiddel,*

die ook gebruikt worden. Voor gewone persoonsnamen wordt **ndá** niet gebruikt.

átswâkí ěl' onganga, *hij ging naar den dokter* (naar den persoon van den dokter).

átswâkí ék' onganga, *hij ging bij den dokter* (aan huis ; of de persoon er was of niet, heeft geen belang).

4. **la,** *met, door, door middel van, wegens.*

Vóór een klinker elideert **la** de eind-**a**. Vóór een medeklinker wordt het voluit gezegd, ofwel valt de begin-**l** weg. Bv.

átswákí l'emí, *hij is met mij gegaan.*

tókɛnd'a Mbóyó, *laat ons met Mbóyó gaan.*

loamáná l'ĭó, *gaat samen met hen mee.*

áténákí bɔkɔlí l'ifaká, *hij heeft de liaan met een mes doorgesneden.*

ńbíkákí ô l'endé, *ik werd gered door hem.*

la wordt soms ook gebruikt in de beteekenis van *ten opzichte van.* Bv.

ńjókákí nkɛlɛ l'ont'ŏnko, *ik was vertoornd op dien mensch.*

5. **lá,** *langs, over* (een weg die gevolgd wordt). Bv.

álekakí lá mbóka, *hij ging over den weg.*

áyâkí l'ôkili, *hij is gekomen over land.*

ûtákí lá ntando, *hij is over water* (den stroom) *teruggekeerd.*

Dit voorzetsel kan ook vervangen worden door het bezitwoordje **a** met het onbepaald prefix **o** :

áyâkí ów' okili, *hij kwam over land* (1).

6. **límá,** *van* (*af*). Voor personen en woonplaatsen worden respectievelijk **ěle** en **éka** bijgevoegd. **límá** heeft zoowel tijdelijke als plaatselijke beteekenis. Bv.

aôyá límá Mbándáká, *hij is van Coq gekomen.*

toókelaka ô límá kalakala, *wij doen dat steeds van oudsher.*

toôlúndola lím'éle bɔndélé, *wij keeren weer van bij den blanke.*

7. **kitsí,** *tot aan* ; plaatsaanduidend ; soms ook tijd-bepalend. Kan vervangen worden door **la** :

lím'âné kitsí (la) Bokúma, *van hier tot Bokúma.*

límá nkésá kitsí (la, elaká) bɔkɔlɔ, *van den morgen tot den avond.*

---

(1) Hiermee overeenkomstig zegt men ook : **leká ŏnko,** *ga daarlangs* ; **yáká ɔné,** *kom hierlangs.*

Men kan ook gebruiken : **l'ŏkita** (= **la** + infinitief van **kit**, *aankomen*).

8. **nkó** = **lakó**, *zonder* :
aôlúndola nkó (lakó) yŏmba, *hij is teruggekomen zonder iets.*
tɔlékɛ́ bangánju nkó bokwá, *eet geen maniokbladeren zonder zout.*

9. **ngá**, *zooals, gelijk* :
ibɛngɛ́ ile ngá momá, *een aardappel is zooals een jamswortel.*
ale l'ɔtsá ng'împoma, *hij heeft een hoofd als dat van een impoma-visch.*

De gelijkenis tusschen personen wordt uitgedrukt door het werkwoord **kolan**, *gelijken*, of het zelfstandig naamwoord **ekojá**, gevolgd door **la** : **ákolana la nyangó** ; **ale ekojá la nyangó**, *hij gelijkt op zijn moeder.* **í'áfé ekojá ngáé**, *die twee gelijken zeer op elkaar.*

10. Vele werkwoorden sluiten een beteekenis in die wij door een voorzetsel weergeven. Zooals :
afem, *ergens boven op liggen, zitten* (met **ndá**) ;
ámem, *beneden liggen, zitten* (met **ndá**) ;
túlam, *naderen* (met **la**, *tot*) ;
baman, *zich bij iemand voegen* (met **la**) ;
élɛl, *zich tegenover iemand* (*iets*) *bevinden* (met **la**).

Deze en dergelijke werkwoorden worden gebruikt ofwel vervoegd, ofwel in den noemvorm, ofwel als onomatopee, of als relatief.
ilɔmbɛ ĭkáḿ itútsí la bɔkɛli, *mijn huis is dicht bij de beek.*
ḿpɛtsa ntútámá la bɔkɛli, *ik woon dicht bij de beek.*
itúté l'ɔkɛli = **tútsi l'ɔkɛli**, *dicht bij de beek.*

11. Verder zijn vele s p r e e k w ij z e n in gebruik met voorzetsel-beteekenis :
achter, **nd'âfɛka bă...** (**ndá**) **mbúsa éâ... nd'ôkɔngɔ wă...**
betrekkelijk, **ndá liko'á.**
binnen, **nd'âtéi bă... nd'étéi 'á...**
boven (*op*), **nd'âliko bă...**
buiten, **nd'ânja bă...**
midden, **ndá ngimá éâ... nd'ângimá bă...**
na, **nd'âfɛka bă**, (cfr. *achter*).
naast, het werkwoord **túlam** (en onomatopeeën en zelfstandig nw.) of andere werkwoorden met overeenstemmende beteekenis.
onder, beneden, **nd'ânsé bă...**, **nd'âns'á...**

over, aan den overkant van, wĭli wă..., wĭj'ă...
tegenover, njɛ́lélá la..., ndongámá la...
tusschen, nd'âtéi bă..., nd'âts'á..., ĕndátsí, ĕsambí.
voor (iemand), la ntsín'ĕâ..., nd'éwel'ĕâ..., nd'ɛ́lɔkɔ éâ... of, als het mogelijk is, door den objectieven vorm van het werkwoord.
vóór, ndá josó jă..., nd'ôkálá wă..., ndá ntóndó éâ...
vóór (in tegenwoordigheid van), nd'âíso bă...
voorbij, wĭli wă..., wĭj'ă..., (1) ndekáná la...
wegens, la (ndá) ntsín'ĕâ..., nd'éwel'ĕâ..., nd'ɛ́lɔkɔ eă.
ten opzichte van = betrekkelijk.
ten voordeele van = voor (iemand).

II. Voortdurings-praesens (loyoóko jwă lotsíné).

Dit wordt gevormd met het hoog pronominaal prefix, infix **yó** en uitgang **e** (toon naar gelang van den stamtoon, zie les 5, III, 2). Het drukt uit dat de werking op het oogenblik voortdurend bezig is. Ook wordt het, in sommige dialekten, gebruikt om een gewoonte weer te geven. Wegens de duidelijkheid is het echter aan te raden, alleen de eerste beteekenis te behouden. Bv.

á-yɔ́-kɛnd-ɛ́, *hij is aan 't gaan* ;
á-yó-kúnd-e, *hij is aan 't slaan* ;
á-yó-téfél-é, *hij is aan 't spreken.*

De ontkenning voegt het infix **fó** vóór het infix **yó** en heeft ook beide beteekenissen. De laatste zouden wij vertalen door een sterke ontkenning. Bv.

ḿ-pó-yó-túmól-é banto, *ik beleedig geen (nooit) menschen.*
bentóné bé-fó-yɔ́-fɛt-ɛ́, *bentóné-(hout) vlammen niet.*

Vergelijk dezen vorm met den korrespondeerenden vorm van den statief (les 16, III, 4).

III. Obligatief (lokoá).

De obligatief drukt de verplichting uit, zegt dat iets moet gedaan worden. In het Nederl. vertalen wij hem echter dikwijls door den imperatief.

Men dient in het **lonkundó** steeds een streng onderscheid te

(1) **a** wordt geëlideerd vóór een persoonlijk voornaamwoord en soms vóór zelfstandige naamwoorden.

maken tusschen imperatief en obligatief. De eerste legt een bevel op, en bijgevolg moet de bevolen werking aanstonds worden volbracht. De tweede echter legt een verplichting op ; er is dus geen tijd bij bepaald. De werking zal slechts behoeven te geschieden als het pas geeft. Wil men dus een bevel geven in den echten zin, d. i. eischt men dat de werking terstond gedaan worde, dan gebruikt men altijd den imperatief. Is de tijd der handeling vrij, dan bedient men zich van den obligatief.

1. De gewone obligatief (**lokoá jwă ntsína**) bestaat uit laag pronominaal prefix + stam + **a** (laag). Bv.

a-kɛnd-a, *hij moet gaan* ; **o-lúk-a,** *je moet roeien* ;
b-us-a, *zij moeten werpen* ; **jw-ĕmb-a,** *gij moet zingen.*

2. De sterke obligatief (**lokoá jwă lokámo**) heeft den uitgang **aka** ; bij stammen die op een klinker eindigen, slechts **ka**. Bv.

a-kɛnd-aka ; o-lúk-aka ; b-us-aka ; jw-ĕmb-aka ; ɔ-lê-ka, *gij moet eten.*

Deze vorm wordt in groeten gebruikt als beleefde uitnoodiging of wensch.

3. De habitualis wordt weergegeven door den habitualis van den subjonctief (zie les 14, II, 4).

Men lette er op dat, in het meervoud, de beide eerste vormen bij sommige stammen gansch hetzelfde zijn als de imperatieven, en dat zij bij andere werkwoorden enkel verschillen door den toon.

IV. Bezitwoordje -a.

1. Dit woordje wordt niet gebruikt na de volgende zelfstandige naamwoorden :

bosí, *behoorende tot familie, dorp,* enz. *van...*
boséká, *man van..., kind van..., partijganger van...*
bomóngó, *eigenaar van...*
nkanga om de overtreffing uit te drukken (zie les 21, I, 5, *a*).

bosí duidt aan het behooren tot een stam, een klan, een familie ; **boséká** echter het behooren tot een persoon (als kind, als onderdaan, als werkman) of tot een groep personen (bv. een vereeniging). Aldus zegt men :

bosí Bamanya, *iemand van Bamanya* ;
bosí Mpótó, *een Europeaan* ;
bosí Bongíli, *een lid van den stam der Bongili* ;

bosí Bakutu, *iemand van den stam der Bakutu* ;
basí Ikéngé, *menschen van het dorp Ikéngé* ;
boséká Ngɔi, *een kind van Ngoi* ;
baséká bolaki, *de gasten (leerlingen) van den onderwijzer* ;
baséká mpɛlu, *de menschen van de paters (de kristenen)* ;
baséká kompanyí, *lui van de compagnie* ; enz.

Voor het woord **bosí** lette men er op dat het steeds moet gebruikt worden om een lid van een volk, stam, klan, enz. aan te duiden. De naam die erop volgt, is immers de naam van die groepeering en niet van de enkelingen. Een **Nkundó** mag men dus niet vertalen door **Nkundó** ; maar alleen door **bosí Nkundó** (**bonkundó** wordt zelden gehoord, en dan nog met de nuance : een echte **Nkundó**). *Individuen van het* **Nkundó**-*volk*, **basí Nkundó**. Wanneer men echter wil aangeven dat een dorp, een stam, enz. behoort tot het **Nkundó**-volk, dan zegt men bv. :

Bongíli bale ô Nkundó, *de* **Bongíli** *zijn wel degelijk* **Nkundó**.
Bongandó bale ô Móngɔ, *de stam der* **Bongandó** *zijn (behooren tot de)* **Móngɔ**.

Om te vragen tot welken klan, enz. iemand behoort, gebruikt men het vraagwoord **nkó?** (zie les 14, I) na **bosí**. Bv.

ole bosí nkó? *tot welken klan (enz.) behoor jij?*
wěkoli ɔnɛ́ ale bosí nkó? *van waar is deze leerling?*

Bij het woordje **bolá**, *dorp, klan*, enz. *van afkomst*, gebruikt men echter **ná**. Bv.

bolá'ǒkɛ̌ ná? *van waar ben je? tot welken klan*, enz. *behoor je?*
bolá wǎ wěkoj'ɔnɛ́ ná? wěkoj'ɔnɛ́ bolá (bǒkáé) ná? *van waar is deze leerling?*

Indien men na **bolá** het vraagwoord **nkó** gebruikt, vraagt men niet naar den naam van het dorp, klan, enz., maar naar de ligging. Bv.

bolá bǒkɛ́ nkó? *waar ligt uw dorp?*

Na **boséká** gebruikt men eveneens het vraagwoord **ná**. Bv.

ole boséká ná? *van wien ben je een kind* (enz.)?
wěkoli ɔnɛ́ ale boséká ná? *van wien is deze leerling een zoon* (enz.)?

Iemand van bij ons vertaalt men door :

bosí éka ísó = **bos'ék'ísó.**
bosí anɛ́ = **bos'ânɛ́** = **bos'éndo(ko)**, *iemand van hier.*

Een van jouw mannen, kinderen, lui, enz. door : **boséká wɛ̌.**

2. Wanneer er twee bezitters zijn van hetzelfde zelfstandig naamwoord, gebruikt men slechts éénmaal het bezitwoordje. Bv.

ekalási éâ Esalé la Mputú, *de klas van* **Esalé** *en* **Mputú,** d. i. beiden zitten in dezelfde klas.

bolá wă Mbóyó la Mpia, *de klan van* **Mbóyó** *en* **Mpia** ; nl. **Mbóyó** en **Mpia** zijn van denzelfden klan.

Indien men het bezitwoordje herhaalt na éénzelfde substantief, dan heeft elk der bezitters een der voorwerpen ; het bezeten zelfstandig naamwoord staat dan in plaats van het meervoud. Bv.

ekalási éâ Esalé l'ĕâ Mputú, *de klas van* **Esalé** *en die van* **Mputú.**

bolá wă Mbóyó la wă Mpia, *de klan van* **Mbóyó** *en die van* **Mpia.**

Esalé en **Mputú** zitten niet in dezelfde klas. **Mbóyó** en **Mpia** behooren niet tot denzelfden klan.

Dezelfde wijze van uitdrukking hebben we behandeld bij de bezittelijke voornaamwoorden (les 12, I, 6).

Is een der beide bezitters uitgedrukt door een bezittelijk voornaamwoord, dan staat dit natuurlijk voorop. Naar gelang dan bij het zelfstandig naamwoord het bezitwoordje wordt herhaald of niet, gaat het over één of twee bezeten voorwerpen. Bv.

ilɔmbɛ ĭkáḿ la Bombúla, *het huis van mij en* **Bombúla** (we hebben samen hetzelfde huis).

ilɔmbɛ ĭkáḿ la yă Bombúla, *mijn huis en dat van* **Bombúla** (we hebben elk een afzonderlijk huis).

3. Worden twee zelfstandige naamwoorden aan éénzelfden bezitter toegeschreven, en behooren beide tot dezelfde klasse, dan neemt het bezitwoordje het meervoudig prefix dier klasse. Behooren beide tot verschillende klassen, dan neemt het het meervoudig prefix der klasse zonder prefixen (y). Ofwel neemt het bezitwoordje slechts het prefix dat overeenstemt met de klasse van het laatst gezegde woord, en wel in het enkelvoud. Het gebruik van één dezer twee wijzen van spreken hangt af van de personen, en vooral van de noodzakelijkheid der duidelijkheid. Indien het hiervoor niet geeischt wordt, maakt men meestal het gewoon akkoord met het laatst uitgedrukt zelfstandig naamwoord. Bv.

yŭka la yăndá tswă bosáli, *de mand en de bijl van den werkman.* Of

yŭka la yăndá yă bosáli, hetgeen zeker duidelijk genoeg is.

boséngé l'etóo yă bokulaka, *de riem en het kleed van den rijken man.* Of liever : **boséngé l'etóo éâ bokulaka.**

4. Waar éénzelfde zelfstandig naamwoord terugslaat op twee bezitters met herhaling van het bezitwoordje (zooals hierboven) zoowel als in de daar even aangehaalde gevallen van twee zelfstandige naamwoorden, die op éénzelfden bezitter terugslaan, kan het werkwoord staan hetzij in het enkelvoud, hetzij in het meervoud. Men gebruike den vorm die het duidelijkst is. Het akkoordprefix van het werkwoord volgt dezelfde regels als het bezitwoordje : het komt overeen met de klasse indien beide woorden tot dezelfde klasse behooren, anders neemt het het akkoord der klasse zonder prefixen, of ook het onbepaalde prefix (= dat der eerste klasse). Bv.

ilɔmbɛ ĭkáwĕ la yă fafá yŏlongola, of beter : **baôlongola**, *jouw huis en dat van vader zijn afgebrand.*

iláká yă Pételo la yă Paólo tokunjí ndá Lŏmá, *de lijken van Petrus en Paulus liggen te Rome begraven.*

boséngé l'etóo éâ bokulaka baôkita bisɛsú, *de riem en het kleed van den rijken man zijn gansch versleten.* Ofwel : **boséngé l'etóo éâ bokulaka yŏkita bisɛsú.**

5. Het bezitwoordje kan ook zonder akkoord gebruikt worden in geijkte uitdrukkingen, zooals **bokil'á jwende**, *schoonbroer* ; **wĭj'ă ntando**, *over den stroom* ; **is'á Mputú**, *vader van* **Mputú** ; enz.

6. Het kan ook gansch elideeren vóór een klinker : **wĭj'ôtámbá**, *voorbij den boom* ; **is'ôkétu**, *vader van* **Bɔkétu** ; **nyang'ôlúmbú**, *moeder van* **Bolúmbú.**

7. Ten slotte kan men, in plaats van het bezit uit te drukken door het bezitwoordje, een andere zinswending gebruiken. Zooals : *ik ken den naam van dit dier niet* : **ḿpée nyam'ɛné lĭna** (woordel. *ik ken niet dit dier naam*).

Toepassingen.

baséká Mputú báfóyókambé, *de lui van* **Mputú** *zijn niet aan 't werken* (of : *werken nooit*). **bolá wă Bosongo la Mpémbé ná? íó bale basí Ndɔngó**, *welk is de klan van* **Bosongo** *en* **Mpémbé?** *Zij hooren tot den klan* **Ndɔngó. óféndáká ntand'ɛné, okémyaka nkáí**, *als je dezen stroom oversteekt, roei dan flink* (woordel. : *versterk de roeispanen*). **Boséká bonkonji áyósoólé la bosí ngɛlé**, *de man van den hoofdman is aan het praten met iemand van stroomafwaarts.* **mpokú ĕkáḿ la ĕkĕ báyaélɛla**, *mijn bananenplanting en de jouwe zijn tegenover elkaar gelegen.* **sangélá bosí lolo alekak' ŏnko wĭj'ĕfekele**, *zeg den man van stroomopwaarts, dat hij moet daarlangs gaan voorbij*

den stronk. **ngóya aôlúndola nsé ko aôlafya yŭka nd'ôlíkó,** *moeder is weergekeerd van de visch(vangst) en heeft de mand op het schap gelegd.* **lím'ânɛ́ kitsí Bongale tókɛndɛ em' â wɛ̌,** *laten we van hier tot* **Bongale** *samen gaan.* **ék'ínyó nkó nsango é?** *Is er bij jullie geen nieuws?* **ófée botámb'ônyí lína é?** *Ken je niet den naam van dien boom daar?*

Oefeningen.

1. Vervoeg in het voortdurings-praesens en in de drie obligatief-vormen : slaan, begraven, beleedigen, werpen, zingen, springen, vlammen, verbranden, opstijgen, neerdalen, wegnemen, doen, sterven, scheuren.

2. Vertaal :

Indien je den grijsaard tegenkomt, zeg hem dan dat hij bij mij (aan huis) kome. Hij is zijn mes aan het zoeken. Ik heb een mes gevonden, wie is er de eigenaar van? De eigenaar van het mes is iemand van **Wăngatá,** je moet het hem weergeven. Hij staat bij den onderwijzer ; zij zijn aan het praten. In het bosch moet je uitzien naar de doornen. Het is verder van hier tot bij **Mbóyó,** dan van bij **Mbóyó** tot aan het einde van het dorp. Ge moet hem zeggen dat hij niet terugkeere over land. Er is te veel slijk op den weg ; het is beter dat hij langs den stroom gaat ; maar dan moet hij een goede prauw nemen. Zij moeten den weg door (van) de beek herstellen. Hij is vernield voorbij den grooten boom. Wij zullen het vandaag niet doen, wegens den hevigen regen. Wij blijven in leven door God. Wij zijn teruggekeerd van bij den eigenaar van het magazijn. Gij moet dien omgevallen boom doorkappen. Wij kunnen het niet zonder bijlen. Gaat ze halen bij den kapita en zegt hem dat hij er scherpe geve. Met botte werktuigen kan men zulk een harden boom niet doorkappen. Wij zijn teruggekeerd van **Bokúma** zonder eten. Dat dier heeft haar zooals een varken. Wij hebben het gezien dichtbij de beek. Het ligt te slapen onder een boom. Jij hebt vele palabers gehad inzake je vrouw. Leg dit boek boven op de kast. Je moet hard roeien midden in de strooming. Zijn huis staat naast het onze, tegenover dat van den rechter. Gaat voorop, ik zal achteraan komen. Wij schelden niemand uit. Jullie die op het dak zit, moet naar beneden komen. Indien de zonneschijn vermindert, moeten zij buiten zitten in een ligstoel.

VIER EN TWINTIGSTE LES

I. Relatief-vormen van het koppelwoord *zijn.*

1. Van *zijn* bestaan natuurlijk alleen onderwerp (en bepaling)-relatief-vormen.

Zij worden gevormd van dezelfde stammen als de korrespondeerende absolute vormen : **le, fa, ki** en **yal.**

P r a e s e n s b e v e s t i g e n d : de stam **le** is laag zooàls in den absoluten vorm (sommige dialekten echter gebruiken hooge **lé**) ; de prefixen zijn zooals in de gewone werkwoorden. Bv.

nyama ĭle ndá ngond'ɛnɛ́ ô nsombo la njɔku, *de dieren die in dit bosch zijn, (zijn) slechts varkens en olifanten.*

P r a e s e n s o n t k e n n e n d. De stam **fá** is hoog. Bv.

ṁpólangé mbóto ĭfá la byili, *ik wil geen scheuten die geen wortels hebben.*

De v e r l e d e n v o r m e n komen overeen met de absolute. Bv.

bonto ŏki anɛ́ ná? *wie (is) de mensch die hier was (vandaag)?*

banto bǎkí anɛ́ baa ná? *wie (zijn) de menschen die hier waren (gisteren)?*

elombé ětáki ɛkɔ́ áfée, *de rechter die er niet (bij) was, weet het niet.*

bilombé bĭtákí ɛkɔ́ báfée, *de rechters die er niet bij waren, weten het niet.*

De t o e k o m e n d e t i j d wordt gevormd zooals bij de overige werkwoorden. Bv.

tófée banto bǎyŏyala ɛkɔ́, *wij weten niet wie er zal zijn.*

Deze vorm wordt meestal omschreven door het praesens gevolgd door de tijdsbepaling **lífé** of **língá** (cfr. les 11, V, en les 13, I). Bv.

tófée ekeké ĕyalá (of **ĕkitá**) **língá likambo j'ĕsúko,** *wij weten niet wanneer (den tijd waarop) het laatste oordeel zal zijn (komen).*

2. G e b r u i k d e r r e l a t i e f - v o r m e n v a n *zijn.*

Buiten het gewone gebruik worden deze vormen ook nog gebezigd om het bezit uit te drukken, zonder of met het bezitwoordje.

A. In het bevestigende praesens wordt deze vorm zelden gebruikt want hij is daar tautologie. In het ontkennende praesens echter (steeds met bezitwoord), en in de verleden vormen is hij onontbeerlijk. Bv.

tokondéláké ndá wăto bŏfá wă bŏló, *stap niet in een prauw die niet sterk is.*

toônuka bambénga băfá bă bióto, *wij hebben peper geplukt die niet van de verwanten is.*

ifaká íkí mpaka, ifaká íkí yă mpaka, *het mes van den grijsaard* (het was van hem, nu niet meer). of

ŏnko ndé itóko ítákí yă bokúné, *dat is een lepel die niet van mijn jongeren broeder is geweest.*

B. Gevolgd door het vraagwoord **nkó** wordt de relatief van *zijn* gebruikt om ons *welk?* uit te drukken. Bv.

báyâkí ekeké ěle nkó? *welke tijd (wanneer) zijn zij gekomen?*

botámbá bŏle nkó? *welke boom?*

likambo líkí nkó? *welk palaber (was het)?*

Lowî lŏle nkó? *welke Louis is het* (nl. als men twijfelt tusschen meerdere personen die zoo heeten).

C. De relatief van *zijn* vormt ook in den verleden tijd het relatief hulpwoord van gewone werkwoorden (zie les 18, II, 6 en 7). In dergelijke vormen kan het hoofdwoord worden weggelaten, zoodat enkel het relatief hulpwoord blijft. Deze vorming komt overeen met de vorige, doch ze dient te worden verstaan in den zin van het verzwegen hoofdwoord. Bv.

ifaká íkí mpaka, *het mes dat de grijsaard (me heeft nagelaten).*

elálí ěkí fafá, *de plaats waar mijn vader (heeft gewoond).*

bosísé bŏkí Mbombiándá, *de wet(sregeling) van God, die God heeft verordend.*

bŏn' ŏkí bowéi, *het kind dat de overledene heeft nagelaten.*

II. Gewoonte-vormen (habitualis).

Het **lonkundó** kent verscheidene habitualen.

A. Bevestigende vormen.

1. De gewone vorm om uit te drukken dat iets dikwijls gedaan wordt, is gekenmerkt door een hoog prefix, het infix **yŏ**, en het suffix **aka** (**ka** bij op een klinker eindigende stammen). Bv.

áyŏyâka, *hij komt dikwijls.*

isúa íyŏsémaka, *de boot legt dikwijls aan.*

Voor *zijn* gebruikt men den stam **ya** :

áyŏyaka la nkánge, *hij is dikwijls ziek.*

In plaats van het infix **yŏ** hoort men ook het infix **ó** (soms met laag prefix). Mogelijk is er een schakeering tusschen beide vormen (al of niet een uitzondering toelatend of iets dergelijks) (1).

De *onderwerp-relatief* verschilt van den absoluten vorm door het stijgend prefix :

isúa ĭyŏsémaka éndo, *de boot die hier dikwijls (of altijd) aanlegt.*

De *voorwerp-relatief* gebruikt het relatief hulpwoord **ya** :

bonto ŏyă'm'ɔ́énaka njôbúngé ngámó, *hoe zou ik den mensch niet kennen dien ik regelmatig zie* !

Hier ook hoort men in plaats van **ya,** het hulpwoord **a** met laag akkoord-prefix (eveneens met de mogelijke schakeering van altijd) :

wĕkoli oá bolaki ɔ́fɛngɔlaka áfaókisa, *de leerling dien de onderwijzer steeds berispt, zal niet blijven.*

2. Met hoog prefix, infix **ó** en uitgang **áká** heeft men een soort **bofifo** (les 7, III) : de werking duurt voort van vroeger tot nu, of heeft vroeger voortgeduurd (1). Bv.

lomuma lóókilímwáká, *de vrucht rolt (rolde) steeds voort.*

áóyăká la nkánge, *hij is altijd door ziek.*

Men hoort dezen vorm ook zonder infix **o** :

isúa ĭnko ísémáká éndo, *die boot legt hier voortdurend aan.*

De *onderwerp-relatief* verschilt van dezen laatsten vorm door het stijgend akkoord-prefix. Bv.

isúa ĭsémáká éndo yŏlína, *de boot die hier voortdurend aanlegde, is vergaan.*

eléngé ńk'ĕyăká, *het is nog altijd hetzelfde, zoo is het altijd geweest.*

ale ô la mpóta ĕyăká l'endé, *hij heeft nog steeds dezelfde wonde.*

Deze relatief-vorm dient ook om onze adjektieven als *eerbiedwaardig, prijzenswaardig,* enz. weer te geven :

Eale ale engambí ĕmɛmyámáká, *Eale is een eerbiedwaardige grijsaard.*

De *voorwerp-relatief* wordt gevormd met het relatief hulpwoord **á** met laag prefix, terwijl het werkwoord zelf uitgaat op **e** :

---

(1) Vóór klinkerstammen vervalt het infix **ó,** of de eind-**o** van **yŏ.**

lomuma loá bɔ̌nɔ̌lu okilímólé wǎné wǎné, *de vrucht die het jongetje den heelen dag aan het verrollen is.*

3. De vorm met laag prefix en suffix **aka** duidt op een vaste gewoonte, die als een eigenschap, een tweede natuur geworden is. Bv.

litófé likilimwaka, *de bal rolt* (het is zijn vaste gewoonte, zijn aard van te (kunnen) rollen).

ntaa balêka beyau, *de geiten eten gras* (daarom nu niet op het oogenblik ; het is zoo hun aard).

fafá ayaka wâte aôtswá ndá ngonda aókolé ifaká, *het is vaders vaste gewoonte, wanneer hij naar het bosch gaat, zijn mes te nemen.*

boengi ɔ̌kísó aomaka nyama, *het is de gewoonte van onzen jager beesten te schieten.*

oyaka é ng'ónɛ́ é? *ben jij zoo iemand?* (1)

Deze vorm zal men dikwijls behoeven te vertalen door : *hij kan het* ; of door ons praesens met die beteekenis. Bv.

ɔkɔtaka benkándá é? *kan je brieven schrijven?*

ntêka mpáko, *ik kan honig uithalen.*

lobínaka bebína é? *danst gij ook?* (*kunt gij dansen?*)

Deze vorm kan zoowel verleden zijn als tegenwoordig. Aldus de zin : **fafá ayaka** (zie boven) kan ook beteekenen : *het was vaders gewoonte* (*toen hij nog leefde*), enz.

De *onderwerp-relatief* verschilt van den absoluten vorm door het stijgend akkoord-prefix. Bv.

bǎna bǎtólaka bitóli bífosiswa, *de kinderen die de slechte gewoonte hebben de grijsaards te beleedigen, zullen gestraft worden.*

ɔ̌kambaka ífoáta, *hij die werkt, zal bezitten.*

kelá ńk'eléngé ɛ̌yaka, *doe zooals het altijd gedaan wordt.*

De *voorwerp-relatief* verschilt niet van den onderwerp-relatief. Alleen de zinsbouw maakt onderscheid, doordat het onderwerp van den betrekkelijken zin achter het relatief werkwoord komt te staan. Deze vorming stemt overeen met die van het gewone praesens (zie les 18, II, 6, *b*). Bv.

lína líndétak'ísó botámb'ônyí wâte bokungú, *de naam dien wij*

---

(1) Deze vorm is morphologisch gelijk aan den versterkten obligatief-hortatief (les 23, III). — Dialektisch bestaat deze vorm ook met uitgang **a**. Bv. **totéfela,** *wij zeggen dat* (*in onze taal*) ; **njékola,** *ik studeer, ben student, houd me bezig met de studie.*

geven aan dien boom is **bokungú**, *wij noemen dien boom* **bokungú** (dit is onze vaste gewoonte).

lokombo ale bolemo bŏkambak'ĭsó, *vangafsluitingen maken is onze vaste gewoonte* (*steeds geweest en nog*).

tókelĕ ńk'eléngé ĕkelaka bankɔ́kɔ, *laat ons doen zooals onze voorvaderen plachten te doen.*

4. De habitualis van den subjonctief (zie les 14, II, 4) wordt veel gebruikt van den stam **-ya**, *zijn*, om een vaste gewoonte of eigenschap uit te drukken. Bv.

bolúmbɛ ŏnko áyake ô ndá bokonda, *die pygmoïde is altijd in het bosch.*

nkɔndɛ́ íyake ô ndá ntando, *de kroko's zitten* (*steeds*) *in den stroom.*

ŭlu áyake la bifaso, *de schildpad heeft schilden.*

bilíki bíyake ngóla, *de baksteenen zijn rood.*

Bij andere werkwoorden komt deze vorm zelden voor met indicatieve beteekenis, wel als subjonctief.

5. Verdere habitualen bestaan nog : in het futurum, zie les 25, IV, 4 ; het praesens continuativum. Voor de duidelijkheid is het echter aangeraden dezen laatsten vorm uitsluitend te behouden in de beteekenis van den voortdurenden tegenwoordigen tijd (zie vorige les).

B. Negatieve vormen.

1. Van den affirmatieven vorm op **áká** (A, 2) verkrijgt men met het negatief infix **ta** (laag) een vorm die beteekent : *wat nooit gebeurt, wat nooit mag gebeuren.* Het prefix wordt hier infix. Bv.

ta-b-ís-áká tsă nyama, *men kan niet het vleesch verbergen voor het vuur ; men verbergt nooit het vleesch voor het vuur.*

tabákɛndáká l'anto b'ăbé, *men gaat niet om met slechte menschen.*

tabá kan ook samengetrokken worden tot **tă**.

Deze vorm wordt zelden gebruikt buiten den derden persoon. In het enkelvoud vervangt men **ta** door het andere negatie-prefix **ntá**. Bv.

nkóso ntáótáká ndá jŭmbu, *de papegaai baart niet in een nest.*

bont'ŏâ lɔfɔsɔ ntáátáká ŏndɔwɛtɛla, *een lawaaimaker heeft nooit iemand die bij hem aanloopt.*

De *relatief* vertaalt men in het Nederl. door bijvoeglijke naamwoorden, als : on...baar. Bv.

boálá wâte botámbá bŏtákɔtámáká, *de boálá is een onomkapbare boom.*

2. De gewone ontkenning der gewoonte door het dubbele infix **fóyŏ** (dialektisch : **fòyó** of **fóyó**) en den uitgang **e**. Bv.

isúa ĭnko ífóyɔ̀séme, *die boot legt hier niet aan (tenzij een enkele maal bij uitzondering misschien).*

bentóné béfóyɔ́fɛtɛ́, *bentone-stokken branden niet, dat is geen goed brandhout* (1).

bant'anyí báfoyóbíne, *die menschen dansen nooit, het zijn geen dansers.*

In plaats van het infix **foyo,** hoort men ook **foó.** We kunnen nog steeds niet uitmaken welke schakeering er tusschen beide vormen bestaat.

De *onderwerp-relatief* verschilt van den absoluten vorm alleen door het stijgend akkoord-prefix. Een voorwerp-relatief is ons niet bekend.

3. De negatieve subjonctief met infix **fó** en suffix **áké** (les 15, I, 4) dient ook als indicatieve habitualis. Het onderscheid met den vorigen vorm is gering. Het lijkt een minder sterke gewoonte uit te drukken.

De *onderwerp-relatief* verschilt enkel door het stijgend akkoord-prefix. Bv.

banto bǎfóbínáké báy'ĕndo, *dat degenen die (gewoonlijk), niet dansen hier komen.*

De *voorwerp-relatief* bedient zich van het relatieve hulpwoord **-fá** (zooals in het gewone praesens) en het werkwoord gaat uit op **áké** :

mbóka ĕfá banto oɬekáké, *een weg waarlangs niemand gaat.*

4. De negatieve subjonctief-vorm met infix **fóyŏ** (of **foó**) en uitgang **-aka** (zie les 15, I, 5) hoort men soms om het Nederl. *nooit* weer te geven. Bv.

báfoóbínaka, *zij dansen nooit.*

báfoékolaka, *zij studeeren volstrekt niet.*

báfóyâsaka, *zij zoeken nooit.*

Dit gebruik is echter niet aan te raden, wijl het licht aanleiding geeft tot dubbelzinnigheid.

---

(1) Men merke op dat de euphonische overeenkomst zich niet uitbreidt tot het prefix, noch tot het infix **fo.**

III. Voegwoorden.

Buiten de voegwoorden die werden behandeld in lessen 19 en 20, blijven er nog enkele over :

1. **te**, *dat* ; luidt een voorwerp-zin in. Kan ook doel-aangevend zijn (cfr. les 20, IV). Bv.

ákela te ákɛndɛ, *hij zegt dat hij wil weggaan.*

ósíma te ńkokoélé yɔkɔ́, *verlang je dat ik maniok voor je hale?*

mbɔ, *dat* ; vervangt **te** in verscheidene dialekten na *zeggen* (**sang**) :

ásanga mbɔ njɔku baɔ̂tɔ́ka basála, *hij zegt dat de olifanten de velden hebben platgetrapt.*

De werkwoorden van den hoofdzin kunnen weggelaten worden, zoodat de voegwoorden onmiddellijk op het onderwerp (naamwoord of voornaamwoord) volgen : **íɔ́ te**, *zij (zeiden) dat...* ; **endé mbɔ**, *hij (zegt) dat ..*

2. *Behalve, uitgezonderd* worden weergegeven door de gebiedende wijze van **yɛngólá**, *uitzonderen*, of **ímólá**, *wegnemen* ; of nog door de onomatopee : **yɛngɔ̂**, *uitgezonderd*. Bv.

báumá baôsíja bolemo, yɛngólá (ímólá, yɛngɔ̂) Bolúmbú, *allen hebben het werk geëindigd, behalve* **Bolúmbú**.

3. Voegwoorden van tijd.

Deze bestaan in het **lonkúndó** niet. Zij worden omschreven door

a) Uitdrukkingen :

elaká ô, woordelijk : *afspraak, afgesproken tijd.*

esilé ô, woordelijk : *teeken.*

Vóór een klinker gebruikt men **ńk'** in plaats van **ô**.

Beide uitdrukkingen geven het Nederl. *totdat*, weer. Zij worden gevolgd door den **bofifo**, absoluut of relatief. Bv.

ákambe eláká ô njôyá, *dat hij werke tot ik kom.*

ákambe elaká ńk'ěki'm'óyé, *dat hij werke tot ik kom.*

Met de negatie beteekenen deze uitdrukkingen *tenzij*.

l'afɛka (of **nd'âfɛka**) en **wĭj'ăkɔ́**, *daarna, nadien* (cf. lessen 23 en 19).

b) Het hulpwerkwoord **-singi**, steeds in den statief gebruikt. beteekent *alvorens, vooraleer*. Het wordt gevolgd door het eigenlijke werkwoord in den infinitief (cfr. les 21, II). Bv.

tosingí ɔ́kɛnda, tsĭfosíja bolemo, *alvorens weg te gaan, zullen wij het werk afmaken.*

Deze bijzin staat gewoonlijk voorop.

4. Vergelijking : *als*, **ngá**, of **ng'óle**, *zooals is*. Geeft ook ons „bijvoorbeeld" weer. Zie ook de trappen van vergelijking (les 19, I).

Zooals, naar gelang wordt weergegeven door **elaká** of **esilé ô** (cfr. 3). Men kan ook den gewonen relatief-**bofifo** gebruiken. Bv.

kolá lomuma elaká ô lŏki w'ŏlangé, of **kolá lomuma lŏki w'ŏlangé**, *neem de vrucht welke jijzelf verlangt.*

elaká ô wĕ, *zooals jezelf (verkiest).*

Toepassingen.

wénakí ilɔmbɛ ĭle nkó? *Welk huis heb je gezien?* **njôléna ilɔmbɛ ĭkí bokulaka**, *ik heb het huis van den rijke gezien.* **tókele ng'óky'ôsó é?** *Zullen wij doen zooals vroeger?* **lakó, tókele ô ng'éyaka**, *neen, wij zullen maar doen zooals wij gewoon zijn.* **ḿpût'ɔ́éna bonto ŏyŏyâka ókambak'ĕndo**, *ik zie niet meer den mensch die hier dikwijls komt werken.* **băsambáká bakambo l'ĭnyó é?** *Zijt gij het die steeds de geschillen oordeelt?* **ntákɛndáká l'ŏkotúmolaka**, *men gaat niet om men iemand die je steeds beleedigt.* **ńkwĕtélé bŏnŏlu ŏfá baníngá olangáké?** *Zal ik den jongen voor je roepen dien de makkers niet beminnen?* **ónsókójé basáli băfókambáké belemo, yɛngólá ô Njoli**, *stuur me de werklui die (gewoonlijk) niet werken, behalve Njoli.* **basingí óímana, báókole nganjĭ ńk'ĕk'iy'ólangé**, *vooraleer zij weggaan, mogen zij een gift komen halen, die zij zelf mogen uitkiezen.* **ńjókole l'éḿ?** — **elaká ô wĕ**, *mag ik er ook een komen halen?* — *Zooals je verkiest.* **yête bonto esilé ńk'ŏki w'ŏtɔfólé**, *ga iemand roepen, dengene dien jezelf uitkiest.*

Oefeningen.

1. Vervoeg in de verschillende gewoonte-vormen, en vertaal : doen, zeggen, slaan, dansen, eten, oversteken, leeren, werpen.

2. Vertaal :

Zij komen altijd hier om te bidden. Onze jager schiet apen. Hij komt dikwijls weer uit het bosch met een varken. Hij zal hier blijven totdat ik hem wegjaag. Wasch je handen alvorens je naar de klas gaat. De werklui hebben alle boomen omgekapt behalve den grooten die in het midden staat. Zij zeggen dat hij veel te hard is en dat men nooit zulk een boom kapt. Dat zij hem dan laten, totdat wij een zaag hebben. Het past immers niet dat hij alleen blijft staan. Men zegt dat er gisteren een prauw vergaan is. Dat zij sterke lianen gaan halen alvorens ze boven te halen (**-ínol**). Zij gaan altijd naar het bosch om paddestoelen te plukken. Welke plukken zij? Er zijn vele soorten ; zij plukken degene die zij zelf willen hebben. Wil

je dat ik een vrucht neme? Ja, neem degene die je verkiest. De geiten vernielen altijd onze bananenscheuten. Zal ik ze wegjagen? Indien (zooals) je verkiest. Maak lawaai alvorens ze te slaan, opdat zij vluchten. Ze zeggen dat de groote boot is aangekomen. Komt die boot dikwijls hier? Aan onze haven kan geen boot aanleggen. Men mag volstrekt geen palmboomen vellen. In dit dorp danst men niet. In zijn geboortedorp drinkt men dikwijls bier, en ze zijn altijd dronken. Men steekt geen stroom over zonder een prauw. De koeien zijn donker of gevlekt. Zij hebben horens. Zij eten gras. Hare melk is goed om te drinken. De jongens kunnen niet voorbijgaan zonder er steenen naar te werpen. Een hond gaat geen huis binnen zonder iets te stelen. De ziel wordt niet bevrijd uit het vagevuur alvorens zij haar schulden heeft afgedaan. De leerlingen die altijd steenen op het dak werpen, zullen gestraft worden. Zij die dikwijls brandhout kappen, lijden geen kou. Begin niet te schrijven vooraleer je je schrijfboek hebt recht gelegd. Alvorens je naar den dokter gaat, is het goed dat je een briefje bij mij komt halen, behalve als ik er niet ben.

VIJF EN TWINTIGSTE LES

I. Regiem-infixen voor zaken (byăkwano byă bekéto).

Het **lonkundó** bezit, naast regiem-infixen voor personen en het wederkeerend infix (les 12, II en III), nog regiem-infixen voor zaken. Zij duiden het lijdend of meewerkend voorwerp aan, dat men in het Nederl. uitdrukt door een persoonlijk voornaamwoord. Zij worden gebruikt voor zaken, planten en kleinere dieren.

Deze regiem-infixen komen in vorm overeen met de akkoordprefixen der klassen van de zelfstandige naamwoorden, behoudens enkele vervormingen, waarvan de voornaamste is, dat de begin-b dikwijls wegvalt.

			Vóór medeklinker		*Vóór klinker*	
			Enkelvoud.	*Meervoud.*	*Enkelvoud.*	*Meervoud.*
klasse	bo-be	:	o	e (soms be)	ow	by of eby
„	e-bi	:	e	bi, i	iy	by of iby
„	li-ba	:	li(i)	a	j(y)	a
„	i-to	:	i	to	i, iy	tsw
„	lo-n	:	lo(e)	i	jw	i(iy)
„	—	:	e	i	iy	i(iy)

Deze infixen worden echter niet alle even veelvuldig gebruikt.

Algemeen in zwang zijn : **li, i, to, lo,** hun vervormingen minder. De andere worden slechts zelden gehoord. Men omschrijft ze liever door het voornaamwoord **-kó** (les 10, III), dat men trouwens in plaats van alle infixen mag gebruiken.

Enkele voorbeelden :

(ilɔmbɛ) ńjiɛ́na, *ik zie het* ; **ḿpîɛ́nɛ,** *ik zie het niet* ; **ɔ̂liɛ́na,** *je hebt het gezien* ; **wîtónga,** *je bouwt het.*

(botámbá) ńjɔkɔta, *ik kap hem* ; **ńjɔwɛ̌na,** *ik zie hem.*

(betámbá) njôbɛkɔta, *ik heb ze gekapt* ; **ńjɛkɔta,** *ik kap ze* ; **ńjɛbyɛ̌na,** *ik zie ze.*

(etóo) ńjesamba, *ik naai het* ; **ńjiɛ́nákí,** *ik zag het.*

(bitóo) ńjisambakí, *ik naaide ze* ; **ńjibyɛ̌nakí,** *ik zag ze.*

(tǔka) ńtotómbákí, *ik droeg ze* ; **njôtswɛ̌na,** *ik heb ze gezien.*

(lotómo) : tólokela (tswêkela), *wij doen het* ; **tójwɛ̂â,** *wij kennen het.*

Wanneer het zaken-infix zich voegt bij het persoonsinfix, staat dit laatste achteraan. Bv.

(yǎndá) w-î-n-kaa, *je geeft ze me.*

Men merke nog op :

1. dat het infix onmiddellijk vóór den stam komt, dus na de tijd- of vorm-infixen ;

2. dat de pronominale prefixen de gewone euphonische vervormingen ondergaan vóór infixen die met een klinker beginnen.

II. Mogen.

Ons woord *mogen* wordt op verschillende wijzen weergegeven in het **lonkundó.**

1. Door het werkwoord **-bɔng** dat ook *mogelijk zijn, passen* en *kunnen* beteekent, en dat gevolgd wordt door een werkwoord in den subjonctief :

áɔnga ákele, *hij mag het doen.*

Dit is dubbelzinnig, wijl het ook kan beteekenen : *het is mogelijk dat hij het doen kan* ; of : *het past dat hij het doet* (1).

2. Door een omschrijving : *ik laat hem toe, verbied hem niet,* of door den subjonctief (les 14).

---

(1) Voor het weergeven van de mogelijkheid, zie les 21, III.

3. *Niet mogen* kan men vertalen door de ontkenning van **-bɔng** : **áfɔ́ɔngɛ́ ákele,** *hij mag het niet doen.* Ook dit is dubbelzinnig. Men gebruike dan ook liever de ontkenningen van den subjonctief (les 15). Wat nooit mag gebeuren, wordt uitgedrukt door de ontkenning van den gewoonte-vorm op **áká** (zie les 24, II, B, 1).

4. Om *mogen* zonder dubbelzinnigheid te vertalen, gebruike men liefst den t o e l a t i n g s - of g e r u s t s t e l l i n g s - v o r m **(lontsitsa).**

Deze bestaat uit : laag prefix + infix **ambo** (**o** valt weg vóór een klinker) + stam + uitgang **e.** Voor de tonen van dezen uitgang, zie les 5, III. Enkele dialekten hebben **mbo** in plaats van **ambo.**
wambosangé, *je mag zeggen.* **tswambasé,** *wij mogen zoeken.*
jwambontóne, *gij moogt me verachten.* **njambɔkɛndɛ́?** *mag ik weggaan?*

III. Vergeefschheid.

1. De vergeefschheid der pogingen wordt uitgedrukt door een bijzonderen vorm van het werkwoord, den **lontuka.**

Hij bestaat uit : hoog pronominaal prefix + infix **ambŏ** (**o** vervalt vóór een klinker) + stam + eind-**e.**

Men lette op het verschil in tonen met den mogen-vorm.

De **lontuka** geeft aan, dat de pogingen vruchteloos zijn, dat de werking niets uithaalt.

wâmbŏsangé, *zeg maar op, het zal toch niet helpen.*
tswâmbâsé, *wij zoeken wel, doch vinden niet.*
jwâmbŏntóne, *gij moogt me verachten, ik blijf toch van u houden.*
ńjambɔ̌kɛndɛ́, *ik ga, doch het is vergeefsche moeite.*

2. Het zelfstandig naamwoord **bontuka** beteekent ook vergeefschheid :

njôlɛ́fa balónga, lɔlɔ́ ô bontuka, *ik heb stroppen gezet, maar het is vergeefs* (*ik vang niets*).

3. Hetzelfde begrip wordt nog uitgedrukt door de herhaling van den zuiveren stam van het werkwoord (dat de toonregels volgt van den eenvoudigen imperatief, cf. les 5, III, en 6, V). Deze uitdrukking is pittiger dan de vorige. Bv.

laká laká (áfóke), *al ons onderricht loopt op niets uit, hij luistert toch niet.*

téfélá téfélá (ófaólónga), *je mag praten zooveel je wilt, je zult toch geen gelijk hebben.*

efekele éâ tsímatsíma, *een stronk waaraan men vergeefs graaft.*

Het tweede lid van dergelijke zinnen blijkt dikwijls uit het zinsverband, en wordt dan ook niet herhaald, zoodat de uitdrukking nog kernachtiger wordt.

IV. Toekomende tijd (eyŏyá).

Buiten den gewonen toekomenden tijd (**eyŏyá éâ isangyá**) (les 11, IV) en den subsequenten-subjonctief-toekomst (**eyŏyá éâ nkíkíma**) (les 14, II, 7), bestaan er nog andere toekomst-vormen.

1. De onmiddellijke toekomst-vorm (**eyŏyá éâ límpɔ**) wordt gevormd door hoog prefix, het infix **ŏ** en den uitgang **a** (1). Hij beteekent een werking die aanstonds zal gebeuren. Vóór een klinker valt het infix weg.

á-ŏ-kɛnd-a, *hij gaat aanstonds weggaan.*

tó-ŏ-téfel-a, *wij gaan aanstonds spreken.*

ó-ĭl-a, *jij gaat aanstonds plaatsen.*

bá-us-a, *zij zullen aanstonds werpen.*

ló-ǎs-a, *gij zult aanstonds zoeken.*

2. De betrekkelijke toekomst (**eyŏyá éá njěeja**) wordt gevormd door laag pronominaal prefix, het infix **nyángó** en den uitgang **a**. Wij vertalen hem door : *wanneer je zal...* Sommige dialekten gebruiken het infix **ángó**.

a-nyángó-sang-a, *wanneer hij zal zeggen...*

o-nyángó-kɛnd-a, *als je zal vertrekken...*

Men merke op dat in dezen vorm de prefixen geen euphonische overeenkomst aannemen met den stamklinker.

3. Door het vervoegings-adverbium **mpángá, kángá** te plaatsen vóór den onmiddellijken toekomst-vorm (zie 1), bekomt men een mengsel van onmiddellijke toekomst en subsequente toekomst, dat krachtiger is dan de gewone subsequente toekomst (les 14, II, 7). Bv.

onyángósíja bolemo, mpángá ɔ́ɔ̌kɛnda, *wanneer je je werk zal af hebben, dan mag je daarna aanstonds vertrekken, doch in geen geval te voren* (2).

---

(1) Enkele dialekten hebben het infix **likŏ** of **lingŏ**.

(2) Er bestaan nog andere subsequente vormen met **mpángá**, *daarna.*

4. Er bestaat een voortdurings-vorm (**eyŏyá éâ lotsíné**) zoowel van den gewonen toekomenden tijd (**eyŏyá éâ isangyá**) als van den onmiddellijken toekomst-vorm (**eyŏyá éâ límpɔ**). Hij wordt gevormd door aan den respectievelijken eenvoudigen vorm den uitgang **aka (ka)** te geven.

w-ĭfo-kamb-aka, *je zal steeds werken en blijven werken.* (De tijd waarop de werking zal beginnen, is niet bepaald ; doch je zal het doen, en als je begonnen bent, zal je het voort doen).

bá-ŏ-kamb-aka, *zij gaan aanstonds werken en blijven werken.*

bá-ĕkol-aka, *zij gaan aanstonds leeren en blijven leeren.*

Door denzelfden uitgang **aka** verkrijgt men de voortdurings-ontkenning van de toekomst :

bá-faó-kamb-aka, *zij zullen volstrekt (nooit) niet werken.*

Men kan ook op dezelfde wijze hetzelfde begrip uitdrukken in den relatief (les 18, II, 6).

V. Namen.

1. Namen voor onbepaalde personen, zooals bij ons *Mr. X* of *Y*, zijn in het **lonkundó Sóngóló, Fakala** en **Sísa.**

Gebruikt men een enkelen naam, dan zegt men meest **Sóngóló.**

In de opsomming (Jan, Piet en Klaas) blijft men bij de hierboven gegeven volgorde.

Als „schuilnaam" hoort men ook nog **Isóngólongonda,** vooral als men — bij het plots verschijnen van een vreemde bij een geheim gesprek — niet wil dat anderen weten over wien men het heeft.

2. Bijnamen, of namen van het beroep, worden met den eigenlijken, of ten minste met den voorgaanden naam, verbonden door het bezitwoordje **-a,** dat het akkoord aanneemt van de klasse waartoe de eerstgenoemde naam behoort. Dit geldt ook voor de bijstellingen.

Esalé éâ Elongama, *Esalé Elongama* (eigenlijk : *moeial*).

Lowî jwâ bolaki, *Lodewijk de onderwijzer.*

Yĕsu yă bosikoli ŏkísó, *Jezus onze verlosser.*

Maliá bă nyang'éâ Mbóyó, *Maria de moeder van Mbóyó.*

3. Waar wij in een bijstelling geen lidwoord gebruiken, neemt

het bezitwoordje het akkoord van de eerste klasse. Bv. **Basélé** *onderwijzer te Bokúma*, **Basélé óâ bolaki nd'ôkúma.**

4. Een bijzondere uitdrukking verkrijgt men met bezittelijke voornaamwoorden. Bv.

v) *Welke* **Lŏkóló? Lŏkóló lŏle nkó?**

a) *Ik zelf*, **lŏkáḿ** (woordelijk : *de mijne*).

Vergelijk ook :

Bolúmbú bŏkĕ móngó wă wălí, *Bolumbu je eigen vrouw* ; woordel. *je eigen Bolumbu de echtgenoote.*

5. Het *roepen* gebeurt bij de inlanders met een anderen toonval als bij ons. Indien wij een **Nkundó** roepen op de in Vlaanderen gebruikelijke wijze, dan hoort hij het niet, tenzij, natuurlijk, hij danig aan ons is gewoon geraakt.

Bij het roepen spreekt de **Nkundó** den naam goed geartikuleerd uit, en vooral doet hij de tonen duidelijk uitkomen, door de afstanden ertusschen grooter te maken dan in de gewone taal. Hij laat dan verder den naam volgen door **o** met stijgenden toon, die nog hooger eindigt dan in gewone gevallen. Bij een herhaling van den roep, wordt **o** vervangen door **e** met lagen toon, die dan nog valt beneden de gewone grens van den lagen toon. Zelden wordt **e** in den eersten roep gebruikt, met den toon van **o**.

De geroepene antwoordt : **ŏ** op denzelfden toon als die van den roep : **ŏ**. Dit beteekent *wat is er?*

Waarop de roeper het geval uiteenzet, en eindigt met **o** of **e** met lagen-dalenden toon (zooals hierboven in **e** van den roep). Gewoonlijk zegt hij nog eens : **oôlóka ŏ,** *je hebt het gehoord?*

Het antwoord van den geroepene is **o**, met de toonshoogte van **e** van den roep, maar meer gedragen.

Bv. v) **Bokungú ŏ.** a) **ŏ.** v) **yáká o(e),** *kom.* a) **o,** *ja.*

v) **Bokaá ŏ.** a) **ŏ.** v) **balá ŏ,** *ziehier.* a) **o.** v) **osangelaka isó áye o,** *zeg je vader dat hij kome.* a) **o,** *ja.*

6. De gewone *aanspraak* kan gebeuren door den naam van den aangesprokene eenvoudig uit te spreken, met of zonder **o** er achter. Dikwijls echter gebruikt men den naam afgekort, d. i. men laat de laatste klankgreep weg, en het intensiteitsaccent is sterker. Bv.

isúké = isû ; bokaá = boká ; ɛkɔmélá = ɛkɔmé ; njoli = njó.

Wordt aan de aanspraak geen gevolg geven, dan zegt men den vollen naam, kort en zenuwachtig.

Een derde maal wordt de naam weer afgekort ; het intensiteitsaccent wordt verlegd op de voorlaatste klankgreep (gewoonlijk het prefix) en het geheel wordt op een hoogere gamma uitgesproken. De toon van den eindklinker daalt sterk. Daardoor maakt de aldus afgekorte naam, indien deze maar twee klankgrepen bevat, den indruk alsof het prefix hoog wordt en de andere klankgreep laag. Alles wordt kernachtig en met klem gezegd. Bv.

isúké = **ɪ́isú** ; **bokaá** = **ɪ́boka** ; **ɛkɔmɛ́lá** = **ɛɪ́kɔmɛ́** ; **njoli** = **ɪ́njo** ; **itɔ́kɔ** = **ɪ́itɔ́**.

Een andere wijze van dergelijke aanspraken-reeks is de volgende. De eerste aanspraak is de gewone volle naam met **o** of **e** erachter. De tweede aanspraak is de hierboven op de eerste plaats aangehaalde afkorting. Dan volgt de tweede soort van afkorting. Ten slotte de korte zenuwachtige uitspraak van den vollen naam.

De naam kan ook afgekort worden met hoogen toon en intensiteitsaccent op de voorlaatste klankgreep, terwijl de laatste laag is. Bv.

isúké = **ɪ́ísu** ; **bokaá** = **ɪ́bóka** ; **ɛkɔmɛ́lá** = **ɛɪ́kómɛ́** ; **njoli** = **ɪ́ńjo**.

Deze afkorting wordt meestal gebezigd buiten de gewone reeks, als een soort klaagtoon.

Ook gewone soortnamen kunnen aldus gebezigd worden. Bv.

bokúné = **bóku** ; **wăj'ókám** **wăj'óka** ; **ngóya** = **ńgo**.

Toepassingen.

njambokolé itɔkɔ́ ĭnko é? — **wambikolé** : **mpángá wînjutéyé**, *mag ik die mat nemen?* — *Je mag ze nemen. Daarna zal je ze me (echter) teruggeven.* **bŏnŏjw'ŏkɔ́ óâ lakálaká, wâmbŏtsingójé jŏi**, *die jongen onderricht men te vergeefs, je mag hem iets uitleggen, het helpt niets.* **lŏngo lɔ́kɔ́ loôlotána é? tswâmbâsé.** *Hebt gij de hak gevonden? — Ons zoeken is te vergeefs.* **tɔkɔ́ tŏkí w'ŏtsímáká baôtolámba**, *de maniok die je uitgegraven hebt, ga ze aanstonds bereiden.* **tɔkɔ́ tŏkí w'ŏtsímáká baôtolámbela**, *de maniok die jij uitgegraven hebt, hebben zij voor ons bereid.* **onyángósola bakata, mpángá ɔ̌ɔ̌lɛ́ tŏma**, *wanneer je je handen gewasschen hebt, dan pas mag je eten.* **banto b'ăbé bĭfɔnyɔ́kwaka ndá lĭfelu, báfaótúngwaka**, *de slechte menschen zullen lijden in de hel, en zullen er niet meer uit verlost worden.* **băĕmalaka bambɔkɛndɛ́**, *zij die aanstonds gaan rechtstaan, zullen mogen weggaan.* **Ekamba é'is'îloko âmbŏkɔtɛ́ botámbá 'ŏnko**, *Ekamba, de vader van Iloko, kan dien boom niet omkappen.*

Oefeningen.

1. Vervoeg in den **lontsitsa,** den **lontuka** en in de verschillende toekomst-vormen, de werkwoorden :

spreken, overwinnen, werpen, houden, nemen, wegjagen, roepen, komen, werken, studeeren, onderrichten, hooren, bereiden.

2. Vertaal :

Waar is de bijl? Ik ben ze verloren. Zoek ze. Ik zoek ze maar vind ze niet. Je mag gaan. Zie je het huis van den onderwijzer? Ik zie het niet. Je hebt het immers zelf gebouwd. Ik heb mooi te kijken, ik zie niets. Ga hem zeggen dat hij het niet mag doen. Wij graven zooveel wij kunnen, doch vinden geen steenen. De vreemdelingen gaan aanstonds vertrekken. Zeg hun dat zij op mij wachten, zij mogen pas daarna weggaan. Wanneer zij zullen vertrokken zijn, zullen we het palaber beslechten, maar niet eer. Zij gaan aanstonds beginnen te dansen. Wanneer je de bel zal hooren, moet je opstaan. Hij zal blijven studeeren tot hij het weet. X. zal aanstonds gaan zoeken tot hij het heeft gevonden. Johan de onderwijzer onderricht te vergeefs. **Bɔkétu** kom hier. Welke **Bɔkétu** roep je? Je zelf. Waar zijn de eieren die ik gekocht heb? Heb je ze gezien? Ja, en ik heb ze opgegeten. Dat mag niet zijn. Weet gij dat al? We weten het. Ik zal u voortaan niet meer beleedigen. Ik zal van nu af altijd het werk doen dat je me beveelt (= bevolen hebt). Wanneer ik het werk nalaat, moogt gij me straffen. Al het gepraat helpt niets. Mag hij spreken? Wanneer Bokelé, smid van **Ntómbá,** gekomen is, dan mag hij pas beginnen te spreken. Dat is **Boálá** de rechter van de **Wăngatá.** Je mag hem het palaber uitleggen.

ZES EN TWINTIGSTE LES

I. Afleiding van zelfstandige naamwoorden.

Er zijn verscheidene wijzen om zelfstandige naamwoorden te vormen :

a) Het naast elkaar zetten van zelfstandige naamwoorden komt weinig voor : bv. **bŏnŏlu,** *jongeling* (van **bŏna,** *kind,* en **bŏlu,** *zwakheid*).

b) Ook met andere woorden kan een zelfstandig naamwoord verbonden worden, doch er doen zich weinig gevallen voor, bv. **bonkómbóka,** *iemand waar tegen men niet opgewassen is, alles overtreffend* (van **nkó,** *zonder,* en **mbóka,** *weg*) (1).

(1) Tusschen den hoogen toon van **nkó** en den lagen van **m** ontstaat een glijding, zoodat het ongeveer klinkt als **bonkômbóka.**

c) Samenstelling van werkwoord + zelfstandig naamwoord ; het prefix is gewoonlijk **i-ba**, soms **bo-be** of **e-bi** ; bv. **itsímangélo**, *graf-delver* (fig. *uitpluizer*) van **tsím**, *graven*, en **ngélo**, *kerkhof* ; **itómbenkándá**, *briefdrager* (van **tómb**, *dragen*, en **bonkándá**, *brief*). Op deze wijze kan men alle mogelijke zelfstandige naamwoorden vormen.

d) Rechtstreeksche afleiding van werkwoorden, door verschillende achtervoegsels, met of zonder geheele of gedeeltelijke verdubbeling van den stam. (Zie de verkleinwoorden, les 6, I, 5).

1. Volgens dezelfde regels worden de v e r g r o o t w o o r d e n gevormd met de prefixen **e-bi** of **lo-n**. Bv.

bonto, *mensch* ; **entonto**, *een reus van een mensch* ;
mbóka, *weg* ; **embâmboka**, *een groote weg* ;
etóo, *kleed* ; **lotôtoo**, *een groot kleed*.

De vergrootwoorden komen minder voor dan de verkleinwoorden.

Op dezelfde wijze worden ook de v e r z a m e l w o o r d e n gevormd met het prefix **bo**. Bv.

nyama, *dier* ; **bonyanyama**, *het gedierte* ;
nkundó ; **bonkŭnkundó**, *heel het* **Nkundó**-*volk*.

Een verzameling van planten wordt, wanneer er geen specifieke term bestaat (zooals **mpokú**, *banaanplantage* ; **nkélé**, *palmerij*), rechtstreeks, zonder verdubbeling, gevormd met het prefix **e**. Bv.

lɔfɛtɛ-plant ; **ɛfɛtɛ**, *groep* **mpɛtɛ**-*struiken*.

lokongo-plant ; **ekongo**, *groep* **nkongo**-*bladeren*.

De gedeeltelijke verdubbeling komt echter ook voor ; bv.

bɔkɔmbɛ-liaan ; **ɛkɔkɔmbɛ**, *veel* **bɛkɔmbɛ** *bij elkaar*.

2. Door volledige verdubbeling, met de prefixen **e-bi** vormt men van alle werkwoorden zelfstandige naamwoorden, met de beteekenis van een werking zonder reden, gesteld op een onredelijke wijze, onnadenkend. Die woorden kan men dikwijls vertalen door *zoo maar er op los doen*... Eénstammige werkwoorden kunnen ook gedeeltelijke verdubbeling hebben (volgens de regels aangegeven bij de verkleinwoorden, les 6, I, 5). Als prefix kan ook **bo** gebruikt worden (2e kl.), nl. vóór zuivere éénstammige werkwoorden (les 6, IV), alsook vóór klinkerstammen (waar **bo** verandert in **w**). Bij deze laatste hoort men ook **y** als prefix. De toonregels blijken uit de volgende voorbeelden :

kɔt, *kappen*,	**ɛkɔtâkɔta** = **ɛkâkɔta**, *er maar op los kappen* ;
lúk, *roeien*,	**elúkâlúka** = **elâlúka**, *ordeloos roeien* ;
téfel, *spreken*,	**etéfélâtéfela**, *redeloos spreken* ;
fɛngɔl, *berispen*,	**ɛfɛngólâfɛngɔla**, *berispen zonder reden* ;
tswá, *gaan*,	**etswátswá**, *zoo maar gaan* ;
wá, *sterven*,	**bowáwá**, *zoo maar sterven zonder meer* ;
ét, *roepen*,	**ététa**, *roepen zonder reden* ;
in, *haten*,	**winîna (yinîna)**, *er maar op los haten* ;
imej, *gelooven*,	**iméjîmeja**, *lichtgeloovigheid* ;
ámbol, *oprapen*,	**ámbólámbola**, *zoo maar oprapen zonder nadenken.*

3. Door het suffix **i** verkrijgt men, voor alle werkwoorden, dengene die de handeling doet. Voor de klasse **bo-ba** verwijzen we naar les 1, II, 2 en 3.

Ook in de klasse zonder prefixen kan men aldus woorden vormen, door **n** te voegen vóór den stam (vóór klinkers **nj**). Bij hooge stammen is de eind-**i** laag, bij lage stammen heeft **i** een hoogen of lagen toon. Is de agens geen persoon, dan dient men de vorming met **n** te gebruiken.

Éénstammige werkwoorden op **a** uitgaande, veranderen vóór den uitgang **i**, de **a** in **e**.

4. In andere klassen dient de uitgang **i** om verschillende afleidingen te vormen. Aldus ook de uitgangen **e, u, o, a, ako, aki, aka.** We kunnen hier onmogelijk alle behandelen.

De uitgang **elo** geeft de mogelijkheid aan, soms ook de werking als zoodanig (zie les 21, III).

Met uitgang **a** en de prefixen **bo-be** kan van elk werkwoord een zelfstandig naamwoord worden gevormd, dat de werking aanduidt die gesteld wordt. Met een telwoord verbonden, geeft het ons *zooveel maal weer*. Bv. **bokúnda bɔ́mɔ̂kɔ́**, *het slaan éénmaal*. **bekúnda la bekúnda**, *het meermalen slaan* (zie les 10, I, 4).

5. De uitgang **wá**, met de prefixen **bo-be** (soms **e-bi**), geeft het werktuig of het middel aan. Bv.

búmb, *afdekken*,	**eúmbwá**, *deksel, scheel* ;
kós, *vijlen*,	**bokóswá**, *vijl* ;
lombol, *verzachten*,	**bolombójwá**, *iets dat verzacht* ;
súkut, *ondersteunen*,	**bosúkútswá**, *steunpaal* ;
lɔ́t, *zich kleeden*,	**ɛlɔ́tswá**, *kleedingstuk.*

6. **élá** beteekent dikwijls een gewoonte, iets zeer groots, of iets redeloos-onbezonnens. Prefixen **e-bi**. Bv.

tok, *zweeten*,	**etokélá**, *gewoonte van veel te zweeten* ;
fúk, *schudden*,	**efúkélá**, *rukwind* ;
lang, *beminnen*,	**elangélá**, *grilligheid* ;
sɛk, *lachen*,	**ɛsɛkélá**, *lachen zonder reden* ;
lend, *kijken*,	**elendélá**, *dwaas kijken, droomerij*.

II. Herhaling en voortzetting.

1. De herhaling kan worden uitgedrukt op de volgende wijzen :

a) Door het hulpwerkwoord **-kong**, dat nooit anders gebruikt wordt dan als hulpwerkwoord. Erop volgt de infinitief. Bv.

ákong'ŏkela, *hij doet het nogmaals* ;

kong'ótéfela, *spreek nog eens*.

b) Door het werkwoord **-ut**, *teruggaan*, gevolgd door den infinitief :

aût'ósanga, *hij zei nogmaals* ;

ńpaût'ŏkotúmola, *ik zal je niet meer beleedigen*.

c) Door het werkwoord **-utel**, *herhalen*, zonder infinitief.

utélá felé, *doe het nog eens*.

d) Door het zelfstandig naamwoord dat van het werkwoord is afgeleid door den uitgang **a** en in de klasse **bo-be**, gevolgd door het onbepaalde bijvoeglijk woord **-mŏ** of **-nkíná**. Bv.

sangá bosanga bŏmŏ, *zeg het nog eens* (zie hierboven I. 4. en les 10, I, 4, en 15, III).

e) Door het bijwoord **lénkíná**, *nog eens* (les 15, III, en les 19, II).

f) Als versterking kan men vorming *a* of *b* verbinden met *d*. Bv.

aôkong'ŏkɛnda bɔkɛnda bŏmŏ, *hij ging nogmaals weg* ;

ífut'ŏémba wĕmba bŏnkíná, *hij zal nogmaals* (*en op een andere wijze*) *zingen*.

2. Buiten de voortdurings-vormen (les 23, II, 24, II, en 25, IV, 4) kan de voortzetting der handeling nog worden uitgedrukt :

a) Door het werkwoord **-fong**, *bewaren, behouden*, als hulpwerkwoord gevolgd door den infinitief. Bv.

lofong'ólota, *gaat voort met vluchten, vlucht voort* ;

báófong'ŏkɛnda, *zij gingen voort* (*door*).

b) Door het werkwoord **-tsíndimw** of **tsínimw**, *voortzetten, vol-*

harden, met of zonder infinitief, naar gelang van de noodzakelijkheid aan duidelijkheid. Bv.

tótsínímwáki (ókamba, of **nd'ôlemo)**, *wij gingen voort met werken.*

III. Verleden vormen.

Buiten den verleden tijd, die de handeling voorstelt als gebeurende in het verleden (zie les 9, IV), bestaan nog andere verleden vormen.

1. De pas-verleden vorm **(losílo lɔ́ɔ́lí)**, die uitdrukt dat de werking zoo pas in gesteld. Hij wordt gevormd door het werkwoordelijk voegwoord of voorzetsel **mpángá (mpá)** (cfr. les 14, II, 5), terwijl het werkwoord gewoon vervoegd wordt met laag prefix en den uitgang **áká** (de bij-klankgrepen hoog !) Bv.

mpángá akɛndáká, *hij is zoo pas weggegaan* ;

mpá toyáká, *wij zijn nog maar pas aangekomen.*

Deze vorm kan ook beteekenen : *we zijn pas daarna aangekomen.*

2. Het verleden van den **bofifo (bofifo bɔ̌lekanyi)**, gevormd door het infix **yo**, met of zonder uitgang **aka**. De beide tijden, vandaag en gisteren (of te voren), hebben dezelfde verschillen in den toon van de prefixen en van het infix als de tegenwoordige **bofifo**-vormen (zie les 7, III) ; dus in den vandaag-tijd **(b. bɔ̌lekanyi)** : laag prefix en dalend infix ; in den gisteren-tijd **(b. bɔ̌lekányí)** : hoog prefix en infix. De klinkerstammen plaatsen eveneens een l tusschen infix en stam.

Deze vorm drukt het verleden uit van den **bofifo**, en beteekent dat er een **bofifo** is geweest, dat de werking volmaakt tegenwoordig is geweest. Bv.

ayôyâka, *hij is vandaag hier geweest, maar nu weer weg.*

bayôbína(ka), *zij hebben gedanst, zij zijn aan het dansen geweest (heden).*

tóyóléla(ka), *wij hebben in gebrek gezeten (vroeger).*

Deze vorm wordt veelvuldig gebruikt, nl. wanneer men wil aangeven dat de verleden werking een tijd geduurd heeft.

De uitgang **aka** beduidt de herhaling der werking of geeft een sterkere bevestiging aan.

Van dezen vorm bestaat geen ontkenning. Men gebruikt den vorm van den gewonen **bofifo** (les 7, III).

3. Het **lonkundó** kent geen „voltooid verleden tijd". De gedachte ervan wordt weergegeven door het bijeenbrengen van twee „tijden" of „vormen". Bv.

Toen ik gegeten had, kwam vader binnen,
ěki'm'ólɛ́ká (ko) fafá ôtswakí, of
fafá ôtswakí (ńk') ěki'm ólɛ́ká, of
ńki ndé njôsíj'ǒlé mpángá fafá aôtswɛ́, (woordelijk : *ik was namelijk ik had gedaan met eten, daarna kwam vader binnen*), of
fafá aômpomanya njǒlɛ́, (woordelijk : *vader trof me aan ik heb gegeten*).

De Nederlandsche zin : *Ik had gegeten toen vader binnenkwam*, kan men op dezelfde wijzen weergeven. Wil men het onderscheid uitdrukken dat wij leggen tusschen beide aangehaalde Nederl. zinnen, dan behoudt men de eerste twee **nkundó**-zinnen voor : *toen ik gegeten had...*, en de laatste twee voor : *ik had gegeten...*

IV. Hulpwerkwoorden.

Buiten de hulpwerkwoorden **-singi** (*vooraleer te...*) (zie les 24, III, 3, *b*) en **-kong,** *nogmaals doen* (zie hierboven, II, 1, *a*), die uitsluitend als hulpwoorden worden gebruikt, bestaan enkele werkwoorden, die veelvuldig als hulpwerkwoord dienst doen, zooals **-fong,** *behouden*, **-ut,** *terugkeeren*, welke we hierboven hebben behandeld (II, 1, *b*, en 2). Verder komen nog veel voor :

1. **-bang** of **mang,** *beginnen*. Bv.
mbúla émangakí ójwé, *het begon te regenen.*

2. **-tsík,** *aflaten met*, en **-ámby,** *ophouden met*. Bv.
ófótsíke ǒɛ́ngɛla bǒna, *laat niet af het kind gade te slaan.*
ámby' ǒtéfela, *houd op met spreken.*

3. **-síl,** *geëindigd zijn*, om een versterking van den **bofifo** uit te drukken ; vaak te vertalen door : *gedaan hebben* of *reeds*. Bv.
aôsíl'ǒkɛnda, *hij is werkelijk weggegaan, reeds weggegaan.*
toôsíl'ǒlé, *wij hebben reeds gedaan met eten.*
ńjósíl'ǒbóka, *ik heb het reeds weggeworpen, het is weg.*
lóósíl'ǒɛ́na, *hebt gij het (goed) gezien?*

Sommige dialekten hebben een specialen vorm in plaats van

deze laatste uitdrukking, nl. met hoog prefix en infix **so** (laag voor vandaag, hoog voor gisteren) en uitgang **a**. Bv.

ásɔkɛnda, *hij is reeds weggegaan (vandaag)* ;
tɔ́sɔlá, *wij hebben reeds gedaan met eten (vandaag)* ;
ńsótengola, *ik heb het reeds weggeworpen (gisteren)* ;
lɔ́séna, *hebt gij het reeds gezien (gisteren)?*

Toepassingen.

wasi óâ nsé ífofong'ɔ̌tɔtɛ́kɛja nsé ; aôsíl'ɔ̌toyêla nsé ɛ̌mɔ̌ éy'ɔnɛ́nɛ, *de visscher zal voortgaan met ons visch te verkoopen ; hij heeft ons weer een grooten visch gebracht.* **kong'óémba nsao ɛ̌nko, tótsíni-mw'ɔ̌óka ; bămɔ̌ mpé mpá bayáká,** *zing dat lied nog eens, wij gaan voort met luisteren ; en anderen zijn pas gekomen.* **ámby'ɔ̌kɔta ɛkɔtâkɔta ; njômang' ɔ̌lɛmbwa,** *houd op met je onbezonnen geschrijf, ik begin het beu te worden.* **toyôlémbaka nsao ; mpángá tswămbyáká,** *wij zijn liederen aan het zingen geweest ; wij hebben pas ermee opgehouden.* **ófût'ókela bikâkela,** *doe zulke dwaze dingen niet meer.* **batáfôténa likambo, mpángá basíláká ɔ́lɔkɔla bɛlɔkɔ́,** *men heeft het palaber nog niet gevonnisd, zij hebben pas gedaan met hun uiteenzettingen te doen.*

Oefeningen.

1. Vertaal de volgende woorden en zoek hun vergrootwoorden :
huis, boom, schildpad, dier, visch, mensch, aap, luipaard, stroom, hoofd, oog, tand, steenzweer, bosch, palmboom, stekelvarken, beek.

2. Maak tien verzamelwoorden.

3. Vorm zelfstandige naamwoorden met de beteekenis van onbezonnenheid, van de volgende werkwoorden (waar mogelijk op twee wijzen) :
schrijven, zeggen, spreken, loopen, werken, snijden, weenen, kijken, roepen, koopen, openen, sluiten, vluchten, zoeken, zingen.

4. Vorm de namen der verrichters van de werkwoorden :
roeien, onderrichten, zingen, dansen, zwemmen, zoeken, koopen, weenen, drinken, roepen, stelen, haten, vernielen, vluchten.

5. Vervoeg de volgende werkwoorden in den pas-verleden vorm en in de verleden vormen van den **bofifo** :
komen, weggaan, afvaren, zien, hooren, spreken, eten, dompelen, haten, mishandeld worden, gebrek lijden, ziek zijn, stijgen, klimmen, gaan liggen, ophouden, sterven, leeren, uitvegen, dooven.

6. Vertaal :
Heb je den zanger gezien? Hij is hier geweest, hij is zoo pas vertrokken. Hij heeft schoon gezongen (gisteren). Maar hij is ook

een echte drinker. Hij was een leerling van den onderwijzer, die begonnen is met hier te onderrichten. Waar is die onderwijzer nu? Hij is overleden. Zeg hem dat hij nogmaals visch brenge. Roeit door want het begint te regenen. Misschien zal het aanstonds ophouden. Wij hebben gedaan met schrijven ; nu gaan wij beginnen te lezen. Gij hebt juist gedaan met werken. Houdt op met steenen te werpen. Zie nog eens goed toe, misschien vind je het mes wel. Het is immers nog maar pas verloren. Indien je zoo maar onbezonnen zoekt, zal je het niet vinden. Spreek er zoo maar niet op los. De boot heeft hier aangelegd, maar nu is zij stroomop gevaren. Is hij al vertrokken? Hij is reeds weggegaan. Wij hebben te Ingende aangelegd en hebben er veel hout genomen. Wij hebben er het nieuws gehoord dat de zuster van den hoofdman reeds overleden is. De overledenen zullen eens verrijzen van den dood. Zij hebben de notenkappers gezien, zij zijn zooeven teruggekeerd uit de palmplanting. Zij hebben vele noten gekapt. Hebben zij reeds den tros aan stukken gekapt (**-bákol**)? Ja, maar zij hebben de noten nog niet losgewrongen. Men heeft het eten reeds bereid en de tafel gedekt. Ik heb het je herhaaldelijk gezegd : ga voort met leeren. Hij heeft het mes nog niet gevonden, doch hij gaat voort met het te zoeken. Loopt door want het onweer dreigt, het begint reeds te donderen. Alle **Elíngá** weten reeds het nieuws. Wij luisteren niet naar al dat geklets. Houdt op met uw dwaas gevraag.

ZEVEN EN TWINTIGSTE LES

I. Bijwoorden (belongyá).

Verschillende bijwoorden werden reeds behandeld. Hier volgen nog enkele aanvullingen.

1. Bijwoorden van plaats (**belongyá by'ěténélá**).

De eigenlijke zijn opgegeven in les 9, III.

ergens wordt uitgedrukt door **eténélá nkó loswélé** of **wĭli nkó loswélé**, *een onbepaalde plaats*. De zelfstandige naamwoorden kunnen vervangen worden door andere beter passende, zooals **esé**, *dorp*, enz.

nergens geeft men weer door een ontkennenden vorm van het werkwoord, gevolgd door een zelfstandig naamwoord, als **eténéla, esé**, en dergelijke. Bv. **ḿpótsw'ésé**, *ik ga nergens heen*.

ḿpa l'esé, *ik heb geen dorp* (*waar ik heenga*).

elders, **eténélá ĕmŏ** (*een andere plaats*) ; **bojé bŏnkíná** (*een andere plaats*) ; **wĭj'ŏmŏ ('ŏnkíná)**, *een andere plaats*.

ver wordt uitgedrukt door de zelfstandige naamwoorden **bosíká** of **esií** (*verte*).

Als men twee voorwerpen of dorpen vergelijkt in de verte van den afstand, kan men in plaats van de vergelijking door werkwoorden of onomatopeeën te gebruiken, ook het woord **josó** of **bosó**, *eerste* toepassen op het dorp dat het *verst* afligt. Van het standpunt van den persoon die er heen gaat, ligt het immers voorop. Bv.

bɔkɛj'ɔ̃kɔ́ bole nkó? *waar is die beek?*

bole ndá josó, *zij ligt voorop, verder, wij zijn er nog niet* (*maar gaan er heen*).

Bɔnjɔku ale nkó? *waar ligt* (*het dorp*) **Bɔnjɔku?**

ale ndá josó, *het ligt verder op.*

Beambo ale ndá josó jă Mpénjélé, *Beambo ligt voorbij* **Mpénjélé.**

Als men er niet heen gekeerd staat (gaat), dan gebruikt men **nd'âfɛka** = **bafɛka**, of **mbúsa**, of **bɔkɔtɔ**, zelfstandige naamwoorden die als bijwoord kunnen gebruikt worden.

Zoo men met den rug naar **Mpénjélé** zich ervan verwijdert en beide dorpen waarover het gaat, achter liggen, dan zegt men **Beambo ale nd'âfɛka bă Mpénjélé.**

Spreekt men over twee dorpen en vergelijkt men welk het verste af ligt, dan wordt dit laatste genoemd als eerste, als nl. voorop liggende in de rij. Bv.

Boéndé ale ndá josó jă Bokóté, Boéndé *ligt verder dan* **Bokóté ;** of **Boéndé ale ndá josó,** als dit volstaat voor den zin.

Dezelfde gedachtengang wordt gevolgd bv. in geschrift of drukwerk. Van achter op den regel is **josó** voor den **Móngɔ**, omdat hij, beginnende te lezen of te schrijven aan den linkerkant, zooals wij allen, voortgaat naar den rechterkant, die dus voorop komt in de rij ; de letters worden voorgesteld als menschen die stapvoets langs het pad gaan. Zoo zal de **Móngɔ** zeggen dat in het woord **bokéla**, de letter **a** *voorop, eerst* staat. In de scholen wordt onder Europeeschen invloed, deze beteekenis sterk tegengewerkt, en het is goed ook dit met opzet te doen, en woord en zin op te vatten van gesproken standpunt uit ; men verlieze het inzicht van de inlanders echter nooit uit het oog.

Ook van het standpunt van den tijd heeft **josó** = **bosó** de

beteekenis van *voorop*, dus wat later zal gebeuren. Aldus zegt men :

eyenga ele ndá josó, *de komende week.*

Met het werkwoord in een verleden vorm echter, krijgt men de beteekenis die overeenstemt met de onze, bv.

eyenga ěkí ndá josó, of : **eyeng'ěky'ôsó,** *verleden week.*

In verbinding met **mpángá,** *daarna* (zie les 14, II, 5) kan **josó** slechts de beteekenis hebben van ons *eerst*. Bv.

tókita josó Boéndé, mpángá Bondombe, *eerst komen wij te Boéndé, daarna pas te Bondombe.*

josó en **bafɛka** worden dus in twee beteekenissen gebruikt. De bijgevoegde woorden en vormen, alsook de omstandigheden maken het uit, welke moet genomen worden. Een beetje gewoonte en de vergissingen zijn uitgesloten (1).

In de Nederl. beteekenis komt het woordje **josó** nog voor in de herhaling, om uit te drukken : *vooreerst, eerst en vooral, voornamelijk* : **jos'ôsó** of **josó l'osó.**

2. Bijwoorden van tijd **(belongyá by'ěkeké).**

Buiten degene die behandeld werden in les 11, V, gebruikt men nog (men lette ook op bepaalde vormen van het werkwoord) :

soms, **bikeké bĭmŏ, bɛkɔlɔ bĕmŏ, bekela bĕmŏ.**

zelden, **tɔi, sɔi,** (of verdubbeld).

eens, de een of andere keer, **bɔkɔlɔ'ŏmŏ, ekek'émŏ.**

toen, **ekek'ékó.**

eens, even, ereis, **felé.**

aanstonds, **límpɔ, línkɔ, líyɔ.**

voor goed, definitief, **botâko** (zelfstandig naamwoord).

lang(durig), **elingí, efikí** (zelfstandige naamwoorden).

binnen kort, **nk'élingí, nk'éfikí.**

eerst, daarna, **josó... mpángá** (cfr. les 14, II, 5), met of zonder werkwoord. Bv. **josó Bokóté, mpángá Boéndé,** *eerst Bokóté daarna pas Boéndé.*

3. Bijwoorden van wijze **(belongyá by'ěléngé)** (zie les 17, I).

íno wordt gebruikt na *zijn* in het praesens, om aan te geven :

---

(1) Vergelijk ook de dubbelzinnigheid van ons Nederl. tijd-voorzetsel vóór, in : vóór vier dagen.

bijna (met den bevestigenden vorm) of *nog lang niet* (met den ontkennenden vorm). De werking waarover het gaat, blijkt uit de omstandigheden, ofwel gebruikt men een zelfstandig naamwoord hetwelk de werking aanduidt en als onderwerp van het koppelwoord staat, of nog den infinitief, soms ook den subjonctief. Bv.

al' ĭno, *hij is bijna...* ;

al'ĭno l'ŏsémwa, *hij gaat bijna van wal steken* ;

tol'ĭno l'ɔ̆tswa, *wij gaan bijna binnengaan* ;

báf'ĭno (l'ŏyá), *zij zijn nog lang niet hier* ;

bolemo bóf'ĭno, *het werk is nog lang niet...* (begonnen of gedaan, naar gelang) ;

mbúl'el'ĭno ndé? *denk je dat het zal gaan regenen?*

tóf'ĭno tɔ̆kɛndɛ, *wij gaan nog lang niet weg.*

Bijna kan ook nog worden weergegeven door :

a) den onmiddellijke-toekomst-vorm (zie les 25, IV, 1) ;

b) het werkwoord **tútam,** *nabij zijn*, gevolgd door den infinitief :

njôtútam' ŏsíja, *ik heb bijna gedaan* ;

atútsí l'ŏyá, *hij komt bijna* ;

c) het werkwoord **tsíkal,** *blijven*, in den statief en gevolgd door **isîsí,** *klein, weinig*. Bv. :

atsíkí isîsí tɔ́kɛnda, *wij gaan bijna vertrekken* ;

of in den negatief met **bŭké,** *veel* :

ífotsíki bŭké tósije, *wij hebben bijna geëindigd* ;

d) het werkwoord **lang,** *willen*, gevolgd door den subjonctief :

ńdangákí ńkwɛ, *ik viel bijna* ;

e) het zelfstandig naamwoord **mpɛsɛ́,** *gevaar*, gevolgd door **te** met den subjonctief en meestal voorafgegaan door het werkwoord **-ím,** *komen van* :

áyíme mpɛsɛ́ t'ŏtale, *hij werd bijna gewond.*

ńjíme mpɛsɛ́ tĕ ḿbwe, *ik was bijna dood.*

4. Bijwoorden van bevestiging of ontkenning **(belongyá byă nkaló).**

1. *ja*, **ɛ,** **i** of **o,** dikwijls gevolgd door het versterkende **ndé.** Ook hoort men **m.**

2. *neen*, **nyŏnyŏ, lakó, nkó.** Als versterking kan men er **mó** bijvoegen.

In het **lonkundó** dient men de heele vraag te bevestigen of te

ontkennen. Bv. *Heb jij dat niet gedaan? Ja* (d. i. ik heb het niet gedaan). Of : *neen* (dus ik heb het wel gedaan). Tegenwoordig beginnen degenen die bestendig met Blanken in aanraking zijn, de inlandsche uitdrukking te vervangen door de Europeesche.

3. *niet*, **fɔ̃**, wanneer er geen werkwoord gezegd wordt, anders gebruikt men immers den werkwoord-vorm. Bv.

ik niet, **emí fɔ̃.**

die man niet, **jwende lɔ̃nko fɔ̃.**

Men kan ook den ontkennenden vorm van *zijn* gebruiken, in den derden persoon enkelvoud (onpersoonlijk). Bv.

wij niet, **áfa ísó.**

die man niet, **áfa jwende lɔ̃nko.**

4. *in het geheel niet*, **(ô) nyɛ̂ ; (ô) mpá** (of **mpâmpá**).

5. *wel zeker*, **ndá tsí, nsɔ̂nsɔ́lɔ́, ndé.**

6. *inderdaad, zoo is het*, **ng'ɔ́kɔ́, ng'ɔ́sɔ(kɔ)** (zie ook les 17, I).

7. *ook*, **lá**, gewoonlijk voorafgegaan door **ô**. Bv.

ô l'émí, *ik ook* ;

ô lá nkɔi, *ook de luipaard* ;

áyákí ô l'éndé, *ook hij kwam* ;

bǎsi bal' ɛkɔ́ ô l'ákɔ́, *er is ook water.*

8. Men gebruikt ook **ng'ɔ́kɔ́**, dat eigenlijk *eveneens* beteekent. Bv. **emí ng'ɔ́kɔ́**, *ik ook, ik eveneens.*

II. Onomatopeeën (bikokantsingó).

Het **lonkundó** is buitengewoon rijk aan onomatopeeën.

1. Gebruik. De onomatopeeën vervangen zeer vele onzer bijwoorden. Dikwijls voegen zij geen bijkomstige beteekenis aan het werkwoord toe, doch versterken dit slechts.

De onomatopee kan ook gebruikt worden als zelfstandig naamwoord van de klasse zonder prefixen. Dit gebeurt echter niet veel, tenzij wanneer zij dient als hoedanigheidswoord, voorafgegaan door het bezitwoordje.

Wanneer men ze als gansch zelfstandig naamwoord wil gebruiken, dan neemt men zeer dikwijls zijn toevlucht tot een echt zelfstandig naamwoord. (Van vele onomatopeeën kunnen trouwens rechtstreeks zelfstandige naamwoorden worden afgeleid door prefixen, zooals **bo-be**). Bv.

tsí, *recht*. **bont'ŏâ tsí**, *een rechte mensch* (figuurlijk, *rechtvaardig*). **mbóka éâ tsí**, *een rechte weg*. **tsí ĕkáé**, *zijn rechtvaardigheid*. Maar meestal : **lisémbí jă bont'ŏnko**, *de rechtvaardigheid van dien mensch*.

De onomatopee vervangt vaak een heelen zin, hetgeen een zeer kernachtige uitdrukking is. Bv.

kúkulu kúkulu kúkulu, waí, *klanknabootsing van het slaan van de trom, stil*. D. w. z. zoodra de trom geslagen heeft, is alles muisstil.

Men vraagt iemand iets. Het antwoord is **bɔ́** (onomatopee die een weigering uitdrukt).

likɔngá jĕkwé nd'ôkɔngɔ kwo, mpé nd'ôlóko ngém, njɔku mpé ki mpé kwu, *de lans viel in den rug, drong door tot in het hart ; de olifant viel en... dood* !

De taal der echte inlanders is gansch doorspekt met onomatopeeën, hetgeen aan hun taal een buitengewone pittigheid verleent. De schat dezer woordsoort biedt een massa termen voor hoedanigheden, die men anders niet kan uitdrukken, en dit in een verscheidenheid van schakeeringen die een bijna onuitputtelijke bron uitmaken om nieuwe gedachten en moderne dingen uit te drukken.

2. Naast vele oorspronkelijke onomatopeeën bestaan nog meer a f g e l e i d e. Van praktisch alle werkwoorden kunnen onomatopeeën worden gevormd volgens bepaalde regels, die we hier onmogelijk alle kunnen behandelen. Slechts enkele eenvoudige regels mogen hier volgen :

a) Achtervoeging van lange **a** (liefst dubbele **aa**) achter den stam. Is de stamklinker **ɛ, ɔ** of **u**, dan wordt niet **aa** doch **ɛ** achtergevoegd.

De stamklinker wordt steeds l a a g van t o o n. Bv.

báka, *vasthechten*, on. **bakaa**.

túngam, *gevangen gezet worden*, on. **tungɛ**.

b) Afgeleide werkwoorden op **ol** (of **w**) vervangen den uitgang door **o** (dalende t o o n). Bv.

nyókɔl, *mishandelen*, on. **nyókô**.

mɔtsw, *intreden*, on. **mɔtô**.

senjw, *smelten*, on. **senjô**.

c) De uitgang **i** is hoog bij lagen stamklinker, laag echter bij hoogen stamklinker. Bv.

tut, (*op*)*zwellen*, on. **tutsí**.

kol, *nemen*, on. **kolí**.
sél, *glibberig zijn*, on. **séli**.
Gewoonlijk wordt deze soort verdubbeld.

d) De toonregels der verdubbeling zijn uiteengezet in Anthropos, XXIX, 1934, blz. 410.

Verscheidene andere vormingen, vooral door verdubbeling, zijn nog in gebruik, naar gelang van den aard van het werkwoord.

3. Meerdere onomatopeeën zijn slechts klanknabootsingen, zooals :

fwîfwî, *gesjirp*,
kaa, *krak*,
kú, *klop*,
ngɛ́ngɛ́, *gerammel van ijzer*,
nyɛ́, *gezoem*,
pyɔ, *slag met wis*.

Toepassingen.

ótswâkí nkó? ntsítsw'ésé, *waar ben je naar toe geweest? Ik ben nergens geweest.* **nyam'íkɔ́ íf'ěndo** ; **ile ndé nd'êj'énkíná**, *die dieren zijn niet hier ; zij zijn elders.* **bolaki ale ndá josó**, *de onderwijzer is voorop, is verder op.* **besongo'ěmɔ̌ bele ndá josó (bel'osó)**, *er is nog meer suikerriet verder op.* **mpá ńkokaá ifaká botâko**, *ik zal je daarna een mes voor goed geven.* **tóf'ĭno l'ŏéa lonkundó**, *wij kennen nog lang geen lonkundó.* **wăto'ŏnko bóyíme mpɛsɛ́ t'ĭne**, *die prauw is bijna vergaan.* **ô l'ônyí**, *en die ginder ook.* **tɔkó tol'ɛkó ô lá tókó**, *is er ook maniok?* **tókókɔfi nd'âɛ́kɛ́ kɔfɛ**, *wij bleven vasthaperen aan de doornen.* **nk'élingí bokulaka ĭfuta l'akɔngá ngɛ́ngɛ́**, *binnen kort zal de rijke man terugkeeren met (zijn) rammelende lansen.*

Oefeningen.

Vertaal :

Ik zal nergens heengaan. De luipaard ligt ergens in het bosch. Waar men ook heengaat, zal men miseries ontmoeten (vinden). Deze man kan hier niet blijven ; hij is elders gaan wonen. Als je hier geen zwammen vindt, ga ze dan elders zoeken. Eerst komen we te **Bokúma**, en daarna te **Lŏngá**. De ouderen moeten altijd achterop komen. Wij hebben soms olifanten gezien, doch zelden komt men een chimpansee tegen. Eens heb ik er een gezien. Kom eens hier. Ik zal je maar aanstonds den kam geven. Geef me even de boter. Binnen kort zal hij terugkeeren uit Europa. Ik dacht dat hij voor goed weg was. Neen, doch hij is ginder wel lang gebleven. Heeft hij

je niet geschreven dat hij weldra zal komen? Neen, ik heb geen brief ontvangen. Gaat hij bijna aan boord van het schip gaan? Ik weet het niet. Wij hebben nog lang niet gedaan met werken. Toen die oorlog plaats greep (= toen zij dien oorlog vochten), waren de blanken nog lang niet hier (tegenwoord. tijd.). Heb jij dien oorlog meegemaakt (= was jij in...?) Ja, maar die man daar niet. Wie heeft deze groenten bedorven? Ik niet. Maar zeker, jij hebt het gedaan. Neen, in het geheel niet, je vergist je. Dat is wel zeker een olifant. Inderdaad, zoo is het. Heb je dat nieuws niemand meegedeeld? Neen, ik heb het niemand meegedeeld. Ben je ergens naar toe geweest? Neen. Voorwaar, het zal zeker regenen. Heb je reeds gedaan met het eten te bereiden? Nog lang niet. Hebben zij reeds den maniok geplant? Bijna. Het eten is nog lang niet op. Het is nog tijd genoeg voor het gebed. Het is nog lang geen avond.

ACHT EN TWINTIGSTE LES

I. Onvolledige werkwoorden (bikeelo bĭkútswá).

Er zijn slechts enkele onvolledige werkwoorden. Zij worden enkel in de rechtstreeksche gebiedende wijze gebruikt :

mâ, mâka, lomâ, lomâka (ook met infixen), *neem* (ziehier).

kwâ, lokwâ, *luister, hoor toe.*

tê, têke, *laat af* (1).

II. Versterkende vormen van de werkwoorden (lokémeṃala).

Van de meeste werkwoorden kan men vormen afleiden die een versterking beteekenen. Dit gebeurt hetzij door achtervoeging hetzij door gedeeltelijke verdubbeling van den stam.

1. Door achtervoeging.

Verscheidene achtervoegsels zijn in gebruik. De voornaamste zijn :

ol, bv.

tén, *doorsnijden,*	**ténol,** *gansch doorsnijden* ;
át, *splijten,*	**átol,** *heelemaal splijten* (*scheuren*).

an, na herhaling van den stamklinker ; bv.

tónd, *opgeblazen zijn,*	**tóndoan,** *dik opgeblazen zijn* ;

(1) Vergelijk ook **ntsô** (les 6, V).

sáng, *hoog zijn*, sángaan *zeer hoog zijn* ;
fik, *nederig, laag zijn*, fikian, *zeer laag zijn.*

ngan, eveneens na herhaling van den stamklinker ; bv.
sal, *zich verheugen*, salangan, *zeer verheugd zijn* ;
kós, *bedriegen*, kósongan, *foppen* ;
tsil, *bot zijn*, tsilingan, *hardnekkig zijn.*

san, eveneens na herhaling van den stamklinker ; bv.
úng, *verdwalen*, úngusan, *verdoold zijn* ;
ék, *dwars zitten*, ékesan, *heelemaal in den weg zijn.*

tan, na herhaling van den stamklinker ; bv.
nyɛng, *overvloedig zijn*, nyɛngɛtan, *zeer overvloedig zijn* ;
líng, *omwinden*, língitan, *verward zijn* ;
sóf, *bemorsen*, sófɔtan, *heelemaal bemorst zijn.*

mol, na herhaling van den stamklinker ; bv.
nyɛng, *overvloedig zijn*, nyɛngɛmɔl, *zeer overvloedig zijn* ;
el, *plots uitroepen*, elemol, *hevig tumult maken.*

al, na herhaling van den stamklinker + den daarop volgenden medeklinker (of medeklinker-groep) ; bv.
fik, *laag zijn, onderdanig zijn*, fikikal, *zeer laag, nederig, onderdanig zijn* ;
kut(am), *stil zijn*, kututal, *zeer stil zijn* ;
sing, *bij elkaar zijn*, singingal, *steeds dicht bij elkaar zijn* ;
bák, *vasthechten*, bákakal, *stevig vastgehecht zijn* ;
tónd, *opgeblazen zijn*, tóndondal, *dik opgeblazen zijn.*

Verscheidene werkwoorden die dergelijke vorming vertoonen, bestaan in de taal zonder dat het eenvoudige stamwoord gehoord wordt.

2. Door gedeeltelijke verdubbeling.

A. *Medeklinkerstammen* verdubbelen de(n) beginmedeklinker(s) en doen deze(n) volgen door a. De aldus gevormde klankgreep wordt gevoegd vóór den oorspronkelijken stam. Bv.

líng, *winden...* lâling, *kronkelen* ;
tén, *doorsnijden...* tâten, *druk in de weer zijn.*

De eerste klankgreep van de aldus gevormde woorden wordt in de vervoeging behandeld als hoofd-klankgreep, terwijl de oorspronkelijke stam (ling, ten) beschouwd wordt als bijkomstige klankgreep.

De *toonregels* echter lijken nog niet vast te staan. Men neemt verschillen waar, zelfs in éénzelfde groot dialekt. Hetgeen mogelijk er op duidt dat de vorming van verscheidene dezer woorden nog niet zeer oud is.

Ziehier de regels :

a) De bijkomstige klankgrepen volgen de gewone toonregels van alle meerklankgrepige werkwoorden (zie les 5, III, 2 ; — 7, III ; — 8, I, 6, *e*, 3 ; — 9, IV ; — 14, II, 1 ; — 17, II ; — 22, II, 1 ; — 23, II ; — 24, II, 1, 2, 3 ; — 26, III, 1).

b) De eerste klankgreep neemt, bij oorspronkelijken hoogen toon, in den gewonen tegenwoordigen tijd **(loyoóko)** den dalenden toon ; stammen met oorspronkelijk lagen toon echter nemen ofwel den dalenden ofwel den lagen toon.

c) De eerste klankgreep die in het praesens den dalenden toon heeft, behoudt dezen toon in de vormen wier bijklankgrepen laag zijn ; zij is echter hetzij hoog hetzij stijgend in de vormen wier bijklankgrepen hoog zijn.

d) De eerste klankgreep die in het gewone praesens den lagen toon heeft, wordt ofwel behandeld als de eerste klankgreep van gewone meerklankgrepige werkwoorden, ofwel is zij laag als de bijklankgrepen laag zijn, en stijgend wanneer de bijklankgrepen hoog zijn (zooals bij **suy**, zie les 5, III, 4).

Gelet op de verschillen in de toonregels, is het volgende gebruik aan te raden :

voor *b*) : stammen met oorspronkelijk lagen toon, den lagen toon behouden ;

voor *c*) : de eerste klankgreep neme den hoogen toon, daar waar de bijklankgrepen hoog zijn ;

voor *d*) : de eerste klankgreep blijve laag als de bijklankgrepen laag zijn ; zij worde stijgend bij hooge bijklankgrepen.

Aldus worden de regels teruggebracht tot degene die de stammen beheeren, welke, ofschoon éénklankgrepig, de toonregels der meerklankgrepige volgen, zooals **-fît** en **-suy** (zie les 5, III, 4).

B. *Klinkerstammen* verdubbelen den beginklinker + den daarop volgenden medeklinker(-groep), zooals in de verkleinwoorden (les 6, I, 5, *c*). Er heeft geen toonverandering plaats. Deze kate-

gorie wordt dus behandeld als gewone meerklankgrepige werkwoorden.

C. *Beteekenis.* De aldus afgeleide werkwoorden geven een versterking aan met bijkomstige en soms groote schakeeringen.

D. Voorbeelden van vorming :

kɛ́f, *op zij kijken*,	**kâkɛf**, *rondloeren*,
líng, *omwinden*,	**lâling**, *omwegen maken*,
tén, *doorsnijden*,	**tâten**, *zeer druk in de weer zijn*,
lɛ́j, *doen wiegen*,	**lâlɛj**, *op en neer balanceeren*,
kamw, *verwonderd zijn*,	**kakamw**, *verbaasd staan*,
sil(am), *stil zijn*,	**sasil**, *treuzelen*,
ut, *terugkeeren*,	**utut**, *achteruit deinzen*,
él, *gebrek hebben*,	**élel**, *groot gebrek lijden.*

E. Voorbeelden uit de vervoeging :

praesens affirm. :	**ákâkɛfa,**	**ásasila,**	**ûtuta.**
verleden (vandaag) :	**ákâkɛfakí,**	**ásasilakí,**	**ûtutakí.**
verleden (te voren) :	**ákákɛ́fákí,**	**ásăsílákí,**	**ûtútákí.**
imperatief :	**kákɛ́fá,**	**săsílá,**	**utútá.**
praes. negatief :	**áfókákɛ́fɛ́,**	**áfósăsílé,**	**áfûtúté.**

Feitelijk komt dus de vervoeging gansch overeen met deze der meerklankgrepige werkwoord-stammen.

III. Gebruik der tijden.

In les 22, I, 3 is reeds gewezen op den regel dat in het **lonkundó** de tijden van het werkwoord hun volle waarde moeten behouden. Waar wij bv. zeggen : ik zag de boot die voorbijvoer of (beter) ik zag de boot voorbijvaren, dient voorbijvaren in den tegenwoordigen tijd te worden gebruikt, **ńjénákí isúa íleka.** D. w. z. dat de boot aan het voorbijvaren was (praesens) op het oogenblik dat ik ze zag. Gebruikt men, zooals dikwijls in het Nederl. geschiedt, den verleden vorm, dan geeft men te kennen dat men de boot zag toen zij reeds voorbijgevaren was (denzelfden dag of te voren naar gelang van den tijd die gebruikt wordt) ; bv. **ńjénákí isúa ílekakí** (vandaag), of **ńjénákí isúa ílekákí** (die gisteren voorbijvoer).

áwákí ńk'isé ale Bokúma, *hij stierf terwijl zijn vader te Bokuma was.*

ókolákí yándá ńk'otásangél'ômóngó, *je hebt de bijl genomen en je hebt het den eigenaar niet gezegd.*

ntsíkakí banto bálela, *ik liet de menschen achter, zij weenen* ; nl. *ik liet de menschen al weenende achter.*

isúa índekánáki eḿ nde Bolondó, *de boot voer Bolondó voorbij toen ik er was* ; *ik was te Bolondó toen de boot er voorbijvoer.*

Vergelijk ook bv. :

ńtánákí banto bákɛnda, *ik vond de menschen zij gaan weg,* nl. : *ik kwam aan toen de menschen weggingen.*

ńtánákí banto baɔ́kɛndɛ́, *ik kwam er aan toen de menschen al een eind op weg waren.*

ńtánákí banto baɔ̂kɛnda, *de menschen waren weggegaan (denzelfden dag) (ik heb ze niet meer gezien).*

ńtánákí banto báɔ́kɛnda, *toen ik er kwam, waren de menschen weg ten minste sinds daags te voren.*

ńtánákí banto bákɛndákí (ko báóyá), *de menschen waren weg geweest en reeds teruggekeerd.*

ńtánákí banto batáfɔ̌kɛnda, *zij waren nog niet weg.*

ńtánákí banto báɔ̌kɛnda, *zij stonden op het punt weg te gaan.* enz.

ńtánákí ô mpá bakɛndáká, *zij waren pas weggegaan toen ik kwam.*

etumb' ɛ̌k' ébuna ô bɛndɛ́lɛ́ batáfɔ̌yá, woordel. *die oorlog wordt gevochten, de blanken zijn nog niet gekomen* ; dus : *die oorlog greep plaats vóór de blanken kwamen.*

2. De gewone tegenwoordige tijd wordt buiten de regelmatige gevallen nog veelvuldig gebruikt om een rechtstreeksche aanhaling in te leiden. In dit geval wordt een andere tijd zelfs zelden gehoord. Bv.

áyákí, mpé ásanga te, *hij kwam, en hij zegt dat...*

banto baôtswá bolá, básanga te, *de menschen zijn naar huis gegaan, en zij zeggen dat...*

bokulaka âmba te, *de rijke man antwoordde...*

3. De gewone tegenwoordige tijd van den indicatief, gevolgd door den overeenkomenden tijd van den subjonctief, maken samen een levendigen verhaaltrant uit, dien wij weergeven door voegwoorden als *toen, terwijl,* en die dikwijls den relatief vervangt. Het indicatief-praesens kan voorafgegaan worden door

ô = **ńk'**, terwijl de subjonctief er meestal door gevolgd wordt. Bv.

(ńk') ătéfela ênɛ ô nkɔi aóyé, *terwijl hij sprak, zag hij een luipaard aankomen.*

Was de eerste handeling al gebeurd, dan gebruikt men, volgens regel 1, den verleden vorm :

átéfélákí ênɛ ô nkɔi aóyé, *toen hij gedaan had met spreken...*

Zoo ook met den **bofifo** :

bɛôlɔtswa ndá lokolé bôkĕ ńk'onto ákɔta botsá, *toen zij in het hol waren gekropen, hoorden zij een mensch bezig met het onderhout te kappen.*

4. Men lette ook steeds op het gebruik van den **bofifo,** dien wij dikwijls vertalen door het praesens. Bv.

ntsífĕâ ĕki'm'ótswé, *ik weet nog niet waar ik henen ga* ; d. w. z. op welke plaats ik zal gaan en er een tijdje blijven.

ḿpée ĕki'nd'ɔ́kɛndé, *ik weet niet waar hij heengaat,* zegt men van iemand dien men ziet weggaan. Men stelt zich den toestand voor waarin die persoon zich zal bevinden als hij zal aangeland zijn op het punt waar hij wil komen.

Dezelfde gedachtengang ligt het gebruik van den **bofifo** na **elaká (esilé)** ten grondslag, zie les 24, III, 4.

IV. Zinsbouw.

De gewone zinsbouw is reeds uiteengezet in les 10, II, en les 13, II en III.

Het regiem kan ook vóóropgezet worden om nadruk te leggen. Bv.

yŏmb'ĭkɔ́ ntsíkola nyê, *die zaak, ik heb (ze) in het geheel niet genomen.*

botámb'ônɛ́ ḿpôwĕe lĭna, *deze boom, ik ken hem niet den naam, ik ken den naam van dezen boom niet.*

wĕkoli ɔnɛ́ batôfîtela tŏma = wĕkoli ɔnɛ́ batáfîta tŏma tŏkáé, *deze leerling, maar men heeft zijn zaken niet bedorven.*

Deze zinswending komt echter niet voor, wanneer het zelfstandig naamwoord, dat regiem is, alleen staat, d. i. zonder verdere bepaling gebruikt wordt.

Het **lonkundó** biedt verder nog zeer ruime mogelijkheden voor allerlei zinswendingen, die zeer pittig zijn, en vaak vol stijl, doch

die wij in het Nederl. onmogelijk kunnen vertalen, tenzij door een geheele omschrijving, die de oorspronkelijke schoonheid gansch doet verdwijnen. Dergelijke wendingen dient men aan te leeren door het gebruik. Hier volgen echter enkele als voorbeeld, met woordelijke en vrije vertaling :

nkɔi aôtúngy'ɛsófɛ, lɔlɔ́ ô nd'éfúkúsáká ɛsófɛ, bekulu ô ngá batátúngya, *de luipaard bond den otter, maar slechts toen de otter schudde, de touwen wel alsof zij ze niet hadden gebonden = de luipaard bond den otter vast, maar daar schudt de otter zich en het was alsof hij met geen touwen was gebonden.*

isúa ínko íyake wâte bákolakeja baúta ɔnyɔmaka bosáká, *die boot is namelijk ze beloven je olie, pers versche olie uit = die boot daar kan men niet op vertrouwen.*

botámbá bŏótá nkoso wâte botámbá bŏfúkí wă léngelénge, bŏle wâte wafí nd'ókó mpé wɛ́na ndɔngîtólí, *de boom waarop de papegaai baart namelijk een boom die niet dichtbij is, van zeer hoog, die is namelijk je zit er boven in en je ziet de kruinen van het bosch = de papegaai kweekt zijn jongen op een zeer hoogen boom, zoo hoog dat als je er boven in zit, je heel het bosch kunt overzien.*

ngómpám'ɛ́n'ékáḿ, ɔn'óâ nkó lá te ńsokoje bŏnankán'ókáḿ felé mpató aná ě? *deze mijn oom deze van niet zelfs dat ik zende aan mijn neef even een geschenk wat? = wat is me dat voor een oom die nog niet eens denkt : kom, ik ga even mijn neef een geschenk zenden?*

w'ŏlekí ô baníngá bátswake băsi ko wě ókisake nd'ôlá, *je overtreft wel de kameraden gaan steeds om water en je zit altijd thuis = je bent me nog al iemand, al je kameraden gaan voor moeder water putten en jij zit maar steeds thuis.*

Zooals men uit de voorbeelden merkt, zijn vooral de gezegdezinnen in eere. Heele spreekwoorden kunnen als bepaling of als bijstelling dienst doen, of een hoedanigheid uitdrukken verbonden met het zelfstandig naamwoord door het bezitwoordje.

NEGEN EN TWINTIGSTE LES

I. Uitroepen (besimbo).

Hier volgen de meest gebruikte uitroepen en uitroep-uitdrukkingen :

v r e u g d e : **hahá, iyée, ɔ́ɛ́, ol'ɔlɔ́tsi ɔ̌** (*wat goed* !), plus een veel gebruikt woord met min fatsoenlijke oorspronkelijke beteekenis.

d r o e f h e i d : **óye, a, aɛ, isɛi ɔ̌,** (= *medelijden*), **ngóya e,** (= *moeder*), **etumba** (= *oorlog*).

a f k e u r i n g : **olíká, á, hái, ol'obé ɔ̌** (*wat slecht* !) (1), **ngámó** (= *hoe* !).

t o o r n : **hă, mó, mɔ́.**

v e r w o n d e r i n g : **mɔ́, á, áé, ái, bɔ́, óma, băn'ané,** (= *deze kinderen*), **bandeko,** (= *vrienden*), **móngóyěká** (= *o mijn moeder* !)

e e d e n : **seléká, eboka, bamɛnga,** (= *kaalhoofden*), **ikoló,** (= *bovên*), **nkíngó.** (= *hals*).

o m s t i l t e t e v r a g e n o f t e g e b i e d e n : **kwâ (lokwâ), líɔkɔ, ínyó,** (= *jullie*), **wě,** (= *jij*), **ôka,** *zeg* !

o m t e w e e r h o u d e n : **tê(ke), ámbya, émálá, tsíka, wě kisá** (alle imperatieven van werkwoorden).

b i j d i e f s t a l : **ikwěkě** ; antwoord : **indombe.**

II. Beleefdheid.

In de aanspraak behoeft men verscheidene vormen te eerbiedigen. Het verschillend gebruik van de persoonlijke voornaamwoorden is niet tegen de beleefdheid zooals in Europa.

Men moet den waardigsten eerst laten spreken. In groeten echter is het de mindere die begint.

Bij het getallen zeggen, eischt de **nkundó**-formule dat de spreker het getal slechts met de vingers uitdrukt en den aangesprokene

(1) Op dezelfde wijze (met **ole**) kan men uitroepen doen over andere hoedanigheden : **ol'osíká, ê,** *wat is dat ver* ! **ole litúká ê,** *wat is dat prachtig* !

uitnoodigt zelf het getal in woorden uit te drukken. Deze uitnoodiging bestaat in een hooge ń of in het uitspreken van slechts het prefix. Bv. **bakonga**... gebaar... en **ń** of **bá**... Is het getal boven de tien, dan zegt men tien voluit, en doet dan voor de namen der eenheden zooals boven aangeduid. Bv. 23 manden : **tŭka ntúkú**... gebaar van 2 + **í** (*antw.* **fé**) **la**... gebaar van 3 + **tó** (*antw.* **sáto**).

Om iemand op een beleefde wijze een opmerking te maken, spreekt men den persoon in kwestie niet rechtstreeks aan, men zegt gewoon hoe de anderen doen. Bv.

baníngá bábijake bănа la botsína, *de anderen* (makkers, gelijken) *bewaken hun kinderen met ijver.*

De aangesprokene weet genoeg en is op een zachte manier op zijn gebrek of fout gewezen.

Om op zachte wijze iemands aandacht op iets te vestigen, zegt men **ńkela ó**, *ik zeg*... of **ńkokela te ó**, *ik zeg je*, waarop de aangesprokene ten teeken van instemming, antwoordt : **o**.

„*Wat belieft?*" als men wil dat iets herhaald wordt : **ókela é? ókela te é? ókela te mó?**

„*Als het u belieft*" om iemand iets te geven : **mâ, mâka** (cfr. les 28, I). Deze uitdrukking, met de beteekenis van : indien je het goedvindt, vertaalt men door : **ng'ólanga** of **ng'ósíma**, *indien je wilt* ; ofwel eenvoudig door zijn wensch uit te drukken : **ńsíma**..., *ik zou gaarne hebben*... Of men omschrijft, bv. als volgt : **ng' óndaka bolemo bŏmŏ óndaké**, *indien je me een ander werk wilt opgeven, is het goed*, woordel. *indien je me een ander werk opgeeft, dat je het opgeve* (subj.).

„*Zooals het u belieft*", **elaká ô wĕ, ô ng'ósíma wĕ**. Of **jŏi ô líkĕ**, *je eigen zaak*. Dit laatste is geen uiting van-er-niet-om-geven, maar een instemmen met de zaak, terwijl men tegelijkertijd de beslissing aan den anderen overlaat en zich aan zijn besluit onderwerpt.

Een eerbiedige aanspraak-term is, voor mannen : **fafá**, *vader* ; voor vrouwen : **ngóya**, *moeder*, die kunnen verkort worden tot **fa** en **ngó**. Tegenwoordig gebruikt men voor bepaalde personen en in sommige kringen de ingevoerde woorden **tatá** en **mamá**.

Om te b e d a n k e n gebruikt men het werkwoord **sím**, *gaarne hebben, tevreden zijn met*... Bv.

ńkosíma, *ik bedank je.*

ńkosíma bolótsi, *idem.*

tókosíma la nganji, *wij bedanken je om je liefdegave.*

III. Groeten.

A. Gewone groeten zijn de volgende :

1. **ol'ɛkɔ́**, *ben je daar?* Antw. : **o**, *ja*. Men kan ook de vraag rechtstreeks beantwoorden : **o, nd'ɛkɔ́**, *ja, ik ben er*. En men vraagt dan iets terug, bv. : **olĕ ńk'ănko**, *ben jij daar ook?* of : **lá wĕ olĕ ńk'ɛkɔ́**, *en jij, ben je er ook?* Of nog : **ókéma é?** *ben je gezond?*

2. **w'ŏné**, *jij deze*, dus : *ben je daar?* Of als de aangesprokene verder af is : **w'ŏnko**, *jij daar?* Het antwoord is : **o**, *ja*, met of zonder **em'ónɛ́ (em'ónko)**, *ik ben er*.

In het mv. wordt alles : **íny'ânɛ́** of **íny'ănko**, en het antwoord : (weinig gebruikt in dit geval) : **ís'ânɛ́** of **ís'ănko**.

3. Vooral 's morgens, doch ook later op den dag, als men iemand voor de eerste maal ontmoet : **oôétswa o**, *ben je opgestaan?* Antw. **o, (njôétswa)**. Of **ɔôkyêla**, *ben je al op?*

4. Om afscheid te nemen :

njôkɛnda o, *ik ben weg*. Antw. **ɔkɛndaka o**, of **ɔkɛndak'ɔlɔ́tsi o** (1).

njôtswá o, *ik ga*. Antw. **ntsôkɔ**, *ga maar*.

Dan zegt degene die weg gaat : **otsíkalaka o**, *blijf*, of **otsíkalak' ɔlɔ́tsi o**, *blijf goed* (gelukkig). Waarop antwoord : **o**, *ja*.

5. Om goeden nacht te wenschen :

Wie gaat slapen zegt : **njôlɔtswa**, *ik ga binnen*. De anderen antwoorden : **ɔôlɔtswa o**, *ga je binnen?* Hij antw. weer : **o**, *ja* ; **loétama(ka) o** of **loétamak'ɔlɔ́tsi o**, of **jwimbwaka o**, *slaapt wel*. Antw. **o**, *ja*.

6. Als men ergens aankomt, wordt men vaak begroet (vooral als men verwacht wordt) met : **oôyá o**, *ben je aangekomen?* Antw. **o**, *ja*, met of zonder : **njôyá o**, *ik ben aangekomen*.

7. Wanneer iemand terugkomt van een reis, begroet men hem met : **oôlúndola é** (of **o**), *ben je teruggekomen?* Antwoord : **o**, *ja* **(njôlúndola**, *ik ben terug*). Verder kan men hem vragen : **ńa nsango il'ɛkɔ́ é?** *is er nieuws?* Of : **nsango ĭl'ɛkɔ́ ná?** *wat nieuws is er?* Of nog — vooropgezet dat de reiziger van **Bokúma** komt —

---

(1) De eind **-o** is stijgend indien de groet van op een zekeren afstand wordt toegeroepen.

vraagt men hem : **Bokúma bal'ɛkó é?** *zijn* **Bokúma** *er* (hoe is het met **Bokúma**)? ; of indien hij van zijn familie komt : **ilɔngɔ bal'ɛkó é?** *hoe is het met de familie?* Antwoord : **o, bal'ɛkó,** of **bal'ɛkó ńk'ɔlɔ́tsi,** *het is er goed mee.* In plaats van **bale,** *zij zijn,* kan men ook zeggen : **bakisí,** woordel. *zij zijn gezeten.*

B. Meer eerbiedige groeten worden gebruikt tegenover hooger geplaatsten, dus van een mindere tegenover een meerdere, een vrouw tegenover een man, enz.

1. **losáko** (uitdrukking : **kúnda** of **líka** of **usa losáko, kúndela bonto losáko,** *een* **losáko** *slaan* (**losáko** eigenl. *handgeklap*). Het drievoudig handgeklap geschiedt alleen nog voor een **nkúm.**

Men zegt tot den hooger geplaatste : **losáko.** Hij antwoordt met een zinspreuk.

2. **wandá,** gelijkend op **losáko,** maar vriendelijker en eerbiediger, is in het Westen bijna in onbruik geraakt.

3. **isango,** waarop gewoon geantwoord wordt : **o,** hoort men nog minder, behalve bij sommige stammen **(Bosaka, Loílaka).**

Als men meerderen tegelijk aantreft die men een **losáko** wil geven, dan zegt men : **nsáko ĭkínyó,** *uw nsáko.* Waarop de aangesprokenen niet antwoorden met een zinspreuk, maar gezamenlijk zeggen, met waardige stem : **iyoo.**

DERTIGSTE LES

Hier volgen ten slotte nog enkele kleine bijzonderheden van verschillenden aard.

I. Relatief.

1. Zooals reeds wel is opgevallen, staat de relatief dikwijls waar wij een bijvoeglijk hoedanigheidswoord of een deelwoord van het werkwoord zouden gebruiken. Bv.

ww. **fɔnd,** *rot worden.* **bokelé bŏfɔnjí,** *een rot ei.*
ww. **kɔtam,** *gekapt worden.* **botámbá bŏkɔtami,** *een gekapte boom.*
ww. **fɛkw,** *vliegen.* **mpulú ĕfɛkwá,** *een vliegende vogel.*

2. Een interessante uitdrukking met den relatief is nog de volgende ; zij geeft ons Nederl. *dus... daarom... en toen...* weer en

bestaat uit het persoonlijk voornaamwoord + aanwijzend voornaamwoord + relatiefvorm (na een dergelijke combinatie mag de absolute vorm niet gebruikt worden). Bv.

Daarom zeg ik je, **em' ón' ókosangela...**

En toen zei hij hem, **an' ónk' ŏndosangélákí...**

En nu brengen wij je dan het dier dat je gedood hebt, **ís' ân' ákoyélá nyama ěki w'ŏomáká.**

En zij hebben het ons dan ook gemeld, **íy' âk' ătosíslákí.**

En toen legde de onderwijzer hun de les uit. **bolaki an' ónk' ŏndatsingójákí lilako.**

Men merke op dat, zelfs wanneer een zelfstandig naamwoord gebruikt wordt, het persoonlijk voornaamwoord nooit weggelaten wordt. Men vergelijke de uitdrukkingen in les 10, III, waarvan de hier behandelde zinnen slechts toepassingen zijn.

II. Eene op de voorgaande veel gelijkende uitdrukking is deze met zelfstandige naamwoorden uitgaande op **elo** (zie les 4, I, 5 en 21, III). Men gebruikt ofwel het zelfstandig naamwoord dat is afgeleid van het werkwoord waarvan men de beteekenis wil uitdrukken, ofwel **eyêlo,** *het komen, de komst* (van **-yá**), of **etswêlo,** *het gaan* (van **-tswá**), gevolgd door den infinitief van het passende werkwoord. Deze uitdrukking heeft een loutere tijdbeteekenis : *en toen...* Bv.

endé mpé ɛóndɛlɔ, *en toen ging hij bidden* ; of : **ɛónd**ɛlɔ ɔ..., *idem.*

elotelo ńk'ɛkɔ́ buɔ, *en toen vluchtte hij weg, weg...*

eyêlo éy' oóto ńk' ɛkɔ́, *en van toen was het weer vrede.*

eyêlo óntsíkaka, *en toen liet hij mij staan.*

eyêlo ótobunyaka etumba, *en toen begonnen zij tegen ons te vechten.*

III. Wel... en andere dergelijke uitdrukkingen geeft men in het **lonkundó** weer, als volgt :

áfa, *hij is niet,* ook verkort tot **á.** Bv.

áfa ntsíkosangélá é? *wel, heb ik je dan niet gezegd?*

áfa loôkela é? *wel, gij hebt het dan gedaan?*

endé áfa aôlóla, *wel, is hij dan niet buitengegaan?*

á lɔɔ̂lɛna, *wel ziet ge het nu (dat komt er van !)*

Ook alleen :

áfa ó, *welnu, zie hier, wil ik het zeggen?* Is vaak zooveel als verlof vragen om iets uit te leggen ; ook het begin van een uiteenzetting. In dezen zin gebruikt men ook **ófɛ́nɛ,** *zie je niet.* Bv.

ófɛ́nɛ ńtswákí ndá ngonda mpé..., *wel, ziehier, ik ging naar het bosch en...*

Zie ook les 14, I, **ńa.**

IV. Onpersoonlijk gebruikte werkwoorden.

De werkwoorden die *passen*, enz. beteekenen, kunnen ook onpersoonlijk gebruikt worden, gevolgd door een onderwerpzin. Bv.

ɛlí tókɛndɛ, *het past dat wij weggaan.*

asóngí te ókele ô bolemo bŏtómámí, *het past dat je toch het werk doet dat (je) bevolen is.*

áɔnga lósunamele Njakomba, *het past dat gij u aan God onderwerpt.*

áfɛli tókole tŏma tsw'ănto, *het past niet dat wij andermans zaken nemen.*

Ook *zijn* kan onpersoonlijk worden gebezigd, in uitdrukkingen als :

het is een goed ding dat je werkt, **ale jŏi j'ɛ̀lɔ́tsi te ókamba belemo.**

In dit geval laat men echter gewoonlijk **ale** weg en zegt men eenvoudig : **bɔlɔ́tsi te...** enz.

Om weer te geven : *ik ben het, hij is het niet,* wordt *zijn* evengoed onpersoonlijk gebruikt als in onze uitdrukking *het is mijn broeder die het gedaan heeft.*

ale nd'émí, *ik ben het* ;

áf'endé, *hij is het niet* ;

áf'ïs'ăkeláki, *het zijn wij niet die het gedaan hebben* ;

ale nd'âkún'ăkíny'ăkeláki, *het zijn uw broeders die het gedaan hebben.*

ale Njakomba ŏtswăngáki, *het is God die ons geschapen heeft.*

Men lette op het gebruik van den relatief.

V. Veel.

Om een groote hoeveelheid aan te duiden, kan men, buiten **bŭké,** *veelheid,* en woorden met gelijke beteekenis (**bofula,** *veelheid,* **-ful,** *vermeerderd zijn* ; **-nyɛng,** *overvloedig zijn,* **linyɛnga,** *overvloed,* en

derg.), ook nog het zelfstandig naamwoord in het meervoud zetten en het herhalen met tusschenvoeging van **la**, *en* :

bisé la bisé, *zeer vele dorpen* ;
tŏma la tŏma, *allerlei zaken* ;
bileko la bileko, *alle tijden* ;
besanga la besanga, *herhaaldelijk zeggen* ;
mbúla la mbúla, *jaren en jaren, alle jaren.*

Men kan ze nog doen voorafgaan door het bezitwoordje **-a** met het onbepaald prefix **o**, bv.

ów'elemo l'elemo ămbí ngá nkásá l'aánga, *allerhande tuigen* (woordelijk : *werken*) *liggen* (*er*) *zoo* (*talrijk*) *als bladeren en palmtakken.*

VI. Echt.

1. Dit woordje wordt weergegeven door **móngó** (zie les 12, I, 7, en les 21, I, 1). Bv.

bonto móngó, *een echte mensch* ;
ale ô jwende móngó, *het is een echte man.*

2. Door het onbepaalde telwoord **-umá**, *allen*, met het onbepaald akkoord prefix **o**, bv.

óum' ônto, *een echte mensch* (zie les 13, I, 2) ;
óum' ânto, *echte menschen.*

3. Door de herhaling van het zelfstandig naamwoord, met tusschenvoeging van het bezitwoordje **-a**. Dikwijls bezigt men dan nog **móngó** erbij. Bv.

nsósó éâ nsósó, *een echte kip* ;
bonto móngó óâ bonto, *een echte mensch* ;
nkundó móngó éâ nkundó, *een rasechte Nkundó* ;
boté móngó w' ôté, *een echt krachtig geneesmiddel.*
bɛsɔfɔ́ by'ɛsɔfɔ́, *de echte darmen*, d. z. de dunne darm, tegenover bv. den dikken darm of den endeldarm.

VII. Van-naar (aan, voor).

Het bezitwoordje **-a**, zoowel als de bezittelijke voornaamwoorden, kunnen beide begrippen vertolken, en beteekenen hetzij een bezit dat iemand toebehoort, hetzij iets dat men iemand wil doen toekomen. Bv.

bonkándá wă Mpótó, *een brief uit Europa*, of : *een brief naar Europa* ;

bonkándá bŏkáé, *een brief van hem*, of : *een brief voor hem bestemd* ;

nganji éâ bokulaka, *een gift van een rijke* ; of : *een gift voor een rijke bestemd* ;

beseso bĕkĕ, *de groeten aan jou* ;

boté wă likundú, *een geneesmiddel voor den buik* ;

boté wă nsɛmbɛ, *een geneesmiddel tegen wormen* ;

boté wă njúndólá, *een middel om te purgeeren, af te gaan.*

VIII. Phonetische en tonetische waarde van eindklinkers.

Daar de eindklinker in het gewone spreken zeer zacht wordt uitgesproken, zoodat hij zelfs dikwijls bijna onhoorbaar is, vereischt het lange oefening van het oor om zijn juiste phonetische en tonetische waarde te leeren vatten.

Wil men dus in het begin er een juist begrip van krijgen, dan late men het bedoelde woord zeggen in een vollen zin, of men voege er een of ander woord of bepaling aan toe, zoodat de klank niet meer op het einde van den zin komt te staan, en hij zijn volle uitspraak krijgt. Men kan woordjes nemen zooals **móngó**, *zeer*, **ndé**, *zeker*, of een hoedanigheidsbepaling, of een bezittelijk of aanwijzend bijvoeglijk woord, en dgl.

TAFEL DER VERSCHILLENDE NAAMWOORDELIJKE PREFIXEN

	ZELFSTANDIGE-NAAMWOORD-PREFIXEN				AKKOORD-PREFIXEN			
	vóór medeklinkers		vóór klinkers		vóór medeklinkers		vóór klinkers	
Klasse	Enkv.	Mv.	Enkv.	Mv.	Enkv.	Mv.	Enkv.	Mv.
1	bo	ba	w(b)	ba	o	ba	o	b
2	bo	be	w(b)	by	bo	be	w	by
3	e	bi(li)	—	by(j)	e	bi	e	by
4	li	ba	j(l)	ba	li	ba	j	b
5	i	to	y	t(sw)	i	to	y	t(sw)
6	lo	n	jw(l)	nj	lo	i	jw	y
7	—	—	—	—	e	i	e	y
8	—	ba	—	ba	e	ba	e	b

TAFEL DER VERVOEGING VAN HET WERKWOORD

Hieronder geven we negen paradigmata, die alle phonetische en tonetische regels bevatten (zie blz. 31 en 36).

1. **yá**, *komen*
2. **lɛ́**, *eten*
3. **kis**, *gaan zitten*
4. **ɔ́k**, *baden*
5. **bát**, *bezitten*
6. **ɛ́lam**, *gelijk (gemaakt) worden*
7. **fît**, *bederven*
8. **suy**, *loven*
9. **kaa**, *geven.*

Om deze tafel niet nutteloos te verlengen, zijn slechts de meest noodzakelijke — hetgeen daarom niet beteekent de meest gebruikte — vormen in alle personen uitgewerkt. Een tweede afdee-

ling bevat slechts de overige vormen in den eersten en tweeden persoon enkelvoud (1).

De cijfers achter de namen der vormen, verwijzen naar de bladzijde van de spraakkunst, waar verdere uitleg is verstrekt. De hier gegeven vertaling is natuurlijk slechts benaderend. Voor meer juistheid raadplege men den tekst.

A. DE EENVOUDIGE VERVOEGING

I. Meest noodzakelijke vormen

1. Bevestigende vormen (jwimejo)

Aantoonende wijs (etúmaka)

Gewone tegenwoordige tijd (loyoóko jwă ntsína) (22)

1.	2.	3.	4.
ńjá, *ik kom*	ńdɛ́	ńkisa	ńjɔ́ka
óyá, *je komt*	ólɛ́	ókisa	wɔ́ka
áyá, *hij komt*	álɛ́	ákisa	ɔ́ka
tóyá, *wij komen*	tɔ́lɛ́	tókisa	t(sw)ɔ́ka
lóyá, *gij komt*	lɔ́lɛ́	lókisa	j(w)ɔ́ka (lɔ́ka)
báyá, *zij komen*	bálɛ́	bákisa	bɔ́ka

5.	6.	7.	8.	9.
ḿbáta	ńjɛlama	ḿpîta	ńsuya	ńkaa
óáta	wɛ̂lama	ófîta	ósuya	ókaa
ááta	ɛ̂lama	áfîta	ásuya	ákaa
tóáta	t(sw)ɛ̂lama	tófîta	tósuya	tókaa
lóáta	j(w)ɛ̂lama	lófîta	lósuya	lókaa
bááta	bɛ̂lama	báfîta	básuya	bákaa

Gewone verleden vorm van heden (losílo jwă wĭn'ônɛ́) (52)

1.	2.	3.	4.
ńjâkí, *ik kwam* (*ben gekomen*)	ńdɛ̂kí	ńkisakí	ńjɔ́kakí
óyâkí, *je kwam*	ólɛ̂kí	ókisakí	wɔ́kakí

(1) Het is te voorzien dat onder invloed van vreemde (vooral Europeesche talen), meerdere min gebruikelijke vormen zullen verdwijnen en dat andere van beteekenis zullen veranderen.

áyâkí, *hij kwam*	álɛ̂kí	ákisakí	ɔ́kakí
tóyâkí, *wij kwamen*	tólɛ̂kí	tókisakí	t(sw)ɔ́kakí
lóyâkí, *gij kwaamt*	lólɛ̂kí	lókisakí	j(w)ɔ́kakí
báyâkí, *zij kwamen*	bálɛ̂kí	bákisakí	bɔ́kakí

5.	6.	7.	8.	9.
ḿbátakí	ńjɛlamakí	ḿpîtakí	ńsuyakí	ńkaakí
óátakí	wɛ̂lamakí	ófîtakí	ósuyakí	ókaakí
áátakí	ɛ̂lamakí	áfîtakí	ásuyakí	ákaakí
tóátakí	ts(w)ɛ̂lamakí	tófîtakí	tósuyakí	tókaakí
lóátakí	j(w)ɛ̂lamakí	lófîtakí	lósuyakí	lókaakí
báátakí	bɛ̂lamakí	báfîtakí	básuyakí	bákaakí

Gewone verleden vorm van te voren (losílo lɔ̌tɛmí) (52)

1.	2.	3.	4.
ńjákí, *ik kwam*	ńdɛ́kí	ńkisákí	ńjɔ́kákí
óyákí, *je kwam*	ólɛ́kí	ókisákí	wɔ́kákí
áyákí, *hij kwam*	álɛ́kí	ákisákí	ɔ́kákí
tóyákí, *wij kwamen*	tólɛ́kí	tókisákí	t(sw)ɔ́kákí
lóyákí, *gij kwaamt*	lólɛ́kí	lókisákí	j(w)ɔ́kákí (lɔ́kákí)
báyákí, *zij kwamen*	báléki	bákisákí	bɔ́kákí

5.	6.	7.	8.	9.
ḿbátákí	ńjɛlámákí	ḿpítákí	ńsŭyákí	ńkaákí
óátákí	wɛ̂lámákí	ófítákí	ósŭyákí	ókaákí
áátákí	ɛ̂lámákí	áfítákí	ásŭyákí	ákaákí
tóátákí	ts(w)ɛ̂lámákí	tófítákí	tósŭyákí	tókaákí
lóátákí	j(w)ɛ̂lámákí	lófítákí	lósŭyákí	lókaákí
báátákí	bɛ̂lámákí	báfítákí	básŭyákí	bákaákí

Zekere onbepaalde toekomst (eyŏyá éâ isangyá) (63)

1.	2.	3.	4.
njífoyá, *ik zal komen*	njífɔlɛ́	njífokisa	njífɔ̌ka
wífoyá, *je zal komen*	wífɔlɛ́	wífokisa	wífɔ̌ka
ífoyá, *hij zal komen*	ífɔlɛ́	ífokisa	ífɔ̌ka
ts(w)ífoyá, *wij zullen komen*	ts(w)ífɔlɛ́	ts(w)ífokisa	ts(w)ífɔ̌ka
j(w)ífoyá, *gij zult komen*	j(w)ífɔlɛ́	j(w)ífokisa	j(w)ífɔ̌ka
bífoyá, *zij zullen komen*	bífɔlɛ́	bífokisa	bífɔ̌ka

5.	6.	7.	8.	9.
njífoáta	njífɛlama	njífofîta	njífosuya	njífokaa
wĭfoáta	wĭfɛlama	wĭfofîta	wĭfosuya	wĭfokaa
ĭfoáta	ĭfɛlama	ĭfofîta	ĭfosuya	ĭfokaa
ts(w)ĭfoáta	ts(w)ĭfɛlama	ts(w)ĭfofîta	ts(w)ĭfosuya	ts(w)ĭfokaa
j(w)ĭfoáta	j(w)ĭfɛlama	j(w)ĭfofîta	j(w)ĭfosuya	j(w)ĭfokaa
bĭfoáta	bĭfɛlama	bĭfofîta	bĭfosuya	bĭfokaa

Onmiddellijke toekomst (eyŏyá éâ límpɔ) (155)

1.	2.	3.	4.
ńjŏyá, *ik ga komen*	ńjɔ̆lɛ́	ńjŏkisa	ńjɔ̆ka
óŏyá, *je gaat komen*	ɔ́ɔ̆lɛ́	óŏkisa	ɔ́ɔ̆ka
áŏyá, *hij gaat komen*	áɔ̆lɛ́	áŏkisa	áɔ̆ka
tóŏyá, *wij gaan komen*	tɔ́ɔ̆lɛ́	tóŏkisa	tɔ́ɔ̆ka
lóŏyá, *gij gaat komen*	lɔ́ɔ̆lɛ́	lóŏkisa	lɔ́ɔ̆ka
báŏyá, *zij gaan komen*	báɔ̆lɛ́	báŏkisa	báɔ̆ka

5.	6.	7.	8.	9.
ńjŏáta	ńjɛ̆lama	ńjŏfîta	ńjŏsuya	ńjŏkaa
óŏáta	ɔ́ɛ̆lama	óŏfîta	óŏsuya	óŏkaa
áŏáta	áɛ̆lama	áŏfîta	áŏsuya	áŏkaa
tóŏáta	tɔ́ɛ̆lama	tóŏfîta	tóŏsuya	tóŏkaa
lóŏáta	lɔ́ɛ̆lama	lóŏfîta	lóŏsuya	lóŏkaa
báŏáta	báɛ̆lama	báŏfîta	báŏsuya	báŏkaa

Voltooid tegenwoordige tijd (toestand) (bofifo wă yoóko) (42)

a) vandaag :

1.	2.	3.	4.
njôyá, *ik ben gekomen*	njɔ̂lɛ́	njôkisa	njɔ̂lɔ́ka
oôyá, *je bent gekomen*	ɔ̂lɛ́	oôkisa	ɔ̂lɔ́ka
aôyá, *hij is gekomen*	aɔ̂lɛ́	aôkisa	aɔ̂lɔ́ka
toôyá, *wij zijn gekomen*	tɔ̂lɛ́	toôkisa	tɔ̂lɔ́ka
loôyá, *gij zijt gekomen*	lɔ̂lɛ́	loôkisa	lɔ̂lɔ́ka
baôyá, *zij zijn gekomen*	baɔ̂lɛ́	baôkisa	baɔ̂lɔ́ka

5.	6.	7.	8.	9.
njôáta	njɔ̂lɛlama	njôfîta	njôsuya	njôkaa
oôáta	ɔ̂lɛlama	oôfîta	oôsuya	oôkaa
aôáta	aɔ̂lɛlama	aôfîta	aôsuya	aôkaa
toôáta	tɔ̂lɛlama	toôfîta	toôsuya	toôkaa
loôáta	lɔ̂lɛlama	loôfîta	loôsuya	loôkaa
baôáta	baɔ̂lɛlama	baôfîta	baôsuya	baôkaa

b) te voren :

1.	2.	3.	4.
ńjóyá, *ik ben gekomen*	ńjɔ́lɛ́	ńjókisa	ńjɔ́lɔ́ka
óóyá, *je bent gekomen*	ɔ́ɔ́lɛ́	óókisa	ɔ́ɔ́lɔ́ka
áóyá, *hij is gekomen*	áɔ́lɛ́	áókisa	áɔ́lɔ́ka
tóóyá, *wij zijn gekomen*	tɔ́ɔ́lɛ́	tóókisa	tɔ́ɔ́lɔ́ka
lóóyá, *gij zijt gekomen*	lɔ́ɔ́lɛ́	lóókisa	lɔ́ɔ́lɔ́ka
báóyá, *zij zijn gekomen*	báɔ́lɛ́	báókisa	báɔ́lɔ́ka

5.	6.	7.	8.	9.
ńjóáta	ńjɔ́lɛlama	ńjófîta	ńjósuya	ńjókaa
óóáta	ɔ́ɔ́lɛlama	óófîta	óósuya	óókaa
áóáta	áɔ́lɛlama	áófîta	áósuya	áókaa
tóóáta	tɔ́ɔ́lɛlama	tóófîta	tóósuya	tóókaa
lóóáta	lɔ́ɔ́lɛlama	lóófîta	lóósuya	lóókaa
báóáta	báɔ́lɛlama	báófîta	báósuya	báókaa (1)

Afstands-vorm (lotútó) (97)

1.	2.	3.	4.
njóyé, *ik kom*	njɔ́lɛ́	njókisé	njɔ́kɛ
oóyé, *je komt*	ɔ́ɔ́lɛ́	oókisé	ɔ́ɔ́kɛ
aóyé, *hij komt*	aɔ́lɛ́	aókisé	aɔ́kɛ
toóyé, *wij komen*	tɔɔ́lɛ́	toókisé	tɔɔ́kɛ
loóyé, *gij komt*	lɔɔ́lɛ́	loókisé	lɔɔ́kɛ
baóyé, *zij komen*	baɔ́lɛ́	baókisé	baɔ́kɛ

5.	6.	7.	8.	9.
njóáte	njɛ̂lámɛ́	njófíté	njósŭyé	njókaá
oóáte	ɔɛ̂lámɛ́	oófíté	oósŭyé	oókaá
aóáte	aɛ̂lámɛ́	aófíté	aósŭyé	aókaá
toóáte	tɔɛ̂lámɛ́	toófíté	toósŭyé	toókaá
loóáte	lɔɛ̂lámɛ́	loófíté	loósŭyé	loókaá
baóáte	baɛ̂lámɛ́	baófíté	baósŭyé	baókaá

Gewoonte-vorm-dikwijls (lɔwɛyɔ) (145)

1.	2.	3.
ńjŏyâka, *ik kom dikwijls*	ńjŏlɛ̂ka	ńjŏkisaka
óyŏyâka, *je komt dikwijls*	ɔ́yŏlɛ̂ka	óyŏkisaka
áyŏyâka, *hij komt dikwijls*	áyŏlɛ̂ka	áyŏkisaka

(1) Deze beide vormen kunnen versterkt worden door achtervoeging van **ka**; bv. **ńjókaaka**, *ik heb wel zeker gegeven* (gisteren of te voren). Voor den dubbelvorm op **i**, zie verder afdeeling II (blz. 210).

tóyŏyâka, *wij komen dikwijls*	tóyŏlêka	tóyŏkisaka
lóyŏyâka, *gij komt dikwijls*	lóyŏlêka	lóyŏkisaka
báyŏyâka, *zij komen dikwijls*	báyŏlêka	báyŏkisaka

4.	5.	6.
ńjɔ̆kaka	ńjɔ̆átaka	ńjɛ̆lamaka
ɔ́yɔ̆kaka	ɔ́yɔ̆átaka	ɔ́yɛ̆lamaka
áyɔ̆kaka	áyɔ̆átaka	áyɛ̆lamaka
tóyɔ̆kaka	tóyɔ̆átaka	tóyɛ̆lamaka
lóyɔ̆kaka	lóyɔ̆átaka	lóyɛ̆lamaka
báyɔ̆kaka	báyɔ̆átaka	báyɛ̆lamaka

7.	8.	9.
ńjɔ̆fîtaka	ńjɔ̆suyaka	ńjɔ̆kaaka
óyɔ̆fîtaka	óyɔ̆suyaka	óyɔ̆kaaka
áyɔ̆fîtaka	áyɔ̆suyaka	áyɔ̆kaaka
tóyɔ̆fîtaka	tóyɔ̆suyaka	tóyɔ̆kaaka
lóyɔ̆fîtaka	lóyɔ̆suyaka	lóyɔ̆kaaka
báyɔ̆fîtaka	báyɔ̆suyaka	báyɔ̆kaaka

Versterkte obligatief-hortatief (lokoá jwă lokámo) (139)

1.	2.	3.	4.
njâka, *ik moet komen*	ndêka	nkisaka	njɔ́kaka
oyâka, *je moet komen*	ɔlêka	okisaka	wɔ̆kaka
ayâka, *hij moet komen*	alêka	akisaka	ɔ̆kaka
toyâka, *wij moeten komen*	tɔlêka	tokisaka	tswɔ̆kaka
loyâka, *gij moet komen*	lɔlêka	lokisaka	jwɔ̆kaka
bayâka, *zij moeten komen*	balêka	bakisaka	bɔ̆kaka

5.	6.	7.	8.	9.
mbátaka	njɛlamaka	mpîtaka	nsuyaka	nkaaka
oátaka	wɛlamaka	ofîtaka	osuyaka	okaaka
aátaka	ɛlamaka	afîtaka	asuyaka	akaaka
toátaka	tswɛlamaka	tofîtaka	tosuyaka	tokaaka
loátaka	jwɛlamaka	lofîtaka	losuyaka	lokaaka
baátaka	bɛlamaka	bafîtaka	basuyaka	bakaaka

Herhaalde-obligatief (lokoá jwă njutélá) (139)

1.	2.	3.	4.
ńjake, *ik moet komen*	ńdɛkɛ	ńkisake	ńjɔkake
óyake, *je moet komen*	ólɛkɛ	ókisake	wɔ̂kake
áyake, *hij moet komen*	álɛkɛ	ákisake	ɔ̂kake
tóyake, *wij moeten komen*	tólɛkɛ	tókisake	tswɔ̂kake
lóyake, *gij moet komen*	lólɛkɛ	lókisake	jwɔ̂kake
báyake, *zij moeten komen*	bálɛkɛ	bákisake	bɔ̂kake

5.	6.	7.	8.	9.
ḿbatake	ńjɛlamake	ḿpitake	ńsuyake	ńkaake
óâtake	wêlamake	ófitake	ósuyake	ókaake
áâtake	êlamake	áfitake	ásuyake	ákaake
tóâtake	tswêlamake	tófitake	tósuyake	tókaake
lóâtake	jwêlamake	lófitake	lósuyake	lókaake
báâtake	bêlamake	báfitake	básuyake	bákaake

Vergeefschheids-vorm (lontuka) (154)

1.	2.	3.
ńjambŏyé, *ik kom vergeefs*	ńjambŏlɛ́	ńjambŏkisé
wâmbŏyé, *je komt vergeefs*	wâmbŏlɛ́	wâmbŏkisé
âmbŏyé, *hij komt vergeefs*	âmbŏlɛ́	âmbŏkisé
tswâmbŏyé, *wij komen vergeefs*	tswâmbŏlɛ́	tswâmbŏkisé
jwâmbŏyé, *gij komt vergeefs*	jwâmbŏlɛ́	jwâmbŏkisé
bâmbŏyé, *zij komen vergeefs*	bâmbŏlɛ́	bâmbŏkisé

4.	5.	6.
ńjambŏkɛ	ńjambŏáte	ńjambɛ̌lámɛ́ (1)
wâbŏkɛ	wâmbŏáte	wâmbɛ̌lámɛ́
âmbŏkɛ	âmbŏáte	âmbɛ̌lámɛ́
tswâmbŏkɛ	tswâmbŏáte	tswâmbɛ̌lámɛ́
jwâmbŏkɛ	jwâmbŏáte	jwâmbɛ̌lámɛ́
bâmbŏkɛ	bâmbŏáte	bâmbɛ̌lámɛ́

7.	8.	9.
ńjambŏfíté	ńjambŏsŭyé	ńjambŏkaá
wâmbŏfíté	wâmbŏsŭyé	wâmbŏkaá
âmbŏfíté	âmbŏsŭyé	âmbŏkaá
tswâmbŏfíté	tswâmbŏsŭyé	tswâmbŏkaá
jwâmbŏfíté	jwâmbŏsŭyé	jwâmbŏkaá
bâmbŏfíté	bâmbŏsŭyé	bâmbŏkaá

Geruststellings-vorm (toelating) (lontsitsa) (154)

1.	2.	3.
njamboyé, *ik mag komen*	njambɔlɛ́	njambokisé
wamboyé, *je mag komen*	wambɔlɛ́	wambokisé
amboyé, *hij mag komen*	ambɔlɛ́	ambokisé

(1) Sommige dialekten doen in deze vormen den uitgang niet overeenkomen met den stamklinker, doch behouden overal e, bij meerklankgrepige werkwoorden, waar deze uitgang van den stam gescheiden is door een klankgreep, die geen e (ɛ) of o (ɔ) bevat.

tswamboyé, *wij mogen komen*	tswambɔlɛ́	tswambokisé
jwamboyé, *gij moogt komen*	jwambɔlɛ́	jwambokisé
bamboyé, *zij mogen komen*	bambɔlɛ́	bambokisé

4. njambŏkɛ	5. njamboáte	6. njambɛlámɛ́ (1)
wambŏkɛ	wamboáte	wambɛlámɛ́
ambŏkɛ	amboáte	ambɛlámɛ́
tswambŏkɛ	tswamboáte	tswambɛlámɛ́
jwambŏkɛ	jwamboáte	jwambɛlámɛ́
bambŏkɛ	bamboáte	bambɛlámɛ́

7. njambofíté	8. njambosŭyé	9. njambokaá
wambofíté	wambosŭyé	wambokaá
ambofíté	ambosŭyé	ambokaá
tswambofíté	tswambosŭyé	tswambokaá
jwambofíté	jwambosŭyé	jwambokaá
bambofíté	bambosŭyé	bambokaá

Gebiedende wijs (etómaka) (38)

Gewoon gebod (etómaka éâ ntsína) (39)

1. yáká, *kom*	2. lɛ́ká	3. kisá	4. ɔ́ka
loyáká, *komt*	lɔlɛ́ká	lokisá	jwŏka (lŏka)

5. báta	6. ɛlámá	7. fítá	8. sŭyá	9. kaá
loáta	jwɛlámá	lofítá	losŭyá	lokaá

Sterker gebod (etómaka éâ lokámo) (39)

1. yákáká, *kom*	2. lɛ́káká	3. kisáká	4. ɔ́káká
loyákáká, *komt*	lɔlɛ́káká	lokisáká	jwŏkáká (lŏkáká)

5. bátáká	6. ɛlámáká	7. fítáká	8. sŭyáká	9. kaáká
loátáká	jwɛlámáká	lofítáká	losŭyáká	lokaáká

Gebod op afstand (etómaka éâ itangó) (39)

1. (yŏye wordt niet gebruikt)	2. yŏlɛ, *kom (ga) eten*
(lŏye wordt niet gebruikt)	lŏlɛ, *komt (gaat) eten*

(1) Zie nota blz. 194.

3. yŏkise	4. yɔ̆kɛ	5. yŏâte	6. yɛ̆lamɛ
lŏkise	lɔ̆kɛ	lŏâte	jwɛ̆lamɛ

7. yŏfite	8. yŏsuye	9. yŏkaa
lŏfite	lŏsuye	lŏkaa

Subjonctief (etsingamaka) (80)

Gewone subjonctief (etsingamaka éâ ntsína) (81)

1. ńje, *dat ik kome*	2. ńdɛ	3. ńkise	4. ńjɔkɛ
óye, *dat je komt*	ólɛ	ókise	wɔ̂kɛ
áye, *dat hij kome*	álɛ	ákise	ɔ̂kɛ
tóye, *dat wij komen*	tólɛ	tókise	tswɔ̂kɛ
lóye, *dat gij komet*	lólɛ	lókise	jwɔ̂kɛ
báye, *dat zij komen*	bálɛ	bákise	bɔ̂kɛ

5. ḿbate	6. ńjɛlame	7. ḿpite	8. ńsuye	9. ńkaa
óâte	wêlame	ófite	ósuye	ókaa
áâte	êlame	áfite	ásuye	ákaa
tóâte	tswêlame	tófite	tósuye	tókaa
lóâte	jwêlame	lófite	lósuye	lókaa
báâte	bêlame	báfite	básuye	bákaa

Subjonctief op afstand (etsingamaka éâ itangó) (81)

1. ńjóye (1)	2. ńjólɛ, *dat ik ga (kome) eten*	3. ńjókise
óóye	ɔ́ɔ́lɛ, *dat je gaat (komt) eten*	óókise
áóye	áɔ́lɛ, *dat hij ga (kome) eten*	áókise
tóóye	tɔ́ɔ́lɛ, *dat wij gaan (komen) eten*	tóókise
lóóye	lɔ́ɔ́lɛ, *dat gij gaat (komet) eten*	lóókise
báóye	báɔ́lɛ, *dat zij gaan (komen) eten*	báókise

4. ńjɔ̂kɛ	5. ńjóâte	6. ńjêlame (2)
ɔ́ɔ̂kɛ	óóâte	ɔ́êlame
áɔ̂kɛ	áóâte	áêlame

(1) Dit werkwoord komt natuurlijk nooit voor in dezen vorm. In plaats van het infix o, mag ook yo worden gebruikt.

(2) Sommige dialekten hebben hier den uitgang ɛ.

tɔ̂ɔ̂kɛ	tóóâte	tɔ̂ɛ̂lame
lɔ̂ɔ̂kɛ	lóóâte	lɔ̂ɛ̂lame
báɔ̂kɛ	báóâte	báɛ̂lame

7. ńjófite	8. ńjósuye	9. ńjókaa
óófite	óósuye	óókaa
áófite	áósuye	áókaa
tóófite	tóósuye	tóókaa
lóófite	lóósuye	lóókaa
báófite	báósuye	báókaa

STATIEF (loyako) (92)

Tegenwoordige tijd (loyoóko jwă loyako) (93)

3. nkisí, *ik zit*	6. njɛlí	10. njémí, *ik sta*
okisí, *je zit*	wɛlí	wĕmí, *je staat*
akisí, *hij zit*	ɛlí	ĕmí, *hij staat*
tokisí, *wij zitten*	t(sw)ɛlí	t(sw)ĕmí, *wij staan*
lokisí, *gij zit*	j(w)ɛlí	j(w)ĕmí (lĕmí), *gij staat*
bakisí, *zij zitten*	bɛlí	bĕmí, *zij staan*

Verleden tijd (losílo jwă loyako) (93)

a) vandaag :

3. ńkokisi, *ik zat*	6. ńkwɛli	10. ńkwĕmi, *ik stond*
ókokisi, *je zat*	ɔ́kwɛli	ókwĕmi, *je stondt*
ákokisi, *hij zat*	ákwɛli	ákwĕmi, *hij stond*
tókokisi, *wij zaten*	tɔ́kwɛli	tókwĕmi, *wij stonden*
lókokisi, *gij zat*	lɔ́kwɛli	lókwĕmi, *gij stondt*
bákokisi, *zij zaten*	bákwɛli	bákwĕmi, *zij stonden*

b) te voren :

3. ńkókisi, *ik zat*	6. ńkwɛ̂li	10. ńkwémi
ókókisi, *je zat*	ɔ́kwɛ̂li	ókwémi
ákókisi, *hij zat*	ákwɛ̂li	ákwémi
tókókisi, *wij zaten*	tɔ́kwɛ̂li	tókwémi
lókókisi, *gij zat*	lɔ́kwɛ̂li	lókwémi
bákókisi, *zij zaten*	bákwɛ̂li	bákwémi

2. Ontkennende vormen (jwăngano)

Aantoonende wijs

Gewone tegenwoordige tijd (loyoóko) (30)

1.	2.	3.
ḿpóyé, *ik kom niet*	ḿpólɛ́	ḿpókisé
ófóyé, *je komt niet*	ɔ́fɔ́lɛ́	ófókisé
áfóyé, *hij komt niet*	áfólɛ́	áfókisé
tófóyé, *wij komen niet*	tɔ́fɔ́lɛ́	tófókisé
lófóyé, *gij komt niet*	lɔ́fɔ́lɛ́	lófókisé
báfóyé, *zij komen niet*	báfɔ́lɛ́	báfókisé

4.	5.	6.
ḿpɔ́kɛ	ḿpóáte	ḿpɛ̂lámé
ófɔ́kɛ	ófóáte	ófɛ̂lámé
áfɔ́kɛ	áfóáte	áfɛ̂lámé
tɔ́fɔ́kɛ	tófóáte	tɔ́fɛ̂lámé
lɔ́fɔ́kɛ	lófóáte	lɔ́fɛ̂lámé
báfɔ́kɛ	báfóáte	báfɛ̂lámé

7.	8.	9.
ḿpófíté	ḿpósŭyé	ḿpókaá
ófófíté	ófósŭyé	ófókaá
áfófíté	áfósŭyé	áfókaá
tófófíté	tófósŭyé	tófókaá
lófófíté	lófósŭyé	lófókaá
báfófíté	báfósŭyé	báfókaá

Verleden tijd (losílo) (53)

a) vandaag :

1.	2.	3.
ntsíyâkí, *ik kwam niet*	ntsílêkí	ntsíkisakí
otáyâkí, *je kwam niet*	otálêkí	otákisakí
atáyâkí, *hij kwam niet*	atálêkí	atákisakí
totáyâkí, *wij kwamen niet*	totálêkí	totákisakí
lotáyâkí, *gij kwaamt niet*	lotálêkí	lotákisakí
batáyâkí, *zij kwamen niet*	batálêkí	batákisakí

4.	5.	6.
ntsókakí	ntsíátakí	ntsêlamakí
ɔtɔ́kakí	otáátakí	otêlamakí
atɔ́kakí	atáátakí	atêlamakí

tɔtɔ́kakí	totáátakí	totêlamakí
lɔtɔ́kakí	lotáátakí	lotêlamakí
batɔ́kakí	batáátakí	batêlamakí
7. ntsífîtakí	8. ntsísuyakí	9. ntsíkaakí
otáfîtakí	otásuyakí	otákaakí
atáfîtakí	atásuyakí	atákaakí
totáfîtakí	totásuyakí	totákaakí
lotáfîtakí	lotásuyakí	lotákaakí
batáfîtakí	batásuyakí	batákaakí

b) te voren :

1. ntsíyákí, *ik kwam niet*	2. ntsílékí	3. ntsíkisákí
otáyákí, *je kwam niet*	otálékí	otákisákí
atáyákí, *hij kwam niet*	atálékí	atákisákí
totáyákí, *wij kwamen niet*	totálékí	totákisákí
lotáyákí, *gij kwaamt niet*	lotálékí	lotákisákí
batáyákí, *zij kwamen niet*	batálékí	batákisákí
4. ntsɔ́kákí	5. ntsíátákí	6. ntsêlámákí
otɔ́kákí	otáátákí	otêlámákí
atɔ́kákí	atáátákí	atêlámákí
tɔtɔ́kákí	totáátákí	totêlámákí
lɔtɔ́kákí	lotáátákí	lotêlámákí
batɔ́kákí	batáátákí	batêlámákí
7. ntsífítákí	8. ntsísŭyákí	9. ntsíkaákí
otáfítákí	otásŭyákí	otákaákí
atáfítákí	atásŭyákí	atákaákí
totáfítákí	totásŭyákí	totákaákí
lotáfítákí	lotásŭyákí	lotákaákí
batáfítákí	batásŭyákí	batákaákí

Ofwel met het infix nta voorop (vandaag) :

1. ntsíyâkí	2. ntsílêkí	3. ntsíkisakí
ntŏyâkí	ntŏlêkí	ntŏkisakí
ntăyâkí	ntălêkí	ntăkisakí
ntatóyâkí	ntatólêkí	ntatókisakí
ntalóyâkí	ntalólêkí	ntalókisakí
nta(b)áyâkí	nta(b)álêkí	nta(b)ákisakí

4.	5.	6.
ntɔ́kakí	ntsíátakí	ntsɛ̂lamakí
ntɔ̌kakí (ntawɔ́kakí)	ntŏátakí	ntawɛ̂lamakí
ntaɔ́kakí	ntăátakí	ntɛ̂lamakí
ntatɔ́kakí	ntatóátakí	ntat(s)ɛ̂lamakí
ntajwɔ́kakí	ntalóátakí	ntajwɛ̂lamakí
ntabɔ́kakí	nta(b)áátakí	ntabɛ̂lamakí

7.	8.	9.
ntsífîtakí	ntsísuyakí	ntsíkaakí
ntŏfîtakí	ntŏsuyakí	ntŏkaakí
ntăfîtakí	ntăsuyakí	ntăkaakí
ntatófîtakí	ntatósuyakí	ntatókaakí
ntalófîtakí	ntalósuyakí	ntalókaakí
nta(b)áfîtakí	nta(b)ásuyakí	nta(b)ákaakí

Toekomende tijd (eyŏyá) (63)

1.	2.	3.
ḿpaóyá, *ik zal niet komen*	ḿpaólɛ́	ḿpaókisa
ófaóyá, *je zal niet komen*	ofaólɛ́	ófaókisa
áfaóyá, *hij zal niet komen*	áfáólɛ́	áfaókisa
tófaóyá, *wij zullen niet komen*	tofaólɛ́	tófaókisa
lófaóyá, *gij zult niet komen*	lofaólɛ́	lófaókisa
báfaóyá, *zij zullen niet komen*	báfaólɛ́	báfaókisa

4.	5.	6.
ḿpaɔ́ka	ḿpaóáta	ḿpaɛ̂lama
ofaɔ́ka	ófaóáta	ofaɛ̂lama
áfaɔ́ka	áfaóáta	áfaɛ̂lama
tofaɔ́ka	tófaóáta	tɔfaɛ̂lama
lofaɔ́ka	lófaóáta	lofaɛ̂lama
báfaɔ́ka	báfaóáta	báfaɛ̂lama

7.	8.	9.
ḿpaófîta	ḿpaósuya	ḿpaókaa
ófaófîta	ófaósuya	ófaókaa
áfaófîta	áfaósuya	áfaókaa
tófaófîta	tófaósuya	tófaókaa
lófaófîta	lófaósuya	lófaókaa
báfaófîta	báfaósuya	báfaókaa

Voltooid-tegenwoordige vorm (bofifo) (44)

a) vandaag :

1.	2.	3.
ntsíyá, *ik ben niet gekomen*	ntsílɛ́	ntsíkisa
otáyá, *je bent niet gekomen*	otálɛ́	otákisa
atáyá, *hij is niet gekomen*	atálɛ́	atákisa
totáyá, *wij zijn niet gekomen*	totálɛ́	totákisa
lotáyá, *gij zijt niet gekomen*	lotálɛ́	lotákisa
batáyá, *zij zijn niet gekomen*	batálɛ́	batákisa

4.	5.	6.
ntsɔ́ka	ntsíáta	ntsɛ̂lama
ɔtɔ́ka	otááta	otɛ̂lama
atɔ́ka	atááta	atɛ̂lama
tɔtɔ́ka	totááta	tɔtɛ̂lama
lɔtɔ́ka	lotááta	lɔtɛ̂lama
batɔ́ka	batááta	batɛ̂lama

7.	8.	9.
ntsífîta	ntsísuya	ntsíkaa
otáfîta	otásuya	otákaa
atáfîta	atásuya	atákaa
totáfîta	totásuya	totákaa
lotáfîta	lotásuya	lotákaa
batáfîta	batásuya	batákaa

b) te voren :

1.	2.	3.
ntsíyá, *ik ben niet gekomen*	ntsílɛ́	ntsíkisá
otáyá, *je bent niet gekomen*	otálɛ́	otákisá
atáyá, *hij is niet gekomen*	atálɛ́	atákisá
totáyá, *wij zijn niet gekomen*	totálɛ́	totákisá
lotáyá, *gij zijt niēt gekomen*	lotálɛ́	lotákisá
batáyá, *zij zijn niet gekomen*	batálɛ́	batákisá

4.	5.	6.
ntsɔ́ká	ntsíátá	ntsɛ̂lámá
ɔtɔ́ká	otáátá	otɛ̂lámá
atɔ́ká	atáátá	atɛ̂lámá
tɔtɔ́ká	totáátá	tɔtɛ̂lámá
lɔtɔ́ká	lotáátá	lɔtɛ̂lámá
batɔ́ká	batáátá	batɛ̂lámá

7.	8.	9.
ntsífítá	ntsísŭyá	ntsíkaá
otáfítá	otásŭyá	otákaá
atáfítá	atásŭyá	atákaá

totáfítá	totásŭyá	totákaá
lotáfítá	lotásŭyá	lotákaá
batáfítá	batásŭyá	batákaá

ofwel met nta voorop (te voren) (1) :

1.	2.	3.
ntsíyá	ntsílɛ́	ntsíkisá
ntŏyá	ntŏlɛ́	ntŏkisá
ntăyá	ntălɛ́	ntăkisá
ntatóyá	ntatólɛ́	ntatókisá
ntalóyá	ntalólɛ́	ntalókisá
ntabáyá	ntabálɛ́	nta(b)ákisá

4.	5.	6.
ntsóká	ntsíátá	ntsêlámá
ntawóká	ntŏátá	ntawêlámá
ntŏká	ntăátá	ntêlámá
ntatóká	ntatóátá	ntatêlámá
ntalóká	ntalóátá	ntajwêlámá
ntabóká	ntabáátá	ntabêlámá

7.	8.	9.
ntsífítá	ntsísŭyá	ntsíkaá
ntŏfítá	ntŏsŭyá	ntŏkaá
ntăfítá	ntăsŭyá	ntăkaá
ntatófítá	ntatósŭyá	ntatókaá
ntalófítá	ntalósŭyá	ntalókaá
nta(b)áfítá	nta(b)ásŭyá	nta(b)ákaá

Nog-niet-vorm (lonkíno) (98)

1.	2.	3.
ntsífŏyá, *ik kom nog niet*	ntsífŏlɛ́	ntsífŏkisa
otáfŏyá, *je komt nog niet*	otáfŏlɛ́	otáfŏkisa
atáfŏyá, *hij komt nog niet*	atáfŏlɛ́	atáfŏkisa
totáfŏyá, *wij komen nog niet*	totáfŏlɛ́	totáfŏkisa
lotáfŏyá, *gij komt nog niet*	lotáfŏlɛ́	lotáfŏkisa
batáfŏyá, *zij komen nog niet*	batáfŏlɛ́	batáfŏkisa

4.	5.	6.
ntsífŏka	ntsífŏáta	ntsífɛ̂lama
otáfŏka	otáfŏáta	otáfɛ̂lama
atáfŏka	atáfŏáta	atáfɛ̂lama

(1) Deze vorming verdient meestal de voorkeur bij stammen die met een klinker beginnen.

totáfɔ̆ka	totáfɔ̆áta	totáfɛ̆lama
lotáfɔ̆ka	lotáfɔ̆áta	lotáfɛ̆lama
batáfɔ̆ka	batáfɔ̆áta	batáfɛ̆lama

7. ntsífɔ̆fîta	8. ntsífɔ̆suya	9. ntsífɔ̆kaa
otáfɔ̆fîta	otáfɔ̆suya	otáfɔ̆kaa
atáfɔ̆fîta	atáfɔ̆suya	atáfɔ̆kaa
totáfɔ̆fîta	totáfɔ̆suya	totáfɔ̆kaa
lotáfɔ̆fîta	lotáfɔ̆suya	lotáfɔ̆kaa
batáfɔ̆fîta	batáfɔ̆suya	batáfɔ̆kaa

ofwel :

1. ntsíyé, *ik kom nog niet*	2. ntsílɛ́	3. ntsíkisé
otáyé, *je kwam nog niet*	otálɛ́	otákisé
atáyé, *hij is nog niet gekomen*	atálɛ́	atákisé
totáyé, *wij zijn nog niet gekomen*	totálɛ́	totákisé
lotáyé, *gij zijt nog niet gekomen*	lotálɛ́	lotákisé
batáyé, *zij zijn nog niet gekomen*	batálɛ́	batákisé

4. ntsɔ́kɛ	5. ntsíáte	6. ntsɛ̂láme
otɔ́kɛ	otááte	ot(s)ɛ̂láme
atɔ́kɛ	atááte	atɛ̂láme
totɔ́kɛ	totááte	totɛ̂láme
lotɔ́kɛ	lotááte	totɛ̂láme
batɔ́kɛ	batááte	batɛ̂láme

7. ntsífíté	8. ntsísŭyé	9. ntsíkaá
otáfíté	otásŭyé	otákaá
atáfíté	atásŭyé	atákaá
totáfíté	totásŭyé	totákaá
lotáfíté	lotásŭyé	lotákaá
batáfíté	batásŭyé	batákaá

Gebiedende wijs (etómaka) (49)

1. toyáké, *kom niet*	2. tɔlɛ́kɛ́	3. tokisáké
taloyáké, *komt niet*	talɔlɛ́kɛ́	talokisáké

4. tawɔ̆káké (tɔ̆káké)	5. toátáké	6. tawɛlámáké
tajwɔ̆káké	taloátáké	tajwɛlámáké

7.	8.	9.
tofítáké	tosŭyáké	tokaáké
talofítáké	talosŭyáké	talokaáké (1)

SUBJONCTIEF (etsingamaka)

Gewone vorm (éâ ntsína) (85)

1.	2.	3.
ḿpóyá, *opdat ik niet kome*	ḿpólɛ́	ḿpókisa
ófóyá, *opdat je niet komt*	ófólɛ́	ófókisa
áfóyá, *opdat hij niet kome*	áfólɛ́	áfókisa
tófóyá, *opdat wij niet komen*	tófólɛ́	tófókisa
lófóyá, *opdat gij niet komet*	lófólɛ́	lófókisa
báfóyá, *opdat zij niet komen*	báfólɛ́	báfókisa

4.	5.	6.
ḿpólɔ́ka	ḿpóáta	ḿpólɛlama
ófólɔ́ka	ófóáta	ófólɛlama
áfólɔ́ka	áfóáta	áfólɛlama
tófólɔ́ka	tófóáta	tófólɛlama
lófólɔ́ka	lófóáta	lófólɛlama
báfólɔ́ka	báfóáta	báfólɛlama

7.	8.	9.
ḿpófîta	ḿpósuya	ḿpókaa
ófófîta	ófósuya	ófókaa
áfófîta	áfósuya	áfókaa
tófófîta	tófósuya	tófókaa
lófófîta	lófósuya	lófókaa
báfófîta	báfósuya	báfókaa

Herhalings-vorm (éâ njutélá) (85)

1.	2.	3.
ḿpóyáké, *dat ik meermalen niet kome*	ḿpólɛ́ké	ḿpókisáké
ófóyáké, *dat je meermalen niet komt*	ófólɛ́ké	ófókisáké
áfóyáké, *dat hij meermalen niet kome*	áfólɛ́ké	áfókisáké
tófóyáké, *dat wij meermalen niet komen*	tófólɛ́ké	tófókisáké
lófóyáké, *dat gij meermalen niet komet*	lófólɛ́ké	lófókisáké
báfóyáké, *dat zij meermalen niet komen*	báfólɛ́ké	báfókisáké

(1) In plaats van deze vorming van het meervoud kan men ook zeggen : lotayáké, lotalɛ́ké, lotakisáké, lɔtɔ̌káké, lotaátáké, lotɛlámáké, lotafítáké, lotasŭyáké, lotakaáké.

4.	5.	6.
ḿpɔ́káké	ḿpóátáké	ḿpɛ̂lámáké
ɔ́fɔ́káké	ófóátáké	ófɛ̂lámáké
áfɔ́káké	áfóátáké	áfɛ̂lámáké
tɔ́fɔ́káké	tófóátáké	tɔ́fɛ̂lámáké
lɔ́fɔ́káké	lófóátáké	lɔ́fɛ̂lámáké
báfɔ́káké	báfóátáké	báfɛ̂lámáké

7.	8.	9.
ḿpófítáké	ḿpósŭyáké	ḿpókaáké
ófófítáké	ófósŭyáké	ófókaáké
áfófítáké	áfósŭyáké	áfókaáké
tófófítáké	tófósŭyáké	tófókaáké
lófófítáké	lófósŭyáké	lófókaáké
báfófítáké	báfósŭyáké	báfókaáké

STATIEF (loyako) (92)

Tegenwoordige tijd (loyoóko) (93)

3.	6.	10.
ḿpokisi, *ik zit niet*	ḿpɛli	ḿpĕmi, *ik sta niet*
ófokisi, *je zit niet*	ófɛli	ófĕmi, *je staat niet*
áfokisi, *hij zit niet*	áfɛli	áfĕmi, *hij staat niet*
tófokisi, *wij zitten niet*	tófɛli	tófĕmi, *wij staan niet*
lófokisi, *gij zit niet*	lɔ́fɛli	lófĕmi, *gij staat niet*
báfokisi, *zij zitten niet*	báfɛli	báfĕmi, *zij staan niet*

Verleden tijd (losílo) (93)

a) vandaag :

3.	6.
ntsíkokisi, *ik zat niet*	ntsíkwɛli
otákokisi, *je zat niet*	otákwɛli
atákokisi, *hij zat niet*	atákwɛli
totákokisi, *wij zaten niet*	totákwɛli
lotákokisi, *gij zat niet*	lotákwɛli
batákokisi, *zij zaten niet*	batákwɛli

10. ntsíkwĕmi, *ik stond niet*
otákwĕmi, *je stondt niet*
atákwĕmi, *hij stond niet*
totákwĕmi, *wij stonden niet*
lotákwĕmi, *gij stondt niet*
batákwĕmi, *zij stonden niet*

b) te voren :

3. ntsíkókisi, *ik was niet gezeten*	6. ntsíkwêli	10. ntsíkwémi
otákókisi, *je was niet gezeten*	otákwêli	otákwémi
atákókisi, *hij was niet gezeten*	atákwêli	atákwémi
totákókisi, *wij waren niet gezeten*	totákwêli	totákwémi
lotákókisi, *gij waart niet gezeten*	lotákwêli	lotákwémi
batákókisi, *zij waren niet gezeten*	batákwêli	batákwémi

Onvervoegde vormen (losámba, mv. nsámba)

Noemvorm = substantivale vorm (botángo) (47)

1. njáyá, (*het*) *komen* 2. ndélé 3. nkĭkisa (nkăkisa) 4. njóóka
5. mbááta 6. njɛlámá 7. mpítá 8. nsŭyá 9. nkăkaa

Infinitief (jwĕkɔ) (121)

Gewone of voorwerp-infinitief (jwĕkɔ jwă njumbámá) (121)

1. óyá, *te* (*met*) *komen* 2. ólé 3. ókisa 4. óóka
5. óáta 6. ɔ́ɛlama 7. ófîta 8. ósuya 9. ókaa

Afstand-infinitief (*doel-infinitief*) (jwĕkɔ jwă itangó) (122)

1. (yóyá, wordt niet gebruikt) 2. yólé, *eten, om te eten*
3. yókisa 4. yóka 5. yóáta 6. yêlama 7. yófîta
8. yósuya 9. yókaa

Stamvorm (lonkéké) (154)

1. (van ya gebruikt men liefst den noemvorm) 2. lékáléká
3. kisákisá 4. ókaɔka (ókŏka) 5. bátaáta 6. ɛlámêlámá
7. fítáfítá 8. sŭyásŭyá 9. kaákaá

N. B. Deze vorm komt overeen met een verdubbelenden imperatief.

1. Vóór *medeklinkers* (gewone tegenwoordige tijd).

		Enkelvoud.		*Meervoud.*	
Kl.	bo-be	1. bóyá	2. bólɛ́	1. béyá	2. bɛ́lɛ́
	e-bi	éyá	ɛ́lɛ́	bíyá	bílɛ́
	li-ba	líyá	lílɛ́	báyá	bálɛ́
	i-to	íyá	ílɛ́	tóyá	tólɛ́
	lo-n(m)	lóyá	lólɛ́	íyá	ílɛ́
Zonder prefixen		éyá	ɛ́lɛ́	íyá	ílɛ́

2. Vóór *klinkers*.

	Enkelvoud.		*Meervoud.*	
Kl.	statief praesens	zekere toekomst	statief praesens	toekomst
bo-be	wɛlí	wĭfɛlama	byɛlí	bĭfɛlama (byĭfɛlama)
e-bi	ɛlí	ĭfɛlama	byɛlí	bĭfɛlama (byĭfɛlama)
li-ba	jɛlí	jĭfɛlama	bɛlí	bĭfɛlama
i-to	yɛlí	yĭfɛlama	ts(w)ɛlí	ts(w)ĭfɛlama
lo-n	jwɛlí	jwĭfɛlama	yɛlí	yĭfɛlama
Zond. pr.	ɛlí	ĭfɛlama	yɛlí	yĭfɛlama

3. Vóór *infix* o. (Voltooid tegenwoordige vorm, bofifo; vandaag).

Kl.	*Enkelvoud.*		*Meervoud.*	
	Stam émala	*Stam* ɛlama	*Stam* émala	*Stam* ɛlama
bo-be	boôlémala	bɔ̀ɔ̀lɛlama	beôlémala	bɛɔ̀lɛlama
e-bi	eôlémala	ɛ̀ɔ̀lɛlama	biôlémala	biɔ̀lɛlama
li-ba	jŏlémala	jɔ̀lɛlama	baôlémala	baɔ̀lɛlama
i-to	yŏlémala	yɔ̀lɛlama	toôlémala	tɔɔ̀lɛlama
lo-n	loôlémala	lɔɔ̀lɛlama	yŏlémala	yɔ̀lɛlama
Zond. pr.	eôlémala	ɛ̀ɔ̀lɛlama	yŏlémala	yɔ̀lɛlama

II. Overige vormen
(in den 1. en 2. persoon enkelvoud)

1. Bevestigende vormen (jwimejo)

Aantoonende wijs (etúmaka)

Voortdurings-praesens (loyoóko jwă lotsíné) (138)

1. ńjóyé, *ik ben aan het komen* 2. ńjólɛ́ (ńjóyólɛ́) 3. ńj(óy)ókisé
óyóyé, *je bent aan het komen* óyólɛ́ óyókisé

4. ńj(óy)ókɛ́ 5. ńj(óy)óáte 6. ńjóyêlámé
óyókɛ́ óyóáte óyêlámé

7. ńjóyófíté 8. nj(óy)ósŭyé 9. ńjó(yó)kaá
óyófíté óyósŭyé óyókaá

Pas verleden tijd (losílo lŏ́lí) (163)

1. mpángá njáká, *ik ben pas gekomen* 2. mpángá ndɛ́ká
mpángá oyáká, *je bent pas gekomen* mpángá ɔlɛ́ká

3. mpángá nkisáká 4. mpá(ngá) njókáká 5. mpá(ngá) mbátáká
mpángá okisáká mpá(ngá) wŏkáká mpá(ngá) oátáká

6. mpángá njɛlámáká 7. mpá(ngá) mpítáká
mpá(ngá) wɛlámáká mpá(ngá) ofítáká

8. mpá(ngá) nsŭyáká 9. mpá(ngá) nkaáká
mpáng' ósŭyáká mpá(ngá) okaáká

Subsequente toekomst (eyŏyá éâ nkíkíma) (83)

1. mpá(ngá) ńje, *ik zal daarna komen* 2. mpá(ngá) ńdɛ
mpá(ng') óye, *je zal daarna komen* mpá(ng') ólɛ

3. mpá(ngá) ńkise 4. mpá(ngá) ńjɔkɛ 5. mpá(ngá) ḿbate
mpá(ng') ókise mpá(ngá) wôkɛ mpá(ng') óâte

6. mpá(ngá) ńjɛlame 7. mpá(ngá) ḿpite
mpá(ngá) wêlame mpá(ng') ófite

8. mpá(ngá) ńsuye 9. mpá(ngá) ńkaa
mpá(ng') ósuye mpá(ng') ókaa

Sterke subsequente toekomst (eyŏyá éâ nkíkíma éâ nkémo) (155)

1. mpá(ngá) ńjŏyá, *ik zal daarna aanstonds komen*
   mpá(ng') óŏyá, *je zal daarna aanstonds komen*

2. mpá(ngá) ńjɔ̆lɛ́ mpá(ngá) ɔ́ɔ̆lɛ́ 3. mpá(ngá) ńjŏkisa mpá(ngá) óŏkisa 4. mpá(ngá) ńjɔ̆ka mpá(ngá) ɔ́ɔ̆ka

5. mpá(ngá) ńjŏáta mpá(ngá) óŏáta 6. mpá(ngá) ńjɛ̆lama mpá(ngá) ɔ́ɛ̆lama 7. mpá(ngá) ńjŏfîta mpá(ngá) óŏfîta

8. mpá(ngá) ńjŏsuya mpá(ng') óŏsuya 9. mpá(ngá) ńjŏkaa mpá(ng') óŏkaa

Betrekkelijke toekomst (eyŏyá éâ njěeja) (155)

1. njángóyá, *wanneer ik zal komen* (*gekomen zijn*)
   onyángóyá, *wanneer je zal komen* (*gekomen zijn*) (1)

2. njángólɛ́ onyángólɛ́ 3. njángókisa onyángókisa 4. njángóka onyángóka 5. njángóáta onyángóáta

6. njángɛ̂lama onyángɛ̂lama 7. njángófîta onyángófîta 8. njángósuya onyángósuya 9. njángókaa onyángókaa

Onmiddellijke voortdurings-toekomst
(eyŏyá éâ límpɔ éâ lotsíné) (156)

1. ńjŏyâka, *ik ga aanstonds komen en voortdurend*
   óŏyâka, *je gaat aanstonds komen en voortdurend*

2. ńjɔ̆lɛ̂ka ɔ́ɔ̆lɛ̂ka 3. ńjŏkisaka óŏkisaka 4. ńjɔ̆kaka ɔ́ɔ̆kaka 5. ńjŏátaka óŏátaka

6. ńjɛ̆lamaka ɔ́ɛ̆lamaka 7. ńjŏfîtaka óŏfîtaka 8. ńjŏsuyaka óŏsuyaka 9. ńjŏkaaka óŏkaaka

Zekere onbepaalde voortdurings-toekomst
(eyŏyá éâ isangyá éâ lotsíné) (156)

1. njífoyâka, *ik zal zeker voortdurend komen* (*zonder bepaalden tijd*)
   wífoyâka, *je zal zeker voortdurend komen* (*zonder bepaalden tijd*)

---

(1) In plaats van onyángóyá enz. kan men ook zeggen : wăngóyá, ăngóyá, tswăngóyá, jwăngóyá, băngóyá.

2. njífɔlêka wĭfɔlêka	3. njífokisaka wĭfokisaka	4. njífɔ̌kaka wĭfɔ̌kaka	5. njífoátaka wĭfoátaka
6. njífɛlamaka wĭfɛlamaka	7. njífofîtaka wĭfofîtaka	8. njífosuyaka wĭfosuyaka	9. njífokaaka wĭfokaaka

Verleden voltooide tijd (bofifo bŏlekanyi) (163)

a) vandaag :

1. njôyâka = njoyôyâka, *ik ben gekomen en weer weggegaan* (1)
oyôyâka, *je bent gekomen en weer weggegaan*

2. njôlêka oyôlêka	3. njoyôkisaka oyôkisaka	4. njôlɔ́kaka oyôlɔ́kaka	5. njôátaka oyôátaka
6. njôlɛlamaka oyôlɛlamaka	7. njoyôfîtaka oyôfîtaka	8. njôsuyaka oyôsuyaka	9. njôkaaka oyôkaaka

b) te voren :

1. ńjóyâka óyóyâka	2. ńjólêka óyólêka	3. ńjókisaka óyókisaka	4. ńjólɔ́kaka óyólɔ́kaka	5. ńjóátaka óyóátaka
6. ńjólɛlamaka óyólɛlamaka	7. ńjófîtaka óyófîtaka	8. ńjósuyaka óyósuyaka	9. ńjókaaka óyókaaka	

Voltooid tegenwoordige vorm (bofifo) *op* i (43)
(dubbelvorm, zie blz. 192)

a) vandaag :

1. njéi, *ik ben gekomen* oyéi, *je bent gekomen*	2. ndéi ɔléi	3. nkisi okisi	4. njóki wɔ̌ki
5. mbátsi oátsi	6. njɛli wɛli	7. mpîtsi ofîtsi	8. nsuyi osuyi	9. nkai okai

b) te voren :

1. njéí, *ik ben gekomen* oyéí, *je bent gekomen*	2. ndéí ɔléí	3. nkisí okisí	4. njókí wɔ̌kí
5. mbátsí oátsí	6. njɛlí wɛlí	7. mpítsí ofítsí	8. nsŭyí osŭyí	9. nkaí okaí

(1) In dezen vorm wordt de uitgang **ka** veelal weggelaten.

Voortdurende bofifo (146)

1. ńjóyáká, *ik kom altijd door* óóyáká, *je komt altijd door*	2. ńjólɛ́ká ɔ́ɔ́lɛ́ká	3. ńjókisáká óókisáká
4. ńjɔ́káká ɔ́ɔ́káká	5. ńjóátáká óóátáká	6. ńjɛ̂lámáká ɔ́ɛ̂lámáká
7. ńjófítáká óófítáká	8. ńjósŭyáká óósŭyáká	9. ńjókaáká óókaáká

Eigenschap-habitualis (147)

1. njâ(ka), *ik kom uit gewoonte* oyâ(ka), *je komt uit gewoonte*	2. ndɛ̂(ka) ɔlɛ̂(ka)	3. nkisa(ka) okisa(ka)
4. njóka(ka) wɔ̆ka(ka)	5. mbáta(ka) oáta(ka)	6. njɛlama(ka) wɛlama(ka)
7. mpîta(ka) ofîta(ka)	8. nsuya(ka) osuya(ka)	9. nkaa(ka) okaa(ka)

Gewone obligatief (lokoá jwă ntsína) (138)

1. njá, *ik moet komen* oyá, *je moet komen*	2. ndɛ́ ɔlɛ́	3. nkisa okisa	4. njóka wɔ̆ka	
5. mbáta oáta	6. njɛlama wɛlama	7. mpîta ofîta	8. nsuya osuya	9. nkaa okaa

Herhalings-obligatief op afstand
(lokoá jw'îtangó jwă njutélá) (139)

1. (ńjóyake : niet gebruikt) 2. ńjólɛkɛ, *ik moet meermalen* { *gaan* / *komen* } *eten*
(óóyake : niet gebruikt) ɔ́ɔ́lɛkɛ, *je moet* „

3. ńjókisake óókisake	4. ńjɔ̂kake ɔ́ɔ̂kake	5. ńjóâtake óóâtake	6. ńjɛ̂lamake ɔ́ɛ̂lamake	
7. ńjófitake óófitake	8. ńjósuyake óósuyake	9. ńjókaake óókaake		

Voorwaardelijke vormen (wejaka)

Toekomstige mogelijke voorwaarde (wejaka wă njiélá) (129)

1. ńjáká, *indien ik kom (zal komen)*	2. ńdéká	3. ńkisáká
óyáká, *indien je komt (zal komen)*	ólɛ́ká	ókisáká
4. ńjókáká	5. ńbátáka	6. ńjɛlámáká
wɔ́káká	óátáká	wɛ̂lámáká
7. ńpítáká	8. ńsŭyáká	9. ńkaáká
ófítáká	ósŭyáká	ókaáká

Onvervulbare voorwaarde (wejaka wă mɛmɛlɛ) (129)

1. ntsiyá, *indien ik gekomen ware*	2. ntsilɛ́	3. ntsikisa
otayá, *indien je gekomen ware / je zoudt gekomen zijn*	otalɛ́	otakisa
4. ntsɔ̌ka	5. ntsiáta	6. ntsɛlama
ctɔ̌ka	otaáta	otɛlama
7. ntsifîta	8. ntsisuya	9. ntsikaa
otafîta	otasuya	otakaa

Gebiedende wijs (etómaka)

Sterke imperatief op afstand (etómaka éy'itangó éâ lokámo) (39)

1. (yŏyake : niet gebruikt)		2. yŏlɛkɛ, *kom (ga) eten*		
(lŏyake : niet gebruikt)		lŏlɛkɛ, *komt (gaat) eten*		
3. yŏkisake	4. yŏkake	5. yŏâtake	6. yɛ̌lamake	
lŏkisake	lɔ̌kake	lŏâtake	jwɛ̌lamake	
7. yŏfitake	8. yŏsuyake	9. yŏkaake		
lŏfitake	lŏsuyake	lŏkaake		

Subjonctief (etsingamaka)

Habitualis op afstand (itangó yă njutélá) (82) (1)

1. (ńjóyake)	2. ńjólɛkɛ, *dat ik meermalen (op afstand) ga (kome) eten*
(óóyake)	óólɛkɛ, *dat je meermalen (op afstand) gaat (komt) eten*

(1) De gewone habitualis is dezelfde vorm als de herhaalde obligatief, blz. 211.

3. ńjókisake 4. ńjɔ̂kake 5. ńjóâtake 6. ńjɛ̂lamake
óókisake ɔ́ɔ̂kake óóâtake ɔ́ɛ̂lamake

7. ńjófitake 8. ńjósuyake 9. ńjókaake
óófitake óósuyake óókaake

Afstands-habitualis op verschillende plaatsen (82)

1. (ńjóyáká) 2. ńjɔ́lɛ́ká, *dat ik meermalen ga (kome) eten (op verschillende plaatsen)*
(óóyáká) ɔ́ɔ́lɛ́ká, *dat je meermalen gaat (komt) eten (op verschillende plaatsen)*

3. ńjókisáká 4. ńjókáká 5. ńjóátáká 6. ńjɛ̂lámáká
óókisáká ɔ́ɔ́káká óóátáká ɔ́ɛ̂lámáká

7. ńjófítáká 8. ńjósŭyáká 9. ńjókaáká
óófítáká óósŭyáká óókaáká

Toekomende subjonctief = subsequente toekomst van indicatief.

Statief (loyako)

Voortdurings-statief (loyako jwă lotsíné) (94)

3. ńjokisi, *ik ben aan het zitten* 6. ńjɔyɛli 10. ńjěmi
óyokisi, *jij bent aan het zitten* ɔ́yɛli óyěmî

2. Ontkennende vormen (jwăngano)

Aantoonende wijs (etúmaka)

Voortdurings-praesens (loyoóko jwă lotsíné) (138)

1. ḿpóyóyé, *ik ben niet aan het komen* 2. ḿpóyɔ́lɛ́
ófóyóyé, *je bent niet aan het komen* ófóyɔ́lɛ́

3. ḿpóyókisé 4. ḿpóyɔ́kɛ 5. ḿpóyóáte 6. ḿpóyɛ̂lámé
ófóyókisé ófóyɔ́kɛ ófóyóáte ófóyɛ̂lámé

7. ḿpóyófíté 8. ḿpóyósŭyé 9. ḿpóyókaá
ófóyófíté ófóyósŭyé ófóyókaá

Voortdurende toekomst (eyǒyá éâ lotsíné) (156)

1. ḿpaóyâka, *ik zal niet blijven komen* 2. ḿpaólêka
ófaóyâka, *je zal niet blijven komen* ófaɔ́lêka

3. ḿpaókisaka 4. ḿpaɔ́kaka 5. ḿpaóátaka 6. ḿpaêlamaka
áfaókisaka ófaɔ́kaka ófaóátaka ófaêlamaka

7. ḿpaófîtaka 8. ḿpaósuyaka 9. ḿpaókaaka
ófaófîtaka ófaósuyaka ófaókaaka

Sterke nooit-vorm (lotîélákâ) (148)

(bijna uitsluitend in den 3. persoon gebruikt)

1. ntáyáká, *hij (men) komt nooit, men mag nooit komen* 2. ntáléká 3. ntákisáká

4. ntɔ́káká 5. ntáátáká 6. ntêlámáká 7. ntáfítáká

8. ntsásŭyáká 9. ntákaáká

Gewone nooit-vorm (149)

1. ḿpoóyâka, *ik kom nooit* 2. ḿpɔ́lêka 3. ḿpoókisaka
ófoóyâka, *je komt nooit* ófɔ́lêka ófoókisaka

4. ḿpɔ́kaka 5. ḿpoóátaka 6. ḿpɔêlamaka
ófɔ́kaka ófoóátaka ófɔêlamaka

7. ḿpoófîtaka 8. ḿpoósuyaka 9. ḿpoókaaka
ófoófîtaka ófoósuyaka ófoókaaka

Wat gewoonlijk niet gebeurt (lɔwɛyɔ) (149)

1. ḿpóyŏyé, *ik kom niet (gewoonlijk)* 2. ḿpóyŏlé 3. ḿpóyŏkisé
ófóyŏyé, *je komt niet (gewoonlijk)* ófóyŏlé ófóyŏkisé

4. ḿpóyɔ̆kɛ 5. ḿpóyŏáte 6. ḿpóyɛ̆lámɛ́
ófóyɔ̆kɛ ófóyŏáte ófóyɛ̆lámɛ́

7. ḿpóyŏfíté 8. ḿpóyŏsŭyé 9. ḿpóyŏkaá
ófóyŏfíté ófóyŏsŭyé ófóyŏkaá (1)

(1) In plaats van infix yŏ hoort men ook yoó.

Voorwaardelijke vormen (wejaka)

Voorwaardelijke toekomst (wejaka wă njiélá) (130)

1. ntsíyáká, *indien ik niet zal komen* (*kom*) 2. ntsíléká
otáyáká (ntóyáká), *indien je niet zal komen* (*kom*) otáléká

3. ntsíkisáká 4. ntsókáká 5. ntsíátáká 6. ntsêlámáká
otákisáká otókáká otáátáká otêlámáká

7. ntsífítáká 8. ntsísŭyáká 9. ntsíkaáká
otáfítáká otásŭyáká otákaáká

Onvervulde voorwaarde (wejaka wă mɛmɛlɛ) (130)

1. ntsítayá, *indien ik niet gekomen ware* 2. ntsítalé
otátayá, *ware je niet gekomen* (*je zoudt niet komen*) otátalé

3. ntsítakisa 4. ntsítŏka 5. ntsítaáta 6. ntsítɛlama
otátakisa otátŏka otátaáta otátɛlama

7. ntsítafîta 8. ntsítasuya 9. ntsítakaa
otátafîta otátasuya otátakaa

2e vorm (vandaag) :

1. ntsítoyá 2. ntsítolé 3. ntsítokisa 4. ntsítɔóka 5. ntsítoáta
otátoyá otátolé otátokisa otátɔóka otátoáta

6. ntsítɔɛlama 7. ntsítofîta 8. ntsítosuya 9. ntsítokaa
otátɔɛlama otátofîta otátosuya otátokaa

Andere vormen :

a) 1. ntoyé 2. ntolé 3. ntokisé
otoyé otolé otokisé

4. ntɔókɛ 5. ntoáte 6. ntɔɛlámé
otɔókɛ otoáte otɔɛlámé

7. ntofíté 8. ntosŭyé 9. ntokaá
otofíté otosŭyé otokaá

b) 1. ntsiyé 2. ntsilé 3. ntsikisé
otayé otalé otakisé

4. ntsŏkɛ 5. ntsiáte 6. ntsɛlámé
otŏkɛ otaáte otɛlámé

	7. ntsifíté otafíté	8. ntsisŭyé otasŭyé	9. ntsikaá otakaá
c)	1. ntsítoyé otátoyé	2. ntsítɔlɛ́ otátɔlɛ́	3. ntsítokisé otátokisé
	4. ntsítɔ́kɛ otátɔ́kɛ	5. ntsítoáte otátoáte	6. ntsítɔɛlámé otátɔɛlámé
	7. ntsítofíté otátofíté	8. ntsítosŭyé otátosŭyé	9. ntsítokaá otátokaá

Gebiedende wijs (etómaka)

Gewone imperatief (zelden gebruikt) (49)

1. toyé, *kom niet* 2. tɔlɛ́ 3. tokisé 4. tŏkɛ́ 5. toáté
6. tɛlámé 7. tofíté 8. tosŭyé 9. tokaá

Subjonctief (etsingamaka)

Op afstand (éâ itangó) (85)

1. (ḿpóyŏyá) (ófóyŏyá) 2. ḿpóyŏlɛ́, *opdat ik niet kome (ga) eten* ófóyŏlɛ́, *opdat je niet komt (gaat) eten*
3. ḿpóyŏkisa ófóyŏkisa 4. ḿpóyŏ́ka ófóyŏ́ka 5. ḿpóyŏáta ófóyŏáta 6. ḿpóyŏɛlama ófóyŏɛlama
7. ḿpóyŏfîta ófóyŏfîta 8. ḿpóyŏsuya ófóyŏsuya 9. ḿpóyŏkaa ófóyŏkaa

Voortdurende subjonctief (éâ lotsíné) (86)

1. ḿpóyŏyâka ófóyŏyâka	2. ḿpóyŏlêka ófóyŏlêka	3. ḿpóyŏkisaka ófóyŏkisaka
4. ḿpóyŏ́kaka ófóyŏ́kaka	5. ḿpóyŏátaka ófóyŏátaka	6. ḿpóyŏɛlamaka ófóyŏɛlamaka
7. ḿpóyŏfîtaka ófóyŏfîtaka	8. ḿpóyŏsuyaka ófóyŏsuyaka	9. ḿpóyŏkaaka ófóyŏkaaka

Sterk-verbod-subjonctief (etsingamaka éâ lofekí) (85)

a) gewone vorm (éâ ntsína) (weinig gebruikt) :

1. (van yá niet gebruikt) 2. ntɔ́lɛ́, *je mag niet eten* 3. ntókisé
4. ntɔ́kɛ 5. ntoáte 6. ntêlámɛ́ 7. ntófíté 8. ntósŭyé
9. ntókaá

b) versterkte vorm (éâ lokámo) :

1. otayáké, *dat je volstrekt niet komt* 2. otalɛ́kɛ́
atayáké, *hij mag volstrekt niet komen* atalɛ́kɛ́
3. otakisáké 4. ctɔ̃káké 5. otaátáké 6. otɛlámáké
atakisáké atɔ̃káké ataátáké atɛlámáké
7. otafítáké 8. otasŭyáké 9. otakaáké
atafítáké atasŭyáké atakaáké

Statief (loyako)

Voortdurings-praesens (loyoóko jwă boákako) (94)

3. ḿpoyokisi, *ik ben niet aan het zitten* 6. ḿpɔyɛli
ófoyokisi, *je bent niet aan het zitten* ófɔyɛli
10. ḿpoyěmi
ófoyěmi

Onvervoegde vormen (nsámba)

Herhalings-afstands-infinitief (jwěkɔ jw'ïtangó jwă njutélá) (122)

a) op dezelfde plaats :

1. (óyâka, niet gebruikt) 2. (y)ólêka (*om te*) *gaan* (*komen*) *eten*
3. (y)ókisaka 4. ɔ́ɔ̃kaka (yɔ́kaka) 5. yóátaka
6. ɔ́ɛlamaka (yêlamaka) 7. (y)ófîtaka 8. (y)ósuyaka
9. (y)ókaaka

b) op verscheidene plaatsen :

1. (óyáká, niet gebruikt) 2. (y)ólɛ́ká 3. (y)ókisáká
4. yɔ́káká (ɔ́ɔ̃káká) 5. (y)óátáká 6. yêlámáká (ɔ́ɛlámáká)
7. (y)ófítáká 8. (y)ósŭyáká 9. (y)ókaáká

B. VOORBEELDEN VAN VERVOEGING MET PERSOONSINFIXEN

Hier volgen enkele voorbeelden — die alle gevallen omsluiten — van de invoeging van persoons-infixen (zie les 12, II). Daarna geven we het wederkeerend infix **ya**, *zich* (les 12, III).

De gekozen stammen zijn :

1. **sangel**, *zeggen tot iemand* ;
2. **bom**, *dooden* ;
3. **ét**, *roepen* ;
4. **as**, *zoeken*.

We geven de volgende vormen : den gewonen tegenwoordigen tijd bevestigend en ontkennend, den bevestigenden voltooid tegenwoordigen vorm (**bofifo**) en het praesens van den subjonctief.

1. *Gewone tegenwoordige tijd, bevestigend* (loyoóko jwă ntsína)

Infix van den eersten persoon enkelvoud : mij, tot mij, voor mij, enz.

ónsangela, *je zegt mij*	**óm(b)oma**	**ónjéta**	**ónjasa**
ánsangela, *hij zegt mij*	**ám(b)oma**	**ánjéta**	**ánjasa**
lónsangela, *gij zegt mij*	**lóm(b)oma**	**lónjéta**	**lónjasa**
bánsangela, *zij zeggen mij*	**bám(b)oma**	**bánjéta**	**bánjasa**

Tweede persoon enkelvoud : je, tot je, voor je, enz.

ńkosangela, *ik zeg je*	**ńkooma**	**ńkwĕta**	**ńkwasa**
ákosangela, *hij zegt je*	**ákooma**	**ákwĕta**	**ákwasa**
tókosangela, *wij zeggen je*	**tókooma**	**tókwĕta**	**tókwasa**
bákosangela, *zij zeggen je*	**bákooma**	**bákwĕta**	**bákwasa**

Derde persoon enkelvoud : hem, haar, enz.

ńjosangela, *ik zeg hem*	**ńjooma**	**ńjowĕta**	**ńjowasa**
wôsangela, *je zegt hem*	**wôoma**	**wôéta (ówĕta)**	**wôasa**
ôsangela, *hij zegt hem*	**ôoma**	**ôwĕta**	**ôwasa**
tswôsangela, *wij zeggen hem*	**tswôoma**	**tswôéta**	**tswôasa**
jwôsangela, *gij zegt hem*	**jwôoma**	**lôwĕta**	**lôwasa**
bôsangela, *zij zeggen hem*	**bôoma**	**bôwĕta**	**bôwasa**

Eerste persoon meervoud : ons, tot ons, voor ons, enz.

ótosangela, *je zegt ons*	ótooma	ótswěta	ótswasa
átosangela, *hij zegt ons*	átooma	átswěta	átswasa
lótosangela, *gij zegt ons*	lótooma	lótswěta	lótswasa
bátosangela, *zij zeggen ons*	bátooma	bátswěta	bátswasa

Tweede persoon meervoud, u, tot u, enz.

ńjolosangela, *ik zeg u*	ńjolooma	ńjojwěta	ńjojwasa
(ńjesangela)	(ńjeoma)	(ńjebyěta)	(ńjebyasa)
álosangela, *hij zegt u*	álooma	ájwěta	ájwasa
tólosangela, *wij zeggen u*	tólooma	tójwěta	tójwasa
bálosangela, *zij zeggen u*	bálooma	bájwěta	bájwasa (1)

Derde persoon meervoud : hen, hun, haar, enz.

ńjasangela, *ik zeg hun*	ńjaoma	ńjaéta	ńjaasa
wâsangela, *je zegt hun*	wâoma	wâéta	wâasa
âsangela, *hij zegt hun*	âoma	âéta	âasa
tswâsangela, *wij zeggen hun*	tswâoma	tswâéta	tswâasa
jwâsangela, *gij zegt hun*	jwâoma	jwâéta	jwâasa
bâsangela, *zij zeggen hun*	bâoma	bâéta	bâasa

2. *Tegenwoordige tijd, ontkennend*

Eerste persoon enkelvoud :

ófónsangélé, *je zegt me niet*	ófóm(b)omé	ófónjéte	ófónjasé
áfónsangélé, *hij zegt me niet*	áfóm(b)omé	áfónjéte	áfónjasé
lófónsangélé, *gij zegt me niet*	lófóm(b)omé	lófónjéte	lófónjasé
báfónsangélé, *zij zeggen me niet*	báfóm(b)omé	báfónjéte	báfónjasé

Tweede persoon enkelvoud :

ḿpókosangélé, *ik zeg je niet*	ḿpókoomé	ḿpókwěte	ḿpókwasé
áfókosangélé, *hij zegt je niet*	áfókoomé	áfókwěte	áfókwasé
tófókosangélé, *wij zeggen je niet*	tófókoomé	tófókwěte	tófókwasé
báfókosangélé, *zij zeggen je niet*	báfókoomé	báfókwěte	báfókwasé

(1) Of met infix e : êsangela, êoma ; tswêsangela ; jwêsangela ; bêsangela, bêoma, enz.

Derde persoon enkelvoud :

ḿpôsangélé, *ik zeg hem niet*	ḿpôomé	ḿpówěte	ḿpówasé
ófôsangélé, *je zegt hem niet*	ófôomé	ófówěte	ófówasé
áfôsangélé, *hij zegt hem niet*	áfôomé	áfówěte	áfówasé
tófôsangélé, *wij zeggen hem niet*	tófôomé	tófówěte	tófówasé
lófôsangélé, *gij zegt hem niet*	lófôomé	lófówěte	lófówasé
báfôsangélé, *zij zeggen hem niet*	báfôomé	báfówěte	báfówasé

Eerste persoon meervoud :

ófótosangélé, *je zegt ons niet*	ófótoomé	ófótswěte	ófótswasé
áfótosangélé, *hij zegt ons niet*	áfótoomé	áfótswěte	áfótswasé
lófótosangélé, *gij zegt ons niet*	lófótoomé	lófótswěte	lófótswasé
báfótosangélé, *zij zeggen ons niet*	báfótoomé	báfótswěte	báfótswasé

Tweede persoon meervoud :

ḿpólosangélé, *ik zeg u niet*	ḿpóloomé	ḿpójwěte	ḿpójwasé
áfólosangélé, *hij zegt u niet*	áfóloomé	áfójwěte	áfójwasé
tófólosangélé, *wij zeggen u niet*	tófóloomé	tófójwěte	tófójwasé
báfólosangélé, *zij zeggen u niet*	báfóloomé	báfójwěte	báfójwasé

ofwel :

ḿpêsangélé, *ik zeg u niet*	ḿpêomé	ḿpêbyěte	ḿpêbyasé, enz.

Derde persoon meervoud :

ḿpâsangélé, *ik zeg hun niet*	ḿpâomé	ḿpâéte	ḿpâasé
ófâsangélé, *je zegt hun niet*	ófâomé	ófâéte	ófâasé
áfâsangélé, *hij zegt hun niet*	áfâomé	áfâéte	áfâasé
tófâsangélé, *wij zeggen hun niet*	tófâomé	tófâéte	tófâasé
lófâsangélé, *gij zegt hun niet*	lófâomé	lófâéte	lófâasé
báfâsangélé, *zij zeggen hun niet*	báfâomé	báfâéte	báfâasé

3. *Voltooid tegenwoordige vorm* (bofifo) *van vandaag*

Eerste persoon enkelvoud :

oônsangela, *je hebt me gezegd*	oôm(b)oma	oônjéta	oônjasa
aônsangela, *hij heeft me gezegd*	aôm(b)oma	aônjéta	aônjasa
loônsangela, *gij hebt me gezegd*	loôm(b)oma	loônjéta	loônjasa
baônsangela, *zij hebben me gezegd*	baôm(b)oma	baônjéta	baônjasa

Tweede persoon enkelvoud :

njôkosangela, *ik heb je gezegd*	njôkooma	njôkwĕta	njôkwasa
aôkosangela, *hij heeft je gezegd*	aôkooma	aôkwĕta	aôkwasa
toôkosangela, *wij hebben je gezegd*	toôkooma	toôkwĕta	toôkwasa
baôkosangela, *zij hebben je gezegd*	baôkooma	baôkwĕta	baôkwasa

Derde persoon enkelvoud :

njôlosangela, *ik heb hem gezegd*	njôlooma	njô(lo)wĕta	njô(lo)wasa
oôlosangela, *je hebt hem gezegd*	oôlooma	oô(lo)wĕta	oô(lo)wasa
aôlosangela, *hij heeft hem gezegd*	aôlooma	aô(lo)wĕta	aô(lo)wasa
toôlosangela, *wij hebben hem gezegd*	toôlooma	toô(lo)wĕta	toô(lo)wasa
loôlosangela, *gij hebt hem gezegd*	loôlooma	loô(lo)wĕta	loô(lo)wasa
baôlosangela, *zij hebben hem gezegd*	baôlooma	baô(lo)wĕta	baô(lo)wasa

Eerste persoon meervoud :

oôtosangela, *je hebt ons gezegd*	oôtooma	oôtswĕta	oôtswasa
aôtosangela, *hij heeft ons gezegd*	aôtooma	aôtswĕta	aôtswasa
loôtosangela, *gij hebt ons gezegd*	loôtooma	loôts(w)ĕta	loôts(w)asa
baôtosangela, *zij hebben ons gezegd*	baôtooma	baôt(sw)ĕta	baôt(sw)asa

Tweede persoon meervoud :

njôlosangela, *ik heb u gezegd*	njôlooma	njôjwĕta	njôjwasa
aôlosangela, *hij heeft u gezegd*	aôlooma	aôjwĕta	aôjwasa
toôlosangela, *wij hebben u gezegd*	toôlooma	toôjwĕta	toôjwasa
baôlosangela, *zij hebben u gezegd*	baôlooma	baôjwĕta	baôjwasa

ofwel :

njôlesangela, *ik heb u gezegd*	njôleoma	njôlebyĕta	njôlebyasa, enz.

Derde persoon meervoud :

njôlasangela, *ik heb hun gezegd*	njôlaoma	njôlaéta	njôlaasa
oôlasangela, *je hebt hun gezegd*	oôlaoma	oôlaéta	oôlaasa
aôlasangela, *hij heeft hun gezegd*	aôlaoma	aôlaéta	aôlaasa
toôlasangela, *wij hebben hun gezegd*	toôlaoma	toôlaéta	toôlaasa
loôlasangela, *gij hebt hun gezegd*	loôlaoma	loôlaéta	loôlaasa
baôlasangela, *zij hebben hun gezegd*	baôlaoma	baôlaéta	baôlaasa

4. *Gewone subjonctief bevestigend*

Eerste persoon enkelvoud :

ónsangélé, *dat je me zegt*	óm(b)omé	ónjété	ónjasé
ánsangélé, *dat hij me zegge*	ám(b)omé	ánjété	ánjasé
lónsangélé, *dat gij me zegt*	lóm(b)omé	lónjété	lónjasé
bánsangélé, *dat zij me zeggen*	bám(b)omé	bánjété	bánjasé

Tweede persoon enkelvoud :

ńkosangélé, *dat ik je zegge*	ńkoomé	ńkwěté	ńkwasé
ákosangélé, *dat hij je zegge*	ákoomé	ákwěté	ákwasé
tókosangélé, *dat wij je zeggen*	tókoomé	tókwěté	tókwasé
bákosangélé, *dat zij je zeggen*	bákoomé	bákwěté	bákwasé

Derde persoon enkelvoud :

ńjosangélé, *dat ik hem zegge*	ńjoomé	ńjowěté	ńjowasé
wôsangélé, *dat je hem zegt*	wôomé	wôétė	wôasé
ôsangélé, *dat hij hem zegge*	ôomé	ôwětė	ôwasé
t(sw)ôsangélé, *dat wij hem zeggen*	tswôomé	tôwětė	tôwasé
jwôsangélé, *dat gij hem zegt*	jwôomé	lôwětė	lôwasé
bôsangélé, *dat zij hem zeggen*	bôomé	bôwětė	bôwasé

Eerste persoon meervoud :

ótosangélé, *dat je ons zegt*	ótoomé	ótswětė	ótswasé
átosangélé, *dat hij ons zegge*	átoomé	átswětė	átswasé
lótosangélé, *dat gij ons zegt*	lótoomé	tótswětė	lótswasé
bátosangélé, *dat zij ons zeggen*	bátoomé	bátswětė	bátswasé

Tweede persoon meervoud :

ńjolosangélé, *dat ik u zegge*	ńjoloomé	ńjojwětė	ńjojwasé
álosangélé, *dat hij u zegge*	áloomé	ájwětė	ájwasé
tólosangélé, *dat wij u zeggen*	tóloomé	tójwětė	tójwasé
bálosangélé, *dat zij u zeggen*	báloomé	bájwětė	bájwasé
ofwel :			
ńjesangélé, *dat ik u zegge*	ńjeomé	ńjebyětė	ńjebyasé, enz.

Derde persoon meervoud :

ńjasangélé, *dat ik hun zegge*	ńjaomé	ńjaétė	ńjaasé
wâsangélé, *dat je hun zegt*	wâomé	wâétė	wâasé
âsangélé, *dat hij hun zegge*	âomé	âétė	âasé

tswâsangélé, *dat wij hun zeggen*	tswâomé	tswâété	tswâasé
jwâsangélé, *dat gij hun zegt*	jwâomé	jwâété	jwâasé
bâsangélé, *dat zij hun zeggen*	bâomé	bâété	bâasé

5. *Gewoon praesens met wederkeerend infix*

ńjasangela, *ik zeg me zelf*	ńjaoma	ńjaéta	ńjaasa
óyasangela, *je zegt je zelf*	óyaoma	óyaéta	óyaasa
áyasangela, *hij zegt zich zelf*	áyaoma	áyaéta	áyaasa
tóyasangela, *wij zeggen ons zelf*	tóyaoma	tóyaéta	tóyaasa
lóyasangela, *gij zegt u zelf*	lóyaoma	lóyaéta	lóyaasa
báyasangela, *zij zeggen zich zelf*	báyaoma	báyaéta	báyaasa

C. VOORBEELDEN VAN EENVOUDIGE RELATIEF-VORMEN

A. Onderwerp-relatieven

Stammen : kɛnd, *gaan*, en : én, *zien*.

1. *Bevestigende* bofifo *vandaag*

bonto ŏkɛnji, *de mensch die is weggegaan*,	bonto ŏndéni
banto băkɛnji, *de menschen die zijn weggegaan*,	banto bándéni
bonganga bŏkɛnji, *de dokter die is weggegaan*,	benganga bŏndéni
benganga bĕkɛnji, *de dokters die zijn weggegaan*,	benganga bĕndéni
engambí ĕkɛnji, *de grijsaard die is weggegaan*,	engambí ĕndéni
bingambí bĭkɛnji, *de grijsaards die zijn weggegaan*,	bingambí bĭndéni
likátsi lĭkɛnji, *de krab die is weggegaan*,	likátsi lĭndéni
bakátsi băkɛnji, *de krabben die zijn weggegaan*,	bakátsi bándéni
yănana ĭkɛnji, *het kindje dat is weggegaan*,	yănana ĭndéni
tswănana tŏkɛnji, *de kindjes die zijn weggegaan*,	tswănana tŏndéni
lɔmbɛ lŏkɛnji, *de leguaan die is weggegaan*,	lɔmbɛ lŏndéni
njɔmbɛ ĭkɛnji, *de leguanen die zijn weggegaan*,	njɔmbɛ ĭndéni
nkɔi ĕkɛnji, *de luipaard die is weggegaan*,	nkɔi ĕndéni
nkɔi ĭkɛnji, *de luipaarden die zijn weggegaan*,	nkɔi ĭndéni
isé ĕkɛnji, *de vader die is weggegaan*,	isé ĕndéni
baisé băkɛnji, *de vaders die zijn weggegaan*,	baisé bándéni

2. *Ontkennende* bofifo *gisteren*

bonto ŏtákɛndá (1), *de mensch die niet is weggegaan,*	bonto ŏténá
banto bătákɛndá, *de menschen die niet zijn weggegaan,*	banto băténá
bonganga bŏtákɛndá, *de dokter die niet is weggegaan,*	bonganga bŏténá
benganga bĕtákɛndá, *de dokters die niet zijn weggegaan.*	benganga bĕténá
engambí ĕtákɛndá, *de grijsaard die niet is weggegaan.*	engambí ĕténá
bingambí bĭtákɛndá, *de grijsaards die niet zijn weggegaan,*	bingambí bĭténá
likátsi lĭtákɛndá, *de krab die niet is weggegaan,*	likátsi lĭténá
bakátsi bătákɛndá, *de krabben die niet zijn weggegaan.*	bakátsi băténá
yănana ĭtákɛndá, *het kindje dat niet is weggegaan.*	yănana ĭténá
tswănana tŏtákɛndá, *de kindjes die niet zijn weggegaan.*	tswănana tŏténá
loámbé lŏtákɛndá, *de leguaan die niet is weggegaan,*	loámbé lŏténá
mbámbé ĭtákɛndá, *de leguanen die niet zijn weggegaan.*	mbámbé ĭténá
nkɔi ĕtákɛndá, *de luipaard die niet is weggegaan,*	nkɔi ĕténá
nkɔi ĭtákɛndá, *de luipaarden die niet zijn weggegaan.*	nkɔi ĭténá
isé ĕtákɛndá, *de vader die niet is weggegaan,*	isé ĕténá
baisé bătákɛndá, *de vaders die niet zijn weggegaan.*	baisé băténá

B. Voorwerp-relatieven

Stammen : **kaa**, *geven*, en **én**, *zien.*

1. *Praesens ontkennend*

bŏmoto ŏfá bŏna okaá, *de vrouw aan wie het kind niet geeft*
bămato băfá bŏna okaá, *de vrouwen aan wie het kind niet geeft*
bolángala bŏfá bŏna okaá, *de jonge man aan wien het kind niet geeft*
belángala bĕfá bŏna okaá, *de jonge mannen aan wie het kind niet geeft*
engambí ĕfá bŏna okaá, *de grijsaard aan wien het kind niet geeft*
bingambi bĭfá bŏna okaá, *de grijsaards aan wie het kind niet geeft*
jasa lĭfá bŏna okaá, *het kuikentje aan wie (dat) het kind niet geeft*
baasa băfá bŏna okaá, *de kuikentjes aan wie (die) het kind niet geeft*
yŭka ĭfá bŏna okaá, *de mand die het kind niet geeft*
tŭka tŏfá bŏna okaá, *de manden die het kind niet geeft*
losála lŏfá bŏna okaá, *de pluim die het kind niet geeft*

(1) Of : ŏtákɛndá, bŏtákɛndá, ĕtákɛndá, enz.

nsála ĭfá bŏna okaá, *de pluimen die het kind niet geeft*
mbwá ĕfá bŏna okaá, *de hond waaraan (die) het kind niet geeft*
mbwá ĭfá bŏna okaá, *de honden waaraan (die) het kind niet geeft*
isé ĕfá bŏna okaá, *de vader aan wien het kind niet geeft*
baisé băfá bŏna okaá, *de vaders aan wie het kind niet geeft*

(Met persoonlijke voornaamwoorden en elisies) :

bŏmot' ŏfá' m'ókaá, *de vrouw aan wie ik niet geef*
bămat' ăfá' m'ókaá, *de vrouwen aan wie ik niet geef*
bolángala' ŏfá w'ŏkaá, *de jonge man aan wien je niet geeft*
belángala' ĕfá w'ŏkaá, *de jonge mannen aan wie je niet geeft*
engambí ĕfá 'nd' ókaá, *de grijsaard aan wien hij niet geeft*
bingambi bĭfá'nd'ókaá, *de grijsaards aan wie hij niet geeft*
liótsí lĭf' ís' ókaá, *de familie aan wie wij niet geven*
baóts' ăf' ís' ókaá, *de families aan wie wij niet geven*
yănana ĭf' íny' ókaá, *het kindje aan wie gij niet geeft*
tswănana tŏf'íny' ókaá, *de kindjes aan wie wij niet geven*
losála lŏf' íy' ókaá, *de pluim die zij niet geven*
nsála ĭf'íy'ókaá, *de pluimen die zij niet geven*
nsós' éfá 'm'ókaá, *de kip die ik niet geef*
nsósó ĭfá w'ŏkaá, *de kippen die je niet geeft*
is' ef' ís' ókaá, *de vader aan wien wij niet geven*
bais' ăf' íy' ókaá, *de vaders aan wie zij niet geven*

(Stam : ɛ́n, *zien*) :

bont' ŏfá'm wɛ̆nɛ, *de mensch dien ik niet zie*
bolángala' ŏfá wɛ̆ wɛ̆nɛ, *de jonge man dien je niet ziet*
ekót' ĕfá 'ndé wɛ̆nɛ, *de oude vrouw die hij niet ziet*
lisálá lĭf' ísó wɛ̆nɛ, *het veld dat wij niet zien*
yɔkó ĭf' ínyó wɛ̆nɛ, *de maniok dien gij niet ziet*
lokásá lŏf' íó wɛ̆nɛ, *het blad dat zij niet zien*
nsé ĭf' íó wɛ̆nɛ, *de visschen die zij niet zien*
nkól' éf' ínyó wɛ̆nɛ, *de meester dien gij niet ziet*

2. *Verleden ontkennend vandaag*
(voorbeeld van vervoegden vorm)

bonto ŏki'mí ntsɛ́nakí, *de mensch dien ik niet gezien heb*
bonto ŏki w'ŏtɛ́nakí, *de mensch dien je niet gezien hebt*
bonto ŏki'nd'átɛ́nakí, *de mensch dien hij niet gezien heeft*

banto bǎk' ĭsó tɔténakí, *de menschen die wij niet gezien hebben*
banto bǎk' ĭnyó lɔténakí, *de menschen die gij niet gezien hebt*
banto bǎk' ĭó batɛ́nakí, *de menschen die zij niet gezien hebben*

D. VOORBEELDEN VAN RELATIEVEN MET PERSOONS-INFIXEN

I. Onderwerp-relatief

(Medeklinkerstam) :

banto bǎfónsangélé jŏi, *de menschen die me niets zeggen*
banto bǎfókosangélé jŏi, *de menschen die je niets zeggen*
banto bǎfôsangélé jŏi, *de menschen die hem niets zeggen*
banto bǎfótosangélé jŏi, *de menschen die ons niets zeggen*
banto bǎfólosangélé jŏi, *de menschen die u niets zeggen*
banto bǎfâsangélé jŏi, *de menschen die hun niets zeggen*

(Klinkerstam) :

banto bǎtánjéna, *de menschen die me niet gezien hebben* (bofifo van heden)
banto bǎtákwĕna, *die menschen die je niet gezien hebben*
banto bǎtɔ̂wĕna, *die menschen die hem niet gezien hebben*
banto bǎtátsĕna, *die menschen die ons niet gezien hebben*
banto bǎtájwĕna, *die menschen die u niet gezien hebben*
banto bǎtâɛ́na, *die menschen die hen niet gezien hebben*

II. Voorwerp-relatief

(Medeklinkerstam) :

yŏmba ĭkí bolaki onkaáká, *de zaak die de onderwijzer me gaf* (gisteren)
yŏmba ĭkí bolaki okokaáká, *de zaak die de onderwijzer je gaf* (gisteren)
yŏmba ĭkí bolaki wokaáká, *de zaak die de onderwijzer hem gaf* (gisteren)
tŏma tŏkí bolaki otokaáká, *de zaken die de onderwijzer ons gaf* (gisteren)
tŏma tŏkí bolaki olokaáká, *de zaken die de onderwijzer u gaf* (gisteren)
tŏma tŏkí bolaki wakaáká, *de zaken die de onderwijzer hun gaf* (gisteren)

(Klinkerstam) :

bɔlɔkɔ́ bŏki elombé onjúóláká, *de uiteenzetting die de rechter me gevraagd heeft* (vandaag)
bɔlɔkɔ́ bŏki elombé okwŭóláká, *de uiteenzetting die de rechter je vroeg*
bɔlɔkɔ́ bŏki elombé owŭóláká, *de uiteenzetting die de rechter hem vroeg*

bɛlɔkɔ́ bĕki bilombé otsŭóláká, *de uiteenzettingen die de rechters ons vroegen*

bɛlɔkɔ́ bĕki bilombé ojwŭóláká, *de uiteenzettingen die de rechters u vroegen*

bɛlɔkɔ́ bĕki bilombé waúóláká, *de uiteenzettingen die de rechters hen vroegen*

E. OVERZICHT VAN DE RELATIEF-VORMEN

(alles in het meervoud der eerste klasse)

Tusschen haakjes staan de voorbeelden van den stam **én**, *zien*.

Elke vorm wordt gegeven telkens in onderwerp (O)- en voorwerp (V)-relatief.

1. Gewoon praesens bevestigend (**loyoóko**) :

bănа bătúmólá (băndéná) bingambí, *de kinderen die de grijsaards beleedigen*

In dezen vorm zijn onderwerp- en voorwerp-relatief gelijk.

2. Praesens ontkennend :

O. bănа băfótúmólé (băfénɛ) bingambí, *de kinderen die de grijsaards niet beleedigen*

V. bănа băfá bingambí otúmólé (wĕnɛ) of : ofótúmólé (ɔfénɛ), *de kinderen die de grijsaards niet beleedigen*

3. Praesens op afstand (**lotútó**) :

O. bănа băótúmólé (băénɛ) bingambí, *de kinderen die de grijsaards beleedigen*

V. bănа baá bingambí ótúmólé (ɔ́énɛ)

4. Verleden vorm (**losílo**), bevestigend, vandaag :

O. bănа bătúmolakí (bandénakí) bingambí, *de kinderen die de grijsaard beleedigd hebben*

V. bănа băki bingambí otúmóláká (wĕnáká)

5. Verleden (**losílo**) bevestigend, gisteren :

O. bănа bătúmólákí (bandénákí) bingambí, *de kinderen die de grijsaards beleedigden*

V. bănа băkí bingambí otúmóláká (wĕnáká)

6. Verleden (**losílo**) ontkennend, vandaag :

O. bănа bătátúmolakí (băténakí) bingambí, *de kinderen die de grijsaards niet beleedigd hebben*

V. bănа băki bingambí ntaátúmolakí (ntabénakí)

7. Verleden (losílo) ontkennend gisteren :

O. bǎna bǎtátúmólákí (bǎténákí) bingambí, *de kinderen die de grijsaards niet beleedigden*

V. bǎna bǎkí bingambí ntaátúmólákí (ntabénákí)

8. Voltooid tegenwoordige vorm (bofifo) bevestigend heden :

O. bǎna bǎtúmoli (bǎndéni) bingambí, *de kinderen die de grijsaards beleedigd hebben*

V. bǎna bǎki bingambí otúmólé ((wɛ̌nɛ)

9. bofifo bevestigend gisteren :

O. bǎna bǎtúmólí (bǎndéní) bingambí, *idem*

V. bǎna bǎkí bingambí otúmólé (wɛ̌nɛ)

10. bofifo vandaag ontkennend :

O. bǎna bǎtátúmola (bǎténa) bingambí, *de kinderen die de grijsaards niet beleedigd hebben*

V. bǎna bǎki bingambí ntaátúmola (ntabéna)

11. bofifo gisteren ontkennend :

O. bǎna bǎtátúmólá (bǎténá) bingambí, *idem*

V. bǎna bǎkí bingambí ntaátúmólá (baténá)

12. Toekomende tijd (eyǒyá) bevestigend :

O. bǎna bǎyǒtúmola (bǎyěna) bingambí, *de kinderen die de grijsaards zullen beleedigen*

V. bǎna bǎyǎ bingambí ótúmola (ɔ́ɛna)

13. Toekomende tijd ontkennend (eyǒyá) :

O. bǎna bǎfótúmolaki (bǎfénaki) bingambí, *de kinderen die de grijsaards niet zullen beleedigen*

V. bǎna bǎfa bingambí ofótúmolaki (ɔfénaki)

14. Nog-niet-vorm (lonkíno) :

O. bǎna bǎtáfǒtúmola — bǎtátúmólé (bǎtáfěna — bǎténɛ) bingambí, *de kinderen die de grijsaards nog niet hebben beleedigd*

V. bǎna bǎtáfǎ bingambí ótúmola (wɛ́na), of :
bǎna bǎtá bingambí o(tá)túmólé (ɔténɛ)

15. Nog-niet-vorm, verleden :

V. bǎna bǎkí bingambí batáfǒtúmola — batátúmólé (batáfěna — baténɛ) *de kinderen die de grijsaard nog niet beleedigd hadden*

16. Voorwaardelijke vorm (**wejaka**) :

O. **bănа bătatúmola** (**bătĕna**) **bingambí**, *de kinderen die de grijsaards zouden beleedigd hebben*

V. **bănа băta bingambí o(ta)túmola** (**ɔtĕna**) = **otatúmolaka** (**ɔtĕnaka**)

17. Statief praesens (de statief kan alleen als onderwerp-relatief voorkomen) :

bănа băétsí, *de kinderen die te slapen liggen*

18. Statief praesens ontkennend :

bănа băfoétsi, *de kinderen die niet te slapen liggen*

19. Statief verleden-vandaag, bevestigend :

bănа băkoétsi, *de kinderen die te slapen lagen*

20. Idem, gisteren :

bănа băkóétsi, *de kinderen die te slapen lagen*

21. Statief verleden-vandaag, ontkennend :

bănа bătákoétsi, *de kinderen die niet te slapen lagen*

22. Idem, gisteren :

bănа bătákóétsi, *de kinderen die niet te slapen lagen*

23. Voortdurings-statief, bevestigend :

bănа băyoétsi, *de kinderen die te slapen liggen*

24. Idem, ontkennend :

bănа băfoyoétsi, *de kinderen die niet te slapen liggen*

25. Voortdurings-**bofifo** :

O. **bănа bătúmóláká** (**băndénáká**) **bingambí**, *de kinderen die de grijsaards steeds beleedigd hebben (en nog...)*

V. **bănа baá bingambí otúmólé** (**ɔénɛ**)

26. Gewone habitūalis :

O. **bănа băyŏtúmolaka** (**băyŏénaka**) **bingambí**, *de kinderen die de grijsaards gewoonlijk beleedigen*

V. **bănа băya** (**baá**) **bingambí ótúmolaka** (**ɔénaka**)

27. Eigenschap-habitualis :

O. + V. **bănа bătúmolaka** (**băndénaka**) **bingambí**, *de kinderen die de vaste gewoonte hebben de grijsaards te beleedigen*

28. Nooit-vorm :

O. **bănа bătátúmóláká** (**băténáká**) **bingambí**, *de kinderen die de grijsaards nooit beleedigen*

V. **bănа baá bingambí otátúmóláká** (**ɔténáká**)

29. Gewone habitualis, ontkennend a) :

O. **bǎna bǎfótúmóláké** (**bǎfɛ́náké**) **bingambí**, *de kinderen die de grijsaards gewoonlijk niet beleedigen*

V. **bǎna bǎfá bingambí otúmóláké** (**ɔɛ́náké**)

30. Gewone habitualis, ontkennend b) :

O. **bǎna bǎfóyǒtúmólé** (**báfóyɔ̌ɛ́nɛ**) **bingambí.**

WOORDENLIJST

Deze woordenlijst bevat een aantal woorden van dagelijksch gebruik.

De werkwoorden worden enkel door den stam aangegeven, waarachter echter een eind-**a** is gevoegd voor het gemak der uitspraak. Men lette op den euphonischen regel over het wegvallen der begin-**b** van vele werkwoorden, wanneer zij voorafgegaan is door een klinker. Verder eveneens op het invoegen van een **l** vóór klinkerstammen in enkele vormen.

De zelfstandige naamwoorden zijn aangegeven in het enkelvoud, behalve degene die steeds meervoudig gebruikt worden. Het cijfer achter het woord duidt de klasse aan, waartoe het behoort.

Bij verscheiden woorden is verwezen naar den tekst der spraakkunst, waar nadere uitleg is verstrekt over het gebruik of over de aan te wenden omschrijving om het Nederl. begrip uit te drukken in het **lonkundó.**

Onbetoonde klankgrepen moeten laag uitgesproken worden. Bij de werkwoorden is enkel de stam-klankgreep — indien noodig — voorzien van een toonteeken. De toon der overige klankgrepen hangt immers van den vorm af.

Afkortingen : tr. = transitief ; intr. = intransitief ; vnw. = voornaamwoord ; mv. = meervoud ; nw. = naamwoord ; blz. verwijst naar de bladzijden van de spraakkunst.

Het streepje vóór woorden neemt de plaats van het prefix in. Bij sommige zelfstandige naamwoorden is het prefix van den stam gescheiden door een streepje.

A

aambeeld, **loáka,** 6
aambei, **bosómbá,** 2
aan, **ěle ;** objectieve vorm blz. 86 ; **-a** blz. 186 (VII).
aanbieden, **-lekya** ; aan iem. **-lekeja**
aanbranden, **-longola, -lika**
aanbreken (dag), **-kyé**
aandacht, **lotsífyá,** 6
aandachtig zijn, **-tsífya**
aandeel, **lióndo,** 4
aandoen (kleed), **-lóta**
aandringen, **-káma, -kámanya**
aanduiden, **-túma, -laka**
aaneensluiten, **-samana**
aangaande, **ndá liko á**
aangetrouwde, **bokiló,** 1
aanhaken, **-kákya,** intrans. **-kákema**
aanklagen, **-sóla, -loba**

aankomen, -kita ; in huis, ɛta
aanlanden, -séma, tr. sémya
aanleggen, -séma
aanlegplaats, ɛséməlɔ, 3
aanraden, -laka
aanreiken, -sambela, -lekeja
aansluiten (zich), -bamana
aanslibben, -konda
aansteken (vuur), -bambola (ziekte), -sambeja
aanstonds, límpɔ, lînkɔ, lîyɔ ; aɛ́ yoóko
aanstoot, iakú, 4
aantreffen, -tána, -fomana la
aantrekken (kleed), -lɔ́ta
aanverwant, bokiló, 1
aanverwantschap, likiló, 4
aanwijzen, -túma, -laka
aap, nkéma, 7
aard, boótswá, 2
aarde, bamɔ́tsi, 4 ; lɔmɔ́tsi, 6
aarde (wereld), bokili, 2
aarzelen, -sâsika
ach, óye
acht, moambi, bonânsí
achter, nd'âfɛka ; nd'ôkɔngɔ ; mbúsa ; achter het huis, bakusa, 4
achteraan, bɔkɔtɔ, 2
achterhoofd, mbúsɔtsá, 7 ; lompoko, 6
achterlaten, -tsíka, -sundola, -somba
adem, mpóma, 7
ader, bosisá, 2
afbeelding, lotájá, 6
afbranden, -longola
afdekken, -búmba ; -kúka
afdrogen, -luola
afgaan, -nɛka nkwá, -úndola
afgelegen, ikengya, 4
afgelegen zijn, -kengama, -kengi
afgezonderd zijn, -ulama, -uli
afgunst, jŭwa, 4
afhaken, -kákola
afhouden, -tsíka, -ámbya
afkeer, lotóno, 6
afkoelen, -tsitsima
afkomst-dorp, bolá, 2, blz. 140
afkomstig van, bosí, 1, blz. 139
aflaten, -tsíka, -ámbya, blz. 164 (2) ; tê, blz. 173
afloopen (wekker), -téfela, -lela
afnemen, -afola
afpakken, -fɔnɔla
afscheid nemen, -linga
afscheidsgroet, bolingako, 2
afsluiting, loáláká, lokombo, 6
afsnijden, -téna
afspraak, elaká, 3
afstand, itangó, 4
afvegen, -luola
afwenden (hoofd), -kɛ́fa
afwisselen, -sɔanya, intr., -sɔana
afzijdig zijn, -kengama
afzonderen, -búja ; -uja ; zich afzonderen, -búlama, -ulama
afzwakken, -tɛka
afzwakking, bɔtɛkú, 2
ajuin, litungúlu, 4
al(le), -umá(ká), -nkumá(ká) ; alle dagen, blz. 65
aldus, blz. 96
alleen, kíka ; bokaíka, 2 ; bolengéli, 2
als, ngá, ng'óle
alsdan, akɔ́ yoóko, akɔ́ yeéko
alhoewel, nkúma ; lá
alle(n), -umá(ká), -nkumá(ká)
altaar, atálé, 3, lotálio, 6
altijd, bákábáká, sékô ; blz. 186
alvorens, -singi, blz. 150
ananas, inanási, 4 ; ɛnkɔmbélá, 3
ander, -mŏ, -nkíná, blz. 89 ; een of ander, -mŏ la -mŏ ; de een de andere, -nyí... nyí
anders, ɛléngé ĕmŏ, eléngé énkíná
angst, bŏma, 2
antwoorden, -amba, -kaola
appelsien, ilála, 4

appelsienboom, bolála, 2
arend, mpóngó, 7
arm, lɔ́kɔ, lɔ́, 6
armoede, wĕlá, boólá, 2
avogadepeer, iboká, 4
avond, bɔkɔlɔ, 2 ; ikɔlɔ, 4 ; 's avonds, l'ɔkɔlɔ

B

baar, bokeo, 2
baard, l-olé, 6
bad, jɔ̌kɔ, 4
(in stroom) bolúwé, 2
(warm) bompúlo, 2
badplaats, eténélá éâ njɔ́ɔka, jɔ̌kɔ, 4
baksteen, elíki, 3
balk, bokenda, 2 ; bɔtɔ́ndɔ, 2
banaan, linkɔ, linkɔndɔ, 4
(rijpe), ntelá, 7
bananenplanting, mpokú, 7
baren, -bóta
beamen, -imeja, -imela
bebroeien, -kutsa, -kukutala
bed, ntangé, mbété, mbéto, 7
bedanken, -síma
bederven, -fîta, intr., -fîtana
bedoelen (ik bedoel), kamba, blz. 117 (III, 4)
bedreiging, wăno, 2
bedriegen, -fomba, -kósa
bedrieger, bofombi, 1
bedrog, bofombo, 2
beek, bɔkɛli, 2
beekje, ikɛli, 5 ; isóló, 4
beeld, ilílíngi, 4 ; lotájá, 6
been, wesé, 2
been (lidmaat), lokolo, 6
beetje (een), isɔ̂, 5
begin, liango, 4
beginnen, -banga, -manga
begraven, -kunda
begraven worden, -kundama
begraven zijn, -kunji
begrijpen, -kɔ́tɔla
behalve, ímólá, yɛngɔ̂, yɛngɔ́lá
behoorende tot, bosí, boséká, 1, blz. 139
behouden, -fonga
beide, blz. 74 (4)
bek, ekómbo, 3
bekend zijn, -étana
bekennen, -imeja, -tata
beker, ekálá, 3
bekoren, -mɛmɔla
bekoring, imɛmɔ́, 4, 5
bel, ngonga, 7
beleedigen, -túmola
beleediging, wamba, 2
belofte, etángejelo, 3 ; ndakó, 7
beloven, -tángeja, -lakeja, -lakela, -lakola
bemiddeling, bosambí, 2 ; bɔlɛnjwá, 2
beminnelijkheid, elangyá, 3
beminnen, -langa ; niet beminnen, -tóna
bemorsen, -sófɔtanya
beneden, nd'ânsé, -ámema, -ámbya, blz. 137 (10)
benedeneind, ntsína, 7
bepaaldheid, loswélé, 6 ; libáko, 4 ; lobáko, 6
beproeven, -meka
bereiden (eten), -lámba
berispen, -fɛngɔla
berisping, lɔfɛngó, 6
beroemdheid, lokúmo, 6
berooven, -fɔnɔla, -funja
berouwen (zich), -yakana
beschaafde, bɔmbɔtsi, 1
beschamen, -lómola
beschermen, -kákela, -kóka
besmettelijkheid, isambéli, 4
betalen, -fúta, -kaa nyongo
betalen (voor huwelijk), -énga
betaling, nyongo, 7 ; bofúto, 2 ; jĕngí, 4
beteekenis, ndimbó, 7
beter, omeka, blz. 115 (7)
betooveren, -lɔka

betoovering, **lilɔka**, 4
betrekkelijk, **ndá liko á**, blz. 137 (11)
betrekkelijke vorm, blz. 102
betwisten, **-swêla**
betwisting, **loswêlo**, 6
bevel, **lotómo**, 6
bevelen, **-tóma**
beven, **-lénga**
bevrijden, **-túngola**
bevrijder, **botúngoli**, 1
bewaken, **-bija**, **-ésanya**
bewaker, **wĕsanyi**, 1
bewaren, **-fonga**, **-bomba**
bewaring, **lofongo**, 6
beweeglijkheid, **bofúki**, 2
bewegen, **-fúka**, **-fúkusa**, **-múnga** ; trans. **-fúkya**, **-múngya**
beweging, **efúkelo**, 3 ; **lofúko**, 6
bewijzen (aan iem.), **-bóela**
bezem, **lɔkómbɔ**, 6 ; **bonsaswá**, 2
bezit, **liátsí**, 4
bezitneming, **eátelo**, 3
bezitten, **-báta**
bezitter, **boátsi**, 1
bezoeker, **bofaya**, 1
bidden, **-bónda**, **-bóndɛla**
bidder, **bɔɔ́nji**, 1
bier, **balako**, 4 ; **baáná**, 4
bij (bie), **efóngó**, 3 ; **lonjwé**, 6
bij, **ntútámá** ; — **ĕle**, **éka**, blz. 135 (2, 3), 137 (10)
bijeen, **bambaa** ; **basaa**
bijeenkomen, **-tákana**
bijgevolg, **mbôkɔ**, blz. 117 (III, 2)
bijl, **yándá**, 5 ; **liswá**, 4
bijna, **íno**, blz. 168 (3) ; **-íma mpɛsé**, blz. 169 ; **-tútama**, blz. 169 ; onmiddel. toekomst, blz. 155 (1)
bijnaam, **nkómbó**, blz. 156 (2)
bijnaam geven **-tá (-té) nkómbó**
bijten, **-bámba** ; **-lómata** ; **-lámata**
bijvoegen, **-kóbya** ; **-afya**
bijvoeglijk, **bokóbyá**, 2
bijvoegsel, **ikóbyá**, 4 ; **njafwá**, 7
bijwoord, **bolongyá**, 2
bijzen, **-léla** ; tr. **-léja** ; (op en neer), **-lâlɛja**
bijzonder, **wêngí... -umá**, blz. 74 (2)
binden, **-lémba** ; vast-, **-bánda**
binnen, **nd'âtéi bă** ; **nd'étéi éâ** ; **batéi**, 4
binnengaan (komen), **-ɔtswa**
binnendoen, **-ɔtswɛya**
binnenste, **botéma**, 2
bitterheid, **bololo**, 2
blad, **lokásá**, 6
blad van **bolílo**-palm, **nsɛsɛ́**, 7
blad van **likalí**-palm, **lɔlɛlɛ**, 6
blanke, **bɔndélé**, 2 ; **nténdélé**, 7 ; **yɛma**, 4
blazen, **-fufa**, **-fufola** ; **-fɛfa**
blein, **lifofa**, 4
blijven, **-tsíkala**, **-tsíki**
bliksem, **bokaili**, 2 ; **likakali**, 4
bliksemen, **-kaliana**
blinde, **botúbyaíso**, 1
blind zijn, **-túbya baíso**
bloed, **ilóngó**, **balóngó**, 4
bloeden, **-ótala**
bloedverwant, **eóto**, 2
bloedverwantschap, **ilɔngɔ**, 4, 5 ; **isangano**, 4
bloem, **lɔbyá**, 6 ; **lonjúngó**, 6
boek, **búku**, 7
bok, **imbɔkó**, 4
bol, **limuka**, 4
boodschap, **bosísé**, 2
boodschapper, **ekíma**, 3
boog, **bongángo**, 2
boom, **botámbá**, **boté**, 2
boon, **ngɔndé**, 7 ; **alikó**
boor, **itúwo**, 4
boot, **isúa**, **isúwa**, 4
bord (school), **ibáyá**, 4 ; **etanda**, 3
bord (schotel), **saáni**, 7
boren, **-túwa**
borst, **ntólo**, 7 ; — **liélɛ**, 4

bosch, **ngonda**, 7 ; **bokonda**, 2 ; tusschen 2 dorpen, **esanga** 3,
botheid, **bontsilí**, 2
bot zijn, **-tsila**
boter, **bantɛka**, 4
bouwen, **-tónga**
boven, **baliko**, 4
boven op, **nd'âliko bă** ; **-afema**
bovenhalen (uit water), **-ínola**
braken, **-jwɛ́**
branden, **-fɛta** ; **-longola**
brandhout, **lokónyi**, 6 ; klein, **bɔsɛ́ndú**, 2
breedte, **botando**, 2 ; **bɔnɛ́nɛ**, 2
breekbaarheid, **bonkéngá**, 2
breien, **-tunga**
breken, **-búna** ; (glas, pot), **-bóla**, tr. **-bója** ; afbreken, **-fafola**, **-mukola**
brengen, **-yêla** ; wegbrengen, **-tómba**, **-tsíka**
bretels, **bakambá**, 4 ; **bantombó**, 4
breuk (lichaam), **wĕké**, 2
brief, **bonkándá** (**wă mpató**), 2
brievenbesteller, **itómbenkándá**, 4
bril, **talatálá**, 7
broeder (oudere), **botómóló**, 1 ; **mâlé** (**nâlé**), 8 ; (jongere), **bokúné**, 1 ; (van zuster), **nkâna**, 8
broek (korte, **kupé**, 7
(lange), **pataló**, 7
(meisjes-), **bulúku**, 7
brok, **emúki**, 3
bron, **etóko**, 3
brood, **limpa**, 4 ; (van maniok), **ɛngwɛ́lɛ́**, 3
brug, **bolekí**, 2
bruin, **lonkómbé**, **lɔnkóli**, 6
buigen, **-únya** ; (zich), **-únama** ; voorover, **-sunama**, **-bósama**
buik, **likundú**, 4 ; **mbóndo**, 7
buikpijn, **ɛɛfɛ́ nd'îkundú**, **ɛɛfɛ́ nd'ôtéma**
buis, **bolófo**, 2
buiten, **banja**, 4 ; **nd'ânja**, blz. 137 (11)
buiten (gaan, komen), **-óla**
buiten doen, **-ója**
buitengewoon, **ekóla**, 3
bukken, **-sunama**
bundel, **ebólo**, **esómbo**, 3
bus, **injanja**, 4

C

cacao, **kakáwa**, 7
caoutchouc-liaan, **botófé**, 2
caoutchouc-vrucht, **litófé**, 4
centiem, **sentími**, 7 ; 5 c., **liyɛkɛ**, 4 ; 10 c., **likótá**, 4 ; 20 c., **waka**, 2 ; **losakó**, 6
chimpansee, **ejá**, 3
cylinder, **bɔmpɔmɔkɔ**, 2

D

daar, blz. 51, 52
daarbij, **mpé**, **lénkíná**, blz. 111 (3,8)
daarna, **mpá(ngá)**, **ká(ngá)**, blz. 83 (7), 155 (3) ; **wĭj'ăkɔ́**, blz. 112 (10)
daarom, **la ntsín'ɛkɔ́**, blz. 183
dader, **bokeli**, 1 ; **nkeli**, 7 ; afleiding, blz. 15 (2), blz. 161 (3)
dag, **wĭná**, 2 ; **loswó**, 6 ; **mbilé**, 7 ; **jĕfa**, 4 ; **bɔkɔlɔ**, 2 ; blz. 61 (1)
dagen, **-kyɛ́**
dageraad, **likyêlɔ**, 4 ; **ɛkyêlɔ**, 3
dak, **nsambá**, 7
dakbedekking, **litélɔ**, 4
dakkeper, **b-ɔ̃kókó**, 2
dal, **imómóku**, 4, 5
dalen, **-kitela**
dam, **nkongé**, 7 ; **losimba**, 6
damp, **l-ŏé**, 6
dan, blz. 184

danken, -síma
dans, bobína, 2 ; isano, 4
dansen, -bína
danser, bobínyi, 1 ; mbínyi, 7
darm, bɔsɔfɔ́, 2
dat, aanwijz. vnw., blz. 44 ; voegwoord, te, mbɔ, wâte, blz. 150 (1)
dauw, ɛɔngi, 3
deel, etényi, 3 ; etáte, 3 ; lióndo, 4
deelen, -kafa, -kafola ; aan iem., -kafela
deeling, likafo, 4
definitief, botâko, 2
deinzen, -ututa
deken, bolangítsi, 2
dekken, -kúka ; -búmba ; (dak), -téla ; (nok), -kúka
deksel, eúmbwá, 3 ; ɛtéjwá, 3 ; litélɔ ; 4
delven, -tsíma
denken, -kanela, -kakaja
deugd, ɛɔngyá, 3
deur, ekukɛ, 3
deuropening, wĭso, 2
deze, aanwijz. vnw., blz. 44
dichtbij, tutɛ, bɔlɛ
dichtbijkomen, -tútama, -bólama
dichtbij zijn, -tútsi, -bóli, -úki
dichtst bij, blz. 167
die, aanwijz. vnw., blz. 44
dief, wĭyi, 1
diefstal, ĭyá, 3
dienaar, bontamba, 1 ; bɔí, 8
dienen, -kambela, -sáela
dienen voor, -bɔnga
diepte, bolindó, 2 ; in de diepte gaan, -linda
dier, nyama, 7
dierbaar, -langema (relatief) ; -á lolango, 6
dij, ɛfɛlɔ, 3
dikte, bɔnénɛ, 2 ; esusá, 3 ; ɛtété, 3
dikwijls, wɛyɔwɛyɔ
ding, jŏi, 4
Dinges, blz. 156 (1)
dinsdag, besála béfé
dit, aanwijz. vnw. blz. 44
dobbelen, -usa jeké, 4
dobbelsteen, jeké, 4
doch, lɔlɔ́
doek, itambála, 4
doen, -kela
doen doen, causatief, blz. 99
dokter, bonganga, 2 ; inlandsche, nkanga, 7
domheid, bololé, 2 ; esenga, 3 ; bɔmɛlɔ, 2
dompelen, -ína
donder, ekungola, 3
donderdag, besála bénɛi
donderen, -kungola
donkerheid (kleur), wĭlo 2 ; tu
donkerte, wĭlima, 2 ; tu
dood, iwá, 4 ; ibwá, 4
doode, bowéi, 1
dooden, -boma
dooder, boomi, 1 ; momí, 7
doodslag, liomí, 4
doof zijn, -kínda batói ; kí
doopen, -ína
door, la, blz. 136
doorboren, -túwa
doordringend, ngéḿ
doorn, liékɛ́, 4 ; liténdɛ́, 4
doorsnijden, -téna
doos, nkófo, 7 ; (metalen), injanja, 4
dooven, -fɔfya ; intr. fɔfa ; fɔfú
dorp, esé, 3 ; bobila, 2 ; (geboorte-), bolá, 2, blz. 140 ; (tijdelijk), nganda, 7 ; (verlaten), elálí, 3
dorst, mpósá éy'ăsi, 7
draad, lɔfɛkwá, 6 ; b-ŏngi, 2 ; (metaal-), bolongó, 2 ; bonkóka, 2
draaien, elengola ; intr., -elengwa
dragen, -tómba ; (over schouder), -sátela

drager, botómbi, 1
drank, ikémɔ, 4
dreigen, -ána ; (onweer), mbúla -ílola
drie, -sáto
drift, bompósá, 2
drinken, -mɛla, -mina
drinkbeker, ekálá, 3
drinker, bɔmɛli, 1
drinkwater, bǎsi bǎ mmǎmɛla
droefheid, lɔkɛsɛ́li, 6
droef zijn, -kɛsɛla
drogen, -kása ; trans. -káseya
dronken zijn, -lángwa balako
droog, kású
droom, lilɔ́tɔ, 4
droomen, -lóta
droomerij, elendélá, 3
druk in de weer zijn, -tâtena, -fefengana
drukken, -íka ; -mása
druppel, litangá, 4
druppelen, -tanga
dubbel, imbámbé, 4
duidelijk, fɔmbô
duif, embengá, 3
duim, bosai w'ŏme, 2
duisternis wílima, 2
duivel, bɔlɔki, 1
duizend, nkóto, 7
duizendpooter, nkotó, 7 ; lokotó, 6
dun, fɛlɛ́fɛlɛ́ ; isali, 5
duren, -mɔnga, -tɛma
dus, sekí, mbôkɔ, blz. 117
dwaas, bɔmɛlɔ, 2
dwaas kijken, elendélá, 3
dwalen, -únga, -búnga
dwars zijn, -ékama, -kékama
dwarsheid, wěkesano, 2
dwerg, ɛkɛ́lɛ́, 3
dwerg blijven, -kɛ́la

E

echt, móngó, blz. 74 (2), 186
echter, ndé, lɔlɔ́
echtgenoot, bŏme, 1
echtgenoote, wălí, 1
eed, ndaí, 7 ; -téna ; blz. 180
één, -mɔ̌, -mɔ̂kɔ́, -mɔ̂(n)kɔlɔ́ ; blz. 55, 56 (2)
een (de... de andere), -nyí... nyí
eend, iswěswě, 4
eenig, ɛtɔi, 3
eenig kind, likíndá, 4
eens (onbepaalde tijd), língá, blz. 168 (2) ; (ereis), felé
eenzaamheid, bolengéli, 2
eerbied, imɛmyá
eeren, -mɛmya ; (met onderdanigheid en liefde), -fika
eergisteren, lífé
eerste, josó, 4 ; ntóndó, 7 ; bokálá, 2 ; blz. 61, 167 ; (voor de eerste maal), kilô
eerstgeborene, nsómí, 7
eertijds, kalakala, kolokolo
eetwaren, tŏma tswă ndɛ́lɛ́
eeuwig, sékô
effenen, -lala
ei, bokelé, 2
eigen, móngó, blz. 69 (7)
eigenaar, bomóngó, 1, blz. 139
eigenschap, limóngó, 4
eiland, ekóle, 3
eind, nsúko, 7 ; ntúndu, 7 ; esúké, 3
eindigen, -síja, -síleja ; -súkela
elders, blz. 166
elektriciteit, bongai, 2 ; lotilíki, 6
elk, wêngí, ótswá, blz. 73
elk(een), blz. 89
elkander, blz. 101 ; bij elkander zijn, -singingala, -singitana ; -bamba
ellende, ělo, 3
emmer, katíni, 7
en, la, ko(ko)ko ; mpé ; blz. 110
engel, ăngélú, 3
engheid, nkaká, 7
enkel, likɛ́sɛ́, 4

enkel (voornaamw.), -mɔ̌, blz. 89
enkelvoud, bokaíka, 2
er, ɛkɔ́
erfenis, lisangó, 4
ergens, blz. 166
ergeren, -kúnjweya iakú, 4
ergeren (zich), -kúnjwa iakú
ergernis, iakú, 4
erkennen, -longoja ; niet erkennen, -tándola
erven, -sangola
eten, -lé ; gegeten worden, -lêma ; te eten geven, -lêya
etter, tswĭná, 5
Europa, Mpótó, 7
evenals, blz. 108, 151
even(ereis), felé
eveneens, ng'ókó ; ô lá
ezel, mpúnda, 7

F

fabel, bokóló, 2
fabriek, talié, 7
familie, ilɔngɔ, 4, 5 ; liótsí, 4
feest, ntɛkɛ, 7 ; fétu, 7 ; pésu, 7
fiets, bosingelétsi, 2
fijnheid, isali, 5 ; (smaak), jɛtɛ́, 4
flauwheid, bɔlɛlɔ́, 2
flesch, bolangi, 2 ; bolónda, 2
flinke jonge man, bolángala, 2
flinke jonge vrouw, lifokú, 4
fluister, impwɛmpwɛ, 4, 5
fluit, lofonge, 6 ; losé(b)a, 6
fluiten, -úla
fluiter, wŭli, 1
fooi, mbatabísi, 7
foppen, -kósongana, -lénga
fout, bo(b)úṇga, 2
frank, falánga, 7 ; (halve), mé(n)yá, 7 ; (vijf), mpáta, 7
fuik, bɔlɛ́ka, 2

G

gaan, -tswá ; -kɛnda ; -nanga ; (doen gaan), -nangya, -kɛnja ; (met borst omhoog), -kalema, -lángaana ; (naar het bosch), -lindela ; (op zij), -búlama ; (op zijweg), -ɛta
gaar worden, -yɛ́
gaarne hebben, -síma, -langa
gal, nsóɔngu, nsóɔngi, 7
gang, lɔkɛndɔ, 6 ; (doorgang), bompwélá, 2
garen, búsu, 7
garnaal, bofalí, 2
gat, lilusú, 4
gauwte, ikáo, 4
gave, nganji, 7
gaviaal, nkɔndɛ́, 7
gebed, lɔ́ndɔ, 6
gebeuren, -iela
gebieden, -tóma ; -sísela
gebod, lotómo, 6 ; bosísé, 2
gebonden worden, -túngama
geboorte, eótswelo, 3
geboren worden, -bótswa
gebrek, mbomba, 7 ; (tekort), wĕlá, 2 ; groot, wĕléla, 2
gebrek lijden, -éla, -élela, -élengana
gedaan maken, -síja, -síleja
gedacht, lokanyí, 6 ; bokakali, 2
gedierte, bonyanyama, 2
gedijen, -bɔnga ; -ménga
gedrag, bokisânsé, 2
geel, bosáká, 2
geen, nkó, blz. 73
geest, elímá, 3 ; v. overledene, bokáli, 2
geeuw, wăsáse, 2
geeuwen, -ása wăsáse
geheel, bonkúndu, 2
gehechtheid, boákako, 2
geheim, wĭsísá, 2 ; ekundé, 3 ; mpala, 7 ; lokúko, 6 ; nkúko, 7
gehuwde, bolongányi, 2
geit, ntaa, 7
gejammer, botataano, 2
gelaat, elongi, 3

gelach, tɔla, 5
geld, likonja, 4 ; bakótá, 4 ; baúmbá, 4 ; falánga, 7
geldwaarden, blz. 63
gelegenheid, efosá, 3 ; ɛsasɛ-mbyɛlɔ, 3 ; afleiding op elo, blz. 24
gelijk, fiɔ
gelijk hebben, -lónga
gelijk geven, -lóngya
gelijk maken, -ɛja ; zie effenen
gelijk zijn, -ɛlama
gelijken op, -kolana la ; blz. 116 (10), 137
gelijkenis, ekojá, 3
geloof, njiméjá, 7
geloofsleerling, bɔɔ́nji, 1 ; bokí-mi, 1
gelooven, -imeja
geloovige, wimeji, 1
geluk, ɛsɛngɔ, 3
gelukken, -bɔnga
geluid, lɔfɔsɔ, 6
gemakkelijk, ontkenning van moeilijk
gene, -nyí, blz. 44
geneesmiddel, boté, 2 ; ntutsá, 7 ; bonganga, 2
genegenheid, lióta, 4
genezen, -bíka ; (wonde), -yɛ́
genoeg, kokílí ; koa
genoeg zijn, -koka
genster, losáse, 6
geschenk, lionja, 4 ; nganji, 7 ; bolingako, 2 ; gezonden, mpató, 7
geschiedenis, bosakó, 2
geschikt zijn, -bɔnga
geschil, likambo, 4
geschrift, lɔkɔtsí, 6 ; bɔɔlí, 2
gesjirp, fwîfwî
gesp, lingɛngɛ́, 4
getal, boanjí, 2
getuige, ndonga, 7 ; (oog-), mpénaki, 7 ; (oor-), mpókaki, 7
geur, nsolo, 7
gevaar, mpɛsɛ́, 7
gevangene, jwăngá, 6
gevangenis, bɔlɔ́kɔ, 2
gevangen worden, -túngama
gevangen zetten, -túngya
gevangen zijn, -túngi
gevecht, etumba, 3
gevel (voor-, achter-), bɔkɛ́ɛ́lɛ́, 2 (zij-), elongi, 3
geven, -kaa, blz. 38 ; (de hand), -sambela
gevoel, ŏkelo, 3
gevoelen (pijn), -óka
gevoelen voor, -ókela
geween, lilelo, 4
geweer, bondóki, 2 ; mbáo, 7
geweldig, ekóla, 3 ; óma, 1 ; -kaka ; blz. 120
gewoonte, jĕkela, 4
gewoontevormen, blz. 81 en 145 ; afleid, ela, blz. 162 (6)
gezag, mpifo, 7
gezang, njémbo, 7
gezel, boníngá, 1
gezeten zijn (vogel), -kotama
gezondheid, ekémo, 3 ; lokémbu, 6
gezond zijn, -kéma
gezwel, wĕké, 2 ; efifá, 3
gierigheid, lɔnkótɔ́, 6 ; lɔ-nkéngi, 6
gieten, -íteja, -ítela
gij (enkelv. je), wĕ
gij (mv.), ínyó
gisteren, lóbí
glad, sɛ́isɛ́i
glans, bɔngɛi, 2
glas, talatálá, 7 ; bolangi, 2
glas (beker), ekálá, 3
glibberig, sɛ́li
glibberig zijn, -sɛ́la
glibberigheid, bɔsɛ́lí, 2
glijden, -tɛlɛmwa
God, Njakomba, Mbombiándá, 7
goed (voor goed), botâko, 2
goedhartigheid, boya(a), 2
goedhartig zijn, -ya(a)

goedheid, bɔlɔ́tsi, 2
golf (inham), bɔsɔkí, 2
golf (baar), bokeo, 2
gonzen, nyé ; -ínga
goud, wɔ̌lo, 2
graag hebben, -síma
graat, lokangu, 6
gracht, wǎo, 2
graf, boómba, 2
grafdelver, itsímangélo, 4
gras, boyau, 2
grasplein, esóbé, 3
graven, -tsíma
grijpen, -kumba, -buta
grens, bolelo, 2
griffel, túsi, 7
grijs, teô ; kokoko
grilligheid, elangélá, 3
groei, lisɛkwa, 4
groeien, -sɛkwa
groen, lonkásá, 6 ; longánju, 6
groente, ndunda, 7 ; emukélá, 3
groep, boloi, 2
groet, mbékó, 6 ; bosambelo, 2 ; boseso, 2 ; bolingako, 2, blz. 182
groeten, -békola ; -sambela ; -sesa ; -linga
grond, loóko, 6
in den grond zetten, -lubya
uit den grond trekken, -luola
grondslag, ntsína, 7 ; litsína, 4
grootheid, bɔnénɛ, 2 ; esusá, 3 ; zie vergrootwoorden, blz. 160
grootouder, nkɔ́kɔ, 8
grot, lokukú, 6
gulzigheid, ilunjí, 4 ; bɔlêlɔ, 2

H

haak, ikɔfɔ, 4
haan, nsósó éâ jwende, 7
haar, lonkunja, 6 ; wɔsá, 2
haar (hoofd), libwó, 4
haar opdoen, -tónga babwó, 4
haar (enkv.), -kándé, -káé
haar (mv.), -kíɔ́
haard, iɔ́tɔ́, 4
haard aanleggen, -bamba iɔ́tɔ́
haast, ikáo, 4 ; lokámo, 6 ; l-ɔ̌mo, 6
haasten (zich), -káola ; -káma
haat, jwino, 6
hagedis, boselê(nkéta), 2
hagel, mbɔkɔ, 7
hagelen, -jwé mbɔkɔ
hak, l-ɔ̌ngo, 6
haken, -kɔfama ; -kákema
haken (trans.), -kɔfya ; -kákya
hakken, -téna
halen, -kola ; (voor iem.), -koela ; (iemand), -koola
hals, nkíngó, 7
halve frank, méyá, ménya, 7
hand, likata, 4
handdoek (uit schors), botúwá, 2
hand geven, -sambela ; in de handen klappen, -kúnda esáka, 3
handel, bombóngo, 2 ; bolúká, 2
handel drijven, -lúka bombóngo
handelaar, engomísi, 2
handeling, blz. 57 (4), 161 (4)
handelwijze, eléngé, 3 ; loléngé, 6
handgeklap, esáka, 3
handvat, bokítswá, 2
hangar, ingómba, 4 ; esamba, 3
hangen, -fanema ; tr. -fanya
hangen tegen aan, -sɛngama ; tr. -sɛngya
haperen, -kɔfama ; tr. -kɔfya ; -kɔfɔsana ; tr. kɔfɔsanya
hard, la bɔ̌ló
hardheid, bɔ̌ló, 2
hardhoorigheid, etóitoi, 3 ; bompokotói, 2
hardnekkig zijn, -tsilingana
hardnekkigheid, botsilingano, 2
hardvochtig zijn, -onjwa
hardvochtigheid, b-ônjwa, 2
harem, ndɔngɔ́, 7
hark, inkanya, 4
hart, bolóko, 2 ; botéma, 2 (fig.)

haten, -ina
hater, winyi, 1
haven, ióngo, 4
hebben, -le la ; -báta
hebzucht, ekákélá, 3 ; lofefé, 6
hecht, boala, 2
hechten, -báka ; -bákakaja
heel, -umá ; blz. 74 (2)
heengaan, -ímana
heiligheid, bɔyéngwá, 2
hel, lífelu, 4
helder, fu, fɛ ; (water), kéngɛlɛlɛ, tsɔɔ
helder worden, -fuola, -ómbola
helft, bokala, 2
hellen, -sɛlama ; (op zij), ɛmbama ; tr. -sɛja ; -ɛmbya
helling, nkitsingɔngɔ, 7
helpen, -kambya ; -kámbola ; -lékɔla ; (uit gebrek), -éola
hem, endé
hemd, simísi, 7
hemel, loóla, 5
Hemelvaart, Ebundelo, 3
Hemelvaart O.L.V., Ebunjelo, 3
hengel, ilófa, 4
hengelen, -lɔ́fa
hennep, bángi, 7
herfst, boje, 2
herhalen, -konga, -uta, blz. 162 ; -utela
herinneren, -ofweya; (zich)-ofwa
herinnering, jofwá, 4
herstellen, -ósɔla ; -sɔmbɔla
heup, lokondó, 6
heuvel, ngɔngɔ, 7
hiel, limutu, 4 ; litsínji, 4
hier, anɛ́, aɛ́, éndo(ko), blz. 51
hij, endé, eé, ándé
hijgen, -lómotana ; mpóma, 7
hik, iséséku, 4
hinken, -tɛnguma, zelfst. nw. botɛngú, 2
hoe, ngámó; mó; te mó
hoed, isukú, 4
hoef, losángá, 6 ; lisɛ́mbɛ́, 4
hoek, ikóno, 4
hoest, lɔkɔsú, 6
hoesten, -kɔsula
hoeveel, -ngá, blz. 73
hoeveelheid, bɛkɔka l'ɛkɔka
hoewel, nkúma, lá, blz. 116
hok, elóngó, 3
hol, lokukú, 6 ; ntóka, 7
hond, mbwá, 7
honderd, bonkámá, 2
honger, njala 7 ; naar vleeschspijzen, jwilo, 6
honig, bɔntóngu, 2
honigraat, mpáko, 7
hoofd, bɔtsá, 2
hoofddeksel, likúka, 4
hoofdkussen, bonkíli, 2
hoofd(man), bonkonji, 1
hoog, sangaa ; léngelénge
hoog zijn, -sángema, -sángaana; -sángangala
hoogland, bokili, 2
hoogmoed, iféngóyá, 4
hoogte, lisángé, 4
hoogwater, mpela, 7
hoop, bosóko, bofiko, 2
hoop, ndendéjá, 7, lolendejo, 6
hooren, -óka ; -lánga
hoorder, wɔ̃ki, 1
hoorn, liséké, 4 ; bokoló, 2
hoorn om te blazen, ilóla, 4
hoornen, loséké, 6
hoozen, -éla
houden, -kîta
hout, bobáyá, 2 ; zie brandhout
houtlarve, lɔfɔ́sɛ, 6
houtskool, jăla, 4
huid, lofoso, 6
huis, ilɔmbɛ, 4, 5 ; botúmba, 2
huisdier, ebwa, 3
hulp, nkámbó, 7 ; ndɛ́kɔ́, 7 ; esájelo, 3
hulpgeroep, nkímo, 7 ; om hulp roepen , -úla nkímo
hun, -kíɔ́
hurken, -sɔnjama ; bɔsɔnjɔ, 2

hut, ɛsɛlé, 3
huwelijk, liála, 4 ; kerkelijk, bolongányi, 2 ; -betaling : jěngí, 4 ; bɔsóngɔ, 2
ten huwelijk nemen, -kumbola; ten huwelijk genomen worden, -kumbwa
huwen, -bála

I

ieder, wêngí, ótswá
ijver, botsína, 2
ijverig zijn, -tsíniana
ijzer, loolo, 6
ijzeren tuig, efeko, 3
ik, emí, eḿ
immers, kamba(ka), blz. 117 (III, 3)
in, ndá ; -ɔtswa
inbezitneming, eátelo, 3
inboorling, bosí, 1, blz. 139
inderdaad, ng'ókó ; ng'ósɔ(kɔ) ; ndá tsí ; nsônsólɔ́ ; blz. 169
indien, ngá ; áyăká ; wénáká ; blz. 129
ingevallen oogen, bɛntɔkɛ, 2
inkt, into, 3, băsi b'ônkándá, 4
innemen, -mɛla
inpakken, -kɔma
inschepen, -kondela
insekt, iwawa, 4, 5
instappen, -kondela
intreden, -mɔtswa
inwikkelen, -bɔmba
inzwelgen, -mɛla
ivoor, b-ɔnjɔ, 2

J

ja, ɛ, i, o, met of zonder ndé ; m
jaar, mbúla ; 7 ; bɔwá l'oje
jaargetijde, eleko, 3
jacht, boenga ; 2 ; mpao, 7 ; bokila, 2 ; lĭtá, 4
jagen, -benga
jager, boengi, 1, mbengi, 7
jaloerschheid, jŭwa, 4
jammeren, -tataana
jamswortel, momá, 7
jas, kasáka, 7
jeugd, bɔlɛngé, 2
jeuk, bokosa, 2
jong, lɔntɛi, 6 ; b-ɔ̀nɔ̀lu, 1 ; ɛlɛngé, 3 ; mpɔu, 7 ; ebósá, 3 ; van vogel, jasa, 4
jonge man, bolángala, 2
jonge vrouw, lifokú, 4
jongmensch, b-ɔ̀nɔ̀lu, 1
juist zijn, -longama ; -sóngotana

K

kaak, boángá, 2
kaakbeen, loángá, 6
kaal, kólóngô
kaal zijn, -kólɔngwa
kaal scheren, -koola
kaalhoofd, imɛnga, 4
kaars, busí, 7 ; bɔbyá, 2
kader, kándala, 7
kakelen, -kékɛla
kakkerlak, lɔfɛsú, 6 ; ikongo, 4
kalebas, ekútu, 3
kalm, silɛ
kalm zijn, -silama ; -tsitsima
kalmte, bosilámá, 2
kam, isanóla, 4 ; mbánjó, 7
kamer, lonténá, 6 ; (slaap-), loulú, 6
kameraad, bonínga, 1 ; boúwá, 1
kameraadschap, lɔnkɛnjwá, 6 ; iníngá, 4
kan, mílika, 7
kant, wĭli, 2
kapot maken, -fîta ; -boma
kapot slaan, -bóla
kappen, -kɔta ; brandhout, -búna
kapstok, bokáko, 2
kasserol, isasó, 4

kast, lomoâla, 6
kat, ngɔimpángá, púsu, 7 (wilde), bomangá, 2
kauwen, -tôma
keel, bongóngó, 2
keer, blz. 57, (4)
keeren, -ɔ́mba, kɔ́mba
kennen, -éa; gekend zijn, -éana; bekend zijn, -étana; te kennen geven, -laka; leeren kennen, -ékya
kerk, ilɔmbɛ yă Njakomba
kerkhof, ngélo, 7
Kerstmis, Eótswelo, 3, Lobóta, 6
keten, bɔnyɔ́la, 2
keuken, kúku, 7
keus, ɛsɔnányi, 3
kies, ɛkɛkú, 3
kieuw, ăngású, 3
kiezen, -sɔna
kijken, -bala, -lenda
kin, ɛmɛku, 3
kind, bŏna, 1
kip, nsósó, nkɔ́kɔ́, 7
kist, sandúku, 7
klacht, bosáá, 2
klagen, -sáana
klas, ekalási, 3
klauw, lɔkólá, 6
kleed, etóo, 3; bonkóto, 2
kleeden, -lótsa; zich —, lôta
kleedingstuk, ɛlótswá, 3
klein, zie verkleinwoorden, blz. 34 (5)
kleinheid, isîsí, 5
kleinkind, bonkáná, 1
kleinkind-schap, linkáná, 4
kleur, bokóo, 2
klimmen, -bunda
klok, ngonga, 7; elónjá, 3
klop, kú
knagen, -kékɛta; -fyôta
knecht, bɔí, 8
kneden, -nyɔma
knie, lióngó, 4
knielbank, ibólóngó, 4
knielen, -kus'aóngɔ́; -kwɛ́ ibólóngó
knoop, lilita, 4
knoop (van kleed), ifúngo, 4
koe, ngɔ́mbɔ, 7
koelen, -tsitsima
koelte, ntsitsi, 7
koer, loánjá, 6
koffie, káwa, 7
kogel, lisásé, 4
kok, bolámbi, 1; kúku, 7
kom, saáni, 7
komen, -yá; — van, -íma
komst, eyêlo, 3; boyá, 2
kool, jăla, 4; (groente), sú, 7
koopen, -sómba
kooper, bosómbi, 1
koor, ilɔngɔ́, 4; baambi, 1
koord, bokulu, 2
koorts, efokélá, 3
kopal, mbaka, 7; itswá, 4, 5
kopal maken, -túla..., -bóka...
koper, konga, 8; geel, kóngɔ́, 8; — en ring; jŭmbá, 4; konga, 8
koppelen, -onga
koppig, loketó, 6; botendó, 2
korf, itónga, 4
kort, nk'élingí, zie blz. 168, 169
kortheid, bŭwé, 2; yŭwé, 5
kort worden, -úwela
koude, mpíɔ, 7; lɔmpyô, 6
kraai, wăngánga, 2
kraaien, -béka
kraal (parel), liyaka, 4
krabben, -kwâta
kracht, nguyá, 7; bŏló, 2
krak, kaa
kreek, liéké, 4
krijt, mpémbɛ́, 7; ɛɔngɔ, 3
kring, jĕngo, 4; jikya, 4
kristen, bokelésu, 1
krokodil, nkóli, 7; zie gaviaal
kromming, likúmba, 4; jendó, 4
kronkel, lofúta, 6
kronkelen, -lâlinga
kruik, bɔnkólu, 2

kruimel, lofumbú, 6
kruin van hoofd, ntámbá, 7 ; — van boom, nsóngɛ́, 7 ; bɔtsá, 2 ; — van bosch, ndɔngîtólí, 7
kruis, ekulúsu, 3
kuikentje, jasa, 4
kunnen, -kusa, blz. 124
kwaad zijn, -óka nkɛlɛ, 7
kweeken, -bóngola

L

laag, fuɛtɛ ; bansé
laag zijn, -fika, -fikiana, -fikikala
laag water, bɔwá, 2 ; túlí, 5 ; ngandá, 7
laat (te), elongontúlola, 3
laatste, bafɛka, 4 ; mbúsa, 7, ntsíndéjá, 7 ; esúko, 3, blz. 167
laatst zijn, -tsíndeja
laatste oordeel, likamboj'ěsúko, 4
laatstgeborene, bakuka, 4
lachen, -sɛka ; (zot), ɛsɛkélá
ladder, etalango, 3 ; ngandó, 7
lade, isɛngɔ, 4
lak, lángi, 7 ; (brieven-), bolaká, 2
laken, bolekányi, 2
lamp, boinda, 2
land, bokili, 2 ; aan land gaan, -safwa ; tr., -safola ; van land steken, -sémɔla ; intr., -sémwa
lang zijn, -teela
lang maken, -teeja
lang duren, -mɔnga, -tɛma
langdurigheid, elingí, 3 ; efikí, 3
(nog) lang niet, íno, blz. 168
langs, lá ; blz. 136 (5)
langs iets af gaan, -séla
langzaam, ikɔ̂kɛ, 4 ; lokúto, 6
lans, likɔngá, 4
lap, eblóló, 3
last, bonganda, 2
laster, efatsí, 3
lasteren, -fatsa
lastig vallen, -tungya
laten, -tsíka ; blz. 99 ; blz. 121 (2)
lavement, wăngóli, 2
lavement zetten, -ángola
lawaai, etongó, 3 ; lɔfɔsɔ, 6
lawaai maken, -tongola
leder, ekóto, 3 ; lokóto, 6
ledig, foófoó
leem, lɔmɔ́tsi, 6 ; iómba, 4
leemen vloer, liómbo, 4
leenen, -sɔmba ; uitleenen, -sɔmbya
leeraar, bolaki, 1
leeren, -éka, -ékola
leerling, wěkoli, 1
leggen, -ámbya ; in de zon, -ánya
lei, ikɛngɛ́, 4
leiden, -élɛya
lenden, betsitsí, 2
lengte, bɔtálé, 2
lepel, itóko, 4
les, lilako, 4 ; lolakí, 6
letter, létɛlɛ, 7
leugen, impulu, 4, 5
leunen tegen, -ékama, tr. -ékya
leunstoel, yěkɔ, 4, 5,
leven, -bíka ; het —, lobíko, 6
lever, lofíko, 6
lezen, -banda
lezer, boanji, 1
liaan, bɔkolí, 2 ; lɔngɔlí, 6
lichaam, byongé, 3 ; jongé, 4
lichaamsdeel, elembo, 3
licht, folé(lé) ; (niet zwaar), wasawasa
lichten, -ká(b)ola ; kábô
lichtgeloovigheid, iméjîmeja, 3
lichtzinnigheid, lɔlésɔ, 6
lidmaat elama, 3
lied, nsao, 7
liefde, lolango, 6 ; nganji, 7
liegen, -límba ; -fomba impulu, 4
liever, omeka, blz. 115 (7)
liggen (op ...), -afema, -afi ;

(op grond), -ámema, -ámbi ; (gaan liggen), -bétama ; (op rug), -kalema, -kali
ligstoel, ngwɛndɛ́, 7
lijden, -óka ɛɛfɛ́, 3
lijk, iláká, 4 ; bojwó, 2 ; eembe, 3
lijm, bolembo, 2 ; bondambi, 2
lijn, bɔlɔngɔ́, 2 ; in de lijn zijn, -longama
likken, -ómbɔla ; -fɛla
linkerzijde, ɛnsɔ̌, 3
lip, lɔɛu, 6
list, elángi, 3
litteeken, ɛfɔfɔ́, 3 ; ɛ̌li, ɛfɛ́li, 3
lof, losuyo, 6 ; godsdienstoefening, l-ɔ̌fu, 6
long, lifofó, 4
loochenen, -ángana ; het —, jwǎngano, 6
loopen, -úkumwa ; het —, loángu, 6
loskoopen, -sikola
loslaten, -lîsa
losmaken, -lémbola, -túngola
losprijs, nsikó, 7
lostornen, -sambola, -tóngola
loswringen, -nokola
loven, -suya ; blz. 31 (4)
lucifer, fɔ́fɔlɔ, 7
luiheid, bɔmpɔnyɛ, 2
luik, ekukɛ, 3
luipaard, nkɔi, 7
luis, losili, 6
luisteren, -ókoja; -lángoja; -kwâ, blz. 173

M

maag, likundú, 4
maagd, bɔkɔtɔ́, 2
maal, mbala, 7 ; blz. 57 (4) ; bokola, 2
maan, nsóngé, 7 ; kwartier, bonjalí, 2 ; volle maan, lingumá, 4
maand, wɛ̌li, 2 ; nsánjá, 7
maandag, bamango, baango, 4
maar, lɔlɔ́, ndé
maat, jwɛjí, 6
machine, isíni, 4
macht, mpambá, 7
magazijn, bangasíni, 4
mager zijn, -ɔnda
magerheid, b-ɔnjú
maïs, lisángu, 4
maken, -ema
maker, wemi, 1
malschheid, b-ɔ̌lu, 2
man, jwende, 6
mand, yǔka, 5
maneschijn, wɛ̌li, 2
manier, eléngé, 3 ; loléngé, 6
maniok, yɔkɔ́, 5 ; isɔ̌, 4 ; lomata, 6
maniokblad, lingánju, 4 ; lingúnjá, 4
markt, ndombá, 7 ; esómbi, 3
mat, itɔkɔ́, 4, 5
matigen, -ɛja
matigheid, bɔnkɔmɛ́tɛ́, 2 ; jwɛlɛ̂jí, 6
matras, bantalá, 4
medalje, bodái, 2 ; paláta, 7
mede-echtgenoote, bokalé, 1
medelijden, isɛi, 4, 5
medelijden hebben, -óka isɛi
meenen, -tánga
meer, liéké, 4 ; bɔnyɛ́mɛ́, 2
meervoud, bofula, 2
meester, nkóló, 8
meisje, bɔ̌nɔ̌lu ów'ɔ̌moto, 1
melaatschheid, baéká, 4
melden, -sísela
melk, baɛ́lɛ, 4
men, 3e pers. mv.
mengen, -sɔanya ; gemengd zijn, -sɔana
mengsel, ɛsɔányá, 3
menigte, etú(kú)lúkú, 3 ; — zaken, linyɛnga, 4
mensch, bonto, 1

menschheid, linto, 4 ; bont'ŏumá
mes, ifaká, 4 ; lokulá, 6
mest, mésu, 7
met, la
meten, -eja, -ɛja
metselen, -tónga
metselaar, masó, 7
middag, mbilé, midí, 7
middel, bɔlɛnjwá, 2, blz. 161 (5)
middelaar, mbótswá, 7
middelmatig, jwɛlêjí, 7
midden, ngimá, 7 ; bangimá, 4 ; nd'áts'á ; ĕndatsí ; ĕsambí ; blz. 137 (11)
mier, lifumba, 4 ; lɔfɔná, 6
mierenheuvel, bokonjí, 2
miertje, ilálámbí, 4
mij, emí, eḿ
mijn, -káḿ(í)
mik, mbangó, 7
miktak, etáka, efoké, 3
milt, lɔɛmbɛ, 6
minuut, minúte, 7
mis, mísa, 7
mis zijn, -sékɛtana, -séka
misdaad, bɔsékɛtano
miserie, ikámba, 4 ; empenda, 3
mishandelen, -nyókɔla
mishandeling, bɔnyókɔ, 2
miskennen, -tándola
misschien, etámá, etámékɔ́, mbalí, ntɛ́ná, nkína, blz. 117 (II, 3)
missen, -séka
missing, ɛsékɛ́, 3
mist, lombonge, 6
modder, benkende, 2
modderpoel, ɛntɔkú, 3
moe zijn, -tuka, -tɛka
moed, mpíko, 7
moed scheppen, -sómba l-ŏma, 7
moeder, nyangó, nyɔngó, ngóya, 8
moedersdorp, bonyangó, 2
moeheid, lotukú, 6 ; bɔmpélé, 2
moeilijkeid, b-ŏlo, 2 ; nkaká, 7
moeras, lokalí, 6 ; jwasá, 6
moeten, blz. 138 (III)
mogelijk, = misschien
mogelijk zijn, -bɔnga, blz. 124, 153 (II, 1)
mogen, blz. 153 (II), 154 ; niet mogen, blz. 85 (3), 154 (II, 3)
molm, mbombó, 7
mond, bomwa, 2
mondbehoefte, nkótá, 7 ; ekaté, 3 ; voor nganda ; mbengo, 7
moordenaar, boomi, 1
mopperen, -mɛmɛsana
morgen, lóbí ; nkésá, 7 ; 's morgens, la nkésá
morsen, -sófa
mug, lɔmbɛ́mbɛ́lɛ́, 6
muggengaas, inyongéla, 4
muggennet, bosikitéla, 2
muis, impômpo, 5
musch, ɛsɔjá, 3
muur, etutú, 3
muziek, bosíki, 2

N

na, nd'âfɛka, wĭj'ă, blz. 137 (11
naaien, -samba
naaktheid, botaká, 2 ; isélé, 4
naam, lĭna, 4 ; blz. 156
naam geven, -íla (kundola) lĭna
naamgenoot, ndoí, 8
naar, ndá, ĕle, blz. 134, 135 ; 86 ; -á, blz. 186
naast, -tútama, -singitana ; blz. 137
naaste, boníngá, 1
nabij zijn, -tútama, -bólama,
nacht, botswó, 2
nadenken, -sisimya
naderen, -tútama, -bólama
nadien, l'afɛka, nd'âfɛka, wĭj' ăkɔ́, blz. 112, 137
nadoen, -ókola
nagel (van vinger), lɔkɔ́lá, 6
nagel (spijker), lɔsétɛ́, 6

naijver, wŭnano, 2
naijver (kwaadwillige), inkúnyá, 4
nalaten, -úfya, -késanya ; (bij overlijden), -tsíkela
namelijk, wâte, wête, wáe, blz. 112
nat worden, -bɔka, -sɔta,
natuur, boótswá, 2
nauw, nkénké
nauwheid, nkaká, 7
navel, bɔntɔlú, 2
navelstreng, lɔkɔ́ki, 6
nazien, -éngɛla
nederig zijn, -fikiana, -fikikala ; -mósana
nederigheid, mósana, 7
neef, bŏna, 1 ; bŏnankáná, 1
neen, nyŏnyŏ ; lakó ; nkó, ô nyê ; blz. 169
neerbuigen, -sunama
neerdalen, -kitela
neerdrukken, -nyɛkya ; -mása
neerlaten, -kiteja
neerleggen, -ámbya ; -bétsa zich —, -bétama
neerliggen, -ámema, -ámbi ; -bétama, -bétsi
neerwerpen, -umba ; -únja
neerzetten (zich), -kisa
neerzitten, -kisi
negen, iboá
nemen, -kola ; mâ, blz. 173
nergens, blz. 166
nest, júmbu, 4
net, bojángá, 2 ; botái, 2
neus, jŏlo, 4
neusbloeden, mpólolo, 7
nier, bomangá, 2 ; bolóko wă wălí, 2
niet, ontkenn. vorm ww. ; fŏ ; nyê ; mpâ(mpá)
nieuw, -a yoóko ; -a'ɔ̃lu
nieuws, losango, 6
niezen, -kasela ; lokasé, 6
nijd, inkúnyá, 4
nijlpaard, nkufó, 7
nijpen, -mása
nijper, imása, 4
noemen, -éta ; -tánga
nog (eens) lénkíná ; -konga, blz. 162
nogmaals, lénkíná ; blz. 89, 112 (8), 162
nog niet, blz. 98, 168 (3)
nok, bɔkɔngɔ, 2
nood, wĕlá, 2 ; ĕlo, 3
nooit, habit. negat. blz. 85 (3), 148
nu (aɛ́ = ané) yoóko = yeéko, blz. 65 ; ekek'éné
nummer, imeló, 4

O

oever, bɔsɛ́lɔ, 2 ; ɛsɛ́lɔ, 3
of, nkína
of... of, nkína... nkína ; lá... lá
offer, mbeka, 7
offeren, -lekya mbeka
ofschoon, wambéné ; lá ; mpeka, blz. 116 (II)
olie, baúta, 4 ; versche : bosáká, 2
olie maken, -nyɔma bosáká
olienootje, ngúba, 7
olifant, njɔku, 7 ; ndambá, 7
om, -a + noemvorm, blz. 48 (7)
om (te), kelá ; infinit. blz. 122 (3, 4)
omdat, blz. 118 (3)
omgekeerd, lobútungola, 6
omgevallen boom, bɔkɔka, 2
omweg, ilíngo, 4
omweg maken, -fengola
omwegen maken, -lâlinga
omwerpen, -mónola ; -umba
omwinden, -línga
onbepaald, nkó loswélé ; nkó loáko (libáko)
onbezonnen, afleid. blz. 160 (2), 162 (6)
onder, bansé, 4, nd'ânsé

ondergaan, -linda ; (zon), -íla
onderhout kappen, -kɔta botsá, 2
ondervragen, -lɔ́kɔtsa
onderwerpen, -uja ; -tuka
onderwijzen, -laka
onderwijzer, bolaki, 1
ongedurigheid, bofúki, 2
ongehuwde, bonjemba, 2
onkruid, lílo, 4
onmiddellijk, límpɔ
ons, ísó ; -kísó
ont-, blz. 98 (IV)
ontbijten, -íka ifwɛ, 4 ; íka lofúlo, 6
ontblooten, -kúkola
ontbreken, -kútswa
ontdekken, -ísola, -kúkola
ontevreden zijn, -kina
ontevredenheid, lokino, 6
ontglippen, -fúsumwa
ontgraven, -kundola
onthouden (zich), -kila
onthouding, bokilo, 2
ontmoeten (elkaar), -fomana, -kumana ; (iemand), -fomana la ; -kumana la
ontmoeting, efoma, efomí, 3
ontsluiten, -kombola
ontsteken, -bambola
ontvangen, -amba ; (kind), -fɔswa
ontwortelen, -luola
onvruchtbaar persoon, dier ekomba, 3
onvruchtbaarheid, bokomba, 2 ; (grond), nkáke, 7
onweer, mbúla, 7
onweerswolk, líló, 4
onwil, lotóno, 6
oog, líso, 4
oogscheel, lɔtɔ́kɔ́, 6
oogwimper, lɔkóngi, 6
ook, lá
oom, isé ; (moeders-), nyangômpámé, nyangóbika, ngômpámé
oor, litói, 4
oordeel, likambo, 4 ; (lichtvaardig), boluka(ko), 2 ; (Gods-), mbondó (-mɛla), 7
oorlog, etumba, 3 ; iaka, 4
oosten, inyɛlɛ, 4
op, ndá, á ; nd'âliko ; -afema, -afi, -afya ; blz. 137 (10)
opblazen, -tónja
opgeblazen zijn, -tónda, -tóndoana, -tóndondala
opdat, te, kelá ; subjonctief
opdat niet, nyangó ; subj. negat.
opdragen, -lekya
opdrogen, -kása ; -kánga
openen, -kombola ; -lifola ; (oogen), -lifola ; (mond, boek), -búmbola
opening (deur), wíso, 2
ophangen, -fanya ; intr., -fanema
opheffen, -sángya, -sángola
ophouden, -tsíka ; -ámbya
opmaken (bed), -tanda
opnemen, -ámbola
opnieuw, lénkíná ; blz. 89, 112 (8), 162
opperhoofd, bonkonji, 1
oprapen, -ámbola
opsieren, -kómbya
opstaan, -émala ; -bétswa ; -kyêla
opvaren, -nana
opvliegen, -fɛkwa ; tr. -fɛkɔla
opvoeden, -bóngola
opvolgen, -sulungana ; -kitana
opwachten, -bónda, -lamba
opzet, jăngo, 4 ; nkóo, 7
oranjeappel, ilála, 4
orde, lilongyá, 4
in — zijn, -longama, -longi
in — maken, -longya
ordeloos, wéwe ; blz. 160 (2)
ordenen, -longya
otter, ɛsɔ́fɛ, 3 ; bɔtɛtɛ, 2 ; liengé, 4, lioko, 4
oud, mpaka, 7 ; ekóta, 3

ouderling, engambí, 3
ouders, is'â nyangó, 8
oude vrouw, ekóta, 3
over, wĭli wă, wĭj'ă ; blz. 138 ; lá ; blz. 135 (5), 86 (II)
overal, wĭli la wĭli ; bejé béumá
overdag, la wăné
overhellen, -sɛlama ; -ɛmbama
overledene, bowéi, 1 ; boíla, 1
overmorgen, lífé
overnachting, iláko, 4
overstappen, -fénda
oversteken, -fénda
overstroomen, -kúwa, -úwa
overstrooming, lofémbé, 6
overtreden (gebod), -feja
overtreffen, -lekola; -leki; -fenda; blz. 113
overtreffend, bonkômbóka, 1
overvloed, linyɛnga, 4 ; bɔmɛngɔ, 2
overvloedig zijn, -nyɛngɛtana ; -nyɛngɛmɔla ; -mɛngwa
overwinnen, -lónga ; -fínda

P

paadje, likílí, 4 ; voorloopig, nkánjo, 7
paal, likonji, 4
paar, mbamba, 7
paard, mpúnda, 7
pad, bompóté, 2 ; kɔkɔkɔ, 7
paddestoel, bobwo, 2
pak, intsingá, 4 ; bontsingá, 2 ; ióké, 4
pak maken, -úta
pakken, -kanda ; -kumba ; -buta
palaber, -likambo, 4 ; beslechten, -sámba
palm, liyá, 4 ; lifeké, 4 ; likeké (likalí) 4 ; bolílo, 2
palmerij, nkélé, 7
palmlat, loasi, 6
palmlatvlechtsel, lokala, 6
palmnoot, lombá, 6
palmpit, loliká, 6
palmplanting, nkélé, 7
palmtak, jănga, 4
palmtaksteel, wĕlɛ, 2
pan, pána, 7
papegaai, nkoso, 7
papier, papála, 7 ; bonkándá, 2
partijdigheid, ikondó, 4
partijganger, boséká, 1, blz. 139
pas, blz. 163 (1)
Paschen, Pásika, 7
passen, -bɔnga ; ɛlama ; -sóngana ; -sóngotana
patat, ibɛngé, 4
pater, mpɛlu, 7 ; fafá, 8
paus, pápa, 8
pen, pilímí, 7 ; ikăɔngá, 5
pennemes, bobúkano, 2
peper, imbénga, 4
persen, -áma
piĕr, bɔsófi, 2 ; slijkpier ; botsímo, 2 ; aaspier, lofambo, 6
pijl, likulá, 4
pijn, ɛɛfé, 3
pijp, mbongo, 7 ; ɓ-oma, 2 ; nkonango, 7 ; (van dier), ntóka, 7
pit, longenga, 6
plaat (van dak), injanja, 4
plaats, eténélá, 3 ; bojé, 2, (vóór huis), loánjá, 6
plaatsen, -íla
plank, ibáyá, 4 ; etánda, 3
plant, ɛmɛjwáká, 3 ; ifunja, 4 ; (gekweekte), ónywáká, 3
planten, -óna ; -lubya
planter, wŏnyi, 1
planting, blz. 160 (1)
plas, lisáfá, 4
plat, fataa ; lɔfélé, 6
pleisteren, -lémɔla
pletten, -minya ; -minyola
plons, tsubú
plots, sasímô ; sisili
pluim, losálá, 6
plukken, -nuka ; -muka

plunderen, -funja
plundering, ifunjí, 4
poeder, mbulumwaki, 7
politie, pulúsi
poot (van dier), lokolo, 6
(van slachtdier), jěndé, 4
(van meubel), bokéla, 2
(om te planten), loóto, 6
porselein, mbɛ́lɛ́, 7
pot, mpoké, 7
potaarde, iómba, 4
potlood, l-ɔ̌fi, 6
praatje, lisoló, 4; (avond-), imɛsɔ, 4
praatjes, bɛntɛlɛ, 2
pracht, jílangi, 4
praten, -soola; -mɛsa
prauw, wǎto, 2
priester, sasɛ́ndɔ, 7
prijs, wiko, 2
proef, lomeko, 6
proeven, -meka
protestant, bɔtswêji, 1
pruts, etula, 3
puist, lofóte, 6
punt, nsóngɛ́, 7; itangá, 4
punt maken, -sɔngɔla
purgeermiddel, boté wǎ njúndólá
put, lifoku, 4
putten, -tókola; -tóka
Pygmoïde, Bɔtswá, 1; Bolúmbɛ, 1

R

raak schieten, -bóka já; ngɛngɛ
raffia, lifeké, 4; -draad, lɔfɛkwá, 6
raken, -fomwa
rammel, ngéngɛ́
rand, bɔmpémpɛ́, 2; ikoto, 4; (van moeras), ekulú, 3
rasp, bokóswá, 2
rat, mpó, 7
rauw, boyoyo, 2; bouku, 2
recht, tsí; lisémbí, 4
recht maken, -sémbya, -sémbola
recht zijn, -sémbama, -sémbi
rechter, elombé, 3; elímo, 3, bosámbi, 1; nsámbi, 7
rechterkant, elóme, 3
recht op, kóngóele; pólɔlɔ
rechtvaardigheid, lisémbí, 4; bosémbyá, 2
redden, -bíkya
rede, bɔlɔkɔ́, 2
redeloos, afleiding, zie blz. 160 (2), 162 (6)
reden, ntsína, 7; bokóo, 2; ewélá, 3; ɛlɔkɔ, 3; etúmo, 3
redetwisten, -íkya ɛkɔli, 3
reeds, -síla..., blz. 164 (3)
regen, mbúla, 7
regenen, mbúla -jwɛ́
reiger, l-ongo, 6
reinheid, bɔfétɔ́, 2
reinigen, -fétɔla
reis, lɔkɛndɔ, 6
reiziger, bɔkɛnji, 1
rekbaar, sɛisɛi
rekbaarheid, bonanyi, 2
rekenen, -bétanya; -bɛ́kɛtanya
rekenkunde, betúya, 2
rekken, -nana; (lang —), -teeja
rem, ekanga, 3
remmen, -súka; -kanga
reuk, wǒmbela, 2
reukwater, balása, 4
rib, bokángu, 2
richting, l-ǒko, 6; wǐli, 2
riek, engangwá, 3
riem, bonsénge; 2; nkámba, 7; bombémbé, 2
rij, bɔlɔngɔ́, 2; in de rij gaan staan, -bɛlɛmɔla
rijkaard, bokulaka, 1, 2; bokuli, 1; boátsi, 1
rijkdom, liátsí, 4
rijpen, -éla; -tuka; (van banaan), -tela; rijpe banaan, ntelá, 7
rijst, l-ǒsɔ, 6

ring, lɔfétɛ́, 6 ; koperen —, jŭmbá, 4 ; konga, 8
rivier, ntando, 7 ; njálé, 7
roeien, -lúka
roeier, bolúki, 1
roeispaan, nkáí, 7
roem, lokúmo, 6
roemen, -kúmya
roep, loélá, 6
roepen, -éta ; -béla ; -béleja ; zie blz. 157 (5)
roer, jendo, 4
roest, mbaanga, 7
rok, ifuta, 4 ; popó, 7
rollen, -kilimwa ; tr. -kilimola ; -bílinga
romp, bonkéké, 2
rond, zie kring
rondgaan, -kembola ; -éteta
rondheid, emuté, 3
rondloeren, -kâkɛfa
rondloopen, -éteta
rood, ngóla, 7 ; longóla, 6
rook, bolinga, 2
rooken, -mɛla ; ter bewaring, -ita
rooker, bɔmɛli, 1 ; witsi, 1
rookvisch (-vleesch), wito, 2
rotheid, ɛfɔnjú, 3
rotten, -fɔnda
rouw, bɔlɛɔ, 2 ; persoon in den rouw, bɔlɛi, 1
rouwen, -lɛa
rouwtijd, ileli, 4
rouwzang, bolelí, 2
rug, bɔkɔngɔ, 2 ; op zijn rug liggen, -kalema ; isânkalé, 5
ruiken, -ómbela
ruilen, -enja, -féngola
ruiling, jenjá, 4 ; mpéngó, 7
ruimte, efosá, 3 ; efoyá, 3 ; jole, 4
rukwind, efúkélá, 3
rumoer maken, -elemola
rumoermaker, yelemeya
rups, bɔtɔ́, 2
rust, jŏmo, 4
rusten, -óma

S

samen, isangá ; bambaa
samendoen, -bamba
samengaan, -bamana
samenzijn, -ésana
schaaf, likúlo, 4
schaamte, nsónyi, 7
schaap, mpaté, 7
schaar, bokátsi, 2
schade, lofîto, 6
schade doen, -fîta
schamen (zich), -óka nsónyi, 7
schap, bolíkó, 2
schaven, -kúla
scheede, eláko, 3 ; ekofá, 3
scheef zijn, -téngama
scheel (oog), lolenga, 6
scheel (deksel), eúmbwá, 3
scheen, bɔkósó, 2
scheiden, -lɛna ; tr. -lɛnya, -lɛnɔla
schelden, -tóla
scheldwoord, etóli, 3
scheppen, (Fr. créer) -ánga
schepper, wăngi, 1
schepsel, wăngaka, 2
scheren, -koola
scherf, elengá, 3
scherp, mpíá, 7
scherpen, -sia ; -ángola ; (punt), -sɔngɔla
scheur, bonkaka, 2
scheuren, -áta ; -átola ; pass., -átsa
scheut, ntɔngi, 7 ; lisóngu, 4 ; (om te planten), loóto, 6
schieten (pijl), -líka, -ónya ; (geweer), -kúnda
schijf, efalá, 3
schil, lofoso, 6 ; botóola, 2
schild, ngua, 7
schild (van schildpad), efaso, 3
schildpad, úlu, 3 ; nkúlu, 7 ; ɛmbɔ́, 3 ; ɛnjɛnjɛ, 3
schoen, sapáta, 7 ; ekóto, 3

school, ekalási, 3 ; sukúlu, 7
schoonheid, litúká, 4
schorpioen, yǎkɔlɔ, 5
schors, lofoso, 6
schort, lofeélé, 6
schotel, saáni, 7 ; lɔkɔngɔ, 6
schouder, lisóki, 4
schouderblad, eau, 3
schouw, bombonda, 2
schrepen, -ála
schrijven, -kɔta
schrijver, bɔkɔtsi, 1
schrik, bɔfɔlu, 2
schub, lɔfɛsé, 6
schudden, -fúka ; tr. -fúkya
schuimbel, lofúlo, 6
schuin zijn, -téngama
schuiven, -súsa, -sókola
schuld, ɛlɔkɔ, 3 ; (te betalen), mátá, 7 ; nyongo, 7 ; bombále, 2
schunnigheid, botaano, 2
schurft, lokósó, 6
sekonde, sekónde, 7
sieren, -kɛ́mbɛja
Sinksen, Etómelo, 3
slaaf, bokwála, bontamba, 1
slaan, -kúnda ; -sákola
slaap, ilɔ, 4, 5
slaapgelegenheid, efosá éâ mbétámá ; eétamelo
slaapkamer, loulú, 6
slang, njwá, 7
slapen, -imbwa ; -ɔnga (gaan...) -ɔtswa ; (zich te — leggen), -bétama
slavernij, likwála, 4 ; jǒmbo, 4
slechtheid, bobé, 2
slechts, ô ; ńk'
sleepen, -kúluta ; fig., -nangya
sleutel, ifungóla, 4
slijk, benkende, 2 ; (gemaakt —) isófi, 4
slijm, bɔlɔlu, 2
slikken, -mɛla, kyǒ
slot, ifungóla, 4
sluiten, -komba ; -lifa ; (oogen), -lifa ; -kóma ; (mond, boek) -búmba
slurf, wembo, 2
sluwheid, elángángálá, 3
smaak, limekako, 4
smakelijkheid, jɛté, 4
smal, mɔnyɛ
smal zijn, -mónya(ma)
smalheid, ɛmónyé, 3
smeden, -túla
smederij, lotúlo, 6
smelten, -senjwa ; tr., -senjola
smeren, -bísa ; -kósa ; (met slijk) -bómba
smid, botúli, 1
smis, lotúlo, 6
snijden, -téna
snuit, jǒlo, 4
snuiten, -émba njósa, 6
sommig(e), -mǒ, -mɔtsí ; -mɔí ; blz. 89
soms, blz. 168 (2)
spaander, lofasó, 6
spannen (boog), -ngánga ; (strop), -lɛ́fa
sparen, -sɔja ; -endola
speeksel, losónyi, 6
spel, isano, 4 ; esaí, 3
spelen, -sana ; -saa
sperwer, nkómbé, 7 ; bokété, 2
spiegel, ilendeya, 4 ; bontálá, 2
spin, lifofa, 4 ; lisangafófé, 4
splijten, -áta ; -átola
splinter, bɔsɔsɔ, 2
spoor, l-ina, 4
spotten, -ɛta ; -tsingama
spotternij, wɛtɔ ; botsingámá, 2
spraak, lo'áká, 6
spreekwoord, bokóló, 2 ; lombóngó, 6
spreken, -téfela
sprenkelen, -myangela
springen, -támba
spuwen, -tónya ; -tswá ; -túfa
staaf, ebendé, 3

staan, -émala ; -émi ; (laten —), -tsíka ; (op zij), -búlama, búli
staart, bɔngɔngɔ, 2 ; wěla, 2 ; (van geit), -ɛsu, 3 ; (van visch), lɔfélé, 6 ; (van vogel), ɛtɛtú, 3
stam, bonkéké, 2
stampen, -tóka ; túta
stamper, botúté, 2
stank, lŭtú, 6
stap, likáá, 4
steel, botémbé, 2 ; (hecht), boala, 2
steen, ɛkénjɛ́, 3 ; liɔkɔ, 4
steenzweer, l-ĭná, 4
stek (planten), botémbé, 2
stekel, bonjasu, 2 ; (van visch), wěka,
stekelvarken, ĭkó, 3
steken, -tóka
steken in grond, -lubya ; van land, -sémwa ; tr., -sémɔla
stelen, -íya
stelling, ntékáki, 7 ; etalango, 3
stem, loláká, 6 ; bongóngó, 2
ster, b-ŏtsi, 2
stere (hout), litámbo, 4
sterk zijn, -kéma
sterken, -kémya
sterkte, b-ŏló, 2
sterven, -wá ; -bwá
steunen, -súkuta
steunpaal, bosúkútswá, 2
steven, mbeló, 7
stevig maken, -íkya
stevig zijn, -íka(ma)
stichten, -bondola
stijf zijn, -kéta ; (pap), -móta
stijgen, -úlela ; (uit de diepte), -safwa ; tr. -safola
stikken,- -ífa ; -kífa
stil, waí ; kutsí ; silɛ
stil zijn, -silama ; -kutama ; -kututala
stoel, mbáta, 7
stof (zand), b-utú, 2, wutú, 2
stof (kleeding), etóo, 3
stɔk, nganja, 7
stoken, -tumba
stompel, imúnúngwá, 4, 5
stooten, -tsínja
stop, njinjwá, 7 ; elifo, 3
stoppen, -lifa
storm, yěélé, 4, 5
stotteraar, ikokoma, 4
stotteren, -kokoma
straat, bolóló, 2
straf, esisoli, 3
straffen, -sisoja ; pass., -siswa
stranden, -kolama ; tr., -koja
streep, bokílí, 2 ; bɔlɔlí, 2 ; overlangsche, bɔngɔló, 2
strengheid, b-ŏló, 2 ; jăle, 4
strijken, -ngóma ; cfr. smeren
strijkijzer, félu, 7
stronk, efekele, 3
stronkje, esóngó, 3
stroom, ntando, 7 ; njálé, 7
stroomafwaarts, ngɛlɛ́, 7
stroomen, -kɛla
strooming, ɛkɛlí, 3
stroomopwaarts, nkoto, 7 ; l-olo, 6
stroopen, -tɛmbɔla ;- tóola
strop, ilónga, 4
struik, etsíko, 3
struisch, empesa, 3
student, wěkoli, 1
stuk, etényi, etáte, 3
stukkappen (palmtros), -bákola
sturen, -tsínda, -sókoja ; (richten), -enda
stuur, jendo, 4
suiker, sukáli, 7
suikerriet, bosongo, 2 ; bokokó, 2

T

taaiheid, lotúlú, 6 ; lotsilí, 6
taakwerk, ntáko, 7
taal, loláká, 6
tabak, ikáyá, 4 ; janga, 4 ; engelé, 3

tafel, mésa, 7
tak, etáfé, 3 ; ɛkɔka, 3
talrijk zijn, -nyɛnga ; zie blz. 185 (V)
tamboer, ngɔmɔ, 7
tand, l-ĭno, 4
tanden vijlen, -túla nsangá, 7 ; -túla wănyá, 2
tandvleesch, bomúku, 2
tang, imása, 4
tas, kóbɔ, 7 ; nkényi, 6
tasten, -mama ; zelfst. nw. bomamo, 2
tatoe, bɔnjénjɛ́, 2 ; lɔkɛngɔ, 6
te, ndá, á ; overtr. trap, blz. 121 (9)
teeder, b-ŏlu, 2 ; tɔlutɔlu
teeken, losiké, 6, esilé, 3
teekenen, -sɔ́na ; -koma
teekening, lisɔ́nɔ, 4
teems, inyongéla, 4
teerling, jeké, 4
teen, bosai, 2
tegen, object. vorm, blz. 86
tegen aan..., -fɔ́tama ; tr., -fɔ́tsa ; vast..., -bása ; -básema
tegenhouden, -súka ; -kéka
tegenover zijn, -élɛla ; -longama la
tegenovergestelde, lobútungola, 6
tekort komen, -kútswa
tellen, -banda
telwoord, loanjí, 6
termiet, nsɛɛjá, 7
terrein, ekolí, 3 ; piké, 7
teruggaan, -uta
teruggeven, -uteya, -utsa
terughalen, -utela
terugkeeren tot, -uta ; -utela
terugkeeren van, -úndola
tevreden zijn, -síma
tien, jŏm, 4 ; ntúkú, 7
tienduizend, nkɛsí, 7
tijd, ekeké, 3
tijdperk, eleko, 3
tijdrekening, blz. 61 (II)
tijdstip, ileko, 4, 5
timmerman, sapaté, 7
toekomst, ekek'éyŏyá, 3
toen, bijwoord, blz. 65 ; relatief, blz. 106 (e) ; 183
toestand, boyako, 2, blz. 92
toezien, -lenda, -bala
tolk, língisi, 7
tomaat, imáto, 4, 5
tong, lolém, 6, lolémi, 6
toonen, -énɛya ; -túma
toorn, nkɛlɛ, 7 ; bolémó, 2
toorts, bɔnɔí, 2
toovenaar, bɔlɔki, 1
tooverij, lilɔka, 4
toovermiddel, boté, 2 ; bɔlɔkɛlɔ, 2
top, nsóngɛ́, 7 ; van heuvel, intólɔ, 4
toren, etongóáná, 3
tornen, -sambola
tot, kitsí ; la ; blz. 136 (7)
totdat, elaká, blz. 150 (3)
traagheid, lokúto, 6
traan, lofísɔli, 6
trachten, -meka
trap, eeké, 3
trechter, bongoló, 2
trekken, -béla
trektang, ikumansété, 4
treuren, -mɛnga
treuzelen, -sasila
troebel maken, -ungutola
troebelheid, lungutsi, 6
trog, eoka, 43
trommel, lokolé, 6
troost, bolombójwá, 2
troosten, -lombola ; -mɛngɔla
tros, etuka, 3 ; esangi, 3
tsetse, wilí, 2
tuin, lisála, 4
tusschensteken, -sɔmya ; intr. -sɔmama ; -sɔmi ; van tusschen trekken, -sɔmɔla
tusschenvoegen, -ákola ; -ákwa nya

tusschenvoegsel, **ăkwano**, 3
twee, **-fé**
tweeling, **jăsa**, 4
tweesprong, **likako**, 4 ; **jătano**, 4
twijfel, **bokakano**, 2
twijfelen, **-kakana**
twist, **lisé**, 4
twisten, **-sé**
twister, **bolíkitanyi**, 1
twistrede, **ɛkɔli**, 3
't zij, **lá... lá**

U

u = gij
uil, **esukúlu**, 3
uit, **ndá**, blz. 134
uitgaan, **-óla**
uitbroeden, **-tétsa** ; intr.**-téta**
uitdagen, **-táola**
uitdoen, **-ímola**
uitdooven, **-fɔfya**
uiteinde, **nsúko**, 7
uiten, **-foja**
uiterst, **nsúkí, nsúkélá**, 7
uitgaan, **-óla** ; vuur, **-fɔfa**
uitgezonderd, **ímola** ; **yɛngɔ̂** ; **yɛngólá**
uitkleeden, **-lɔ́tɔla**
uitleg, **ntsingó**, 7
uitmuntend, **ekólóngwá**, 3
uitpakken, **-kɔmɔla**
uitpluizer, **itsímangélo**, 4
uitputten, **-ɔnɔla** ; intr. **-ɔnywa**
uitroepen (plots), **-eola, -elemola**
uitrukken, **-bíla** ; **-kuma**
uitscheppen, **-éla** ; **-tókola**
uittrekken, **-luola**
uitzinnig zijn, **-lángwa**
uitzonderen, **-yɛngɔla**
uitzondering, **bɔyɛngó**, 2
uur, **ileko**, 4, blz. 61
uurwerk, **ntángo**, 7
uurwijzer, **likɔngá**, 4
uw, **-káwĕ** ; **-kĕ** ; mv., **-kínyó**

V

vader, **isé, isó, fafá**, 8
vadersdorp, **wisé**, 2
val, **bongúmá**, 2
vallen, **-kwɛ́** ; doen vallen, **kwêya**
vallen op, **-kwêla**
valsch beschuldigen, **-fatsa**
valsche beschuldiging, **efatsí**, 3
valschheid, **bosulu**, 2
van, **-a** ; blz. 186 ; iemand van, **bosí, boséká**, 1, blz. 139 ; van af, **límá**, blz. 136 (6)
vandaag, **ɔlɔ́(kɔ́)** ; **mbil'énɛ́** ; **wĭn'ônɛ́** ; **loswó lɔnɛ́** ; **losw'ênɛ́**
vangafsluiting, **lokombo**, 6
vangen, **-kanda** ; **-kumba**
varen, **-kɛnda** ; **-tɛlɛmwa**
stroomaf, **-tsía**
stroomop, **-nana**
varken, **ngúlu**, 7 ; wild, **nsombo**, 7
vasten, **bongilo**, 2
vasthouden, **-kîta**
vastmaken, **-íka**
vast tegen aan drukken, **-fótama** ; **-fótsi** ; tr., **-fótsa**
vastzetten, **-túngya**
vastzitten, **-túngama** ; op zand-, **-kolama** ; aan iets-, **-tsingama**
vat, **bolóngwá**, 2 ; **pípa**, 7
vechten, **-buna**
veder (van vogel), **liuli**, 4
veegsel, **l-ílo**, 4
veelheid, **b-ŭké**, 2 ; **bofula**, 2, blz. 185
veelwijver, (**bont'ŏâ**) **ndɔngɔ́**, 7
veerkrachtig zijn, **-tenda**
vegen, **-ɔ́mba**
veger, **l-ɔ̆mbɔ**, 6
vel, **lofoso**, 6
veld, **lisála**, 4
vellen, **-umba**
ventje, **yendende**, 5
ver, **bosíká**, 2 ; **esií**, 3

verachten, -tóna
verachting, lotóno, 6
veranda, mbalasányi, 7
veranderen, -kalimola ; -faningola ; -éngoja
verandering, ekalímwá ; ěngójá, 3
verbaasd zijn, -kakamwa
verbergen, -ísa ; zich, -ísama
verbieden, -feka
verbintenis, -lémba bokólo, 2
verblijf, lifɛta, 4 ; tijdelijk, nganda, 7
verbluft zijn, -lɛkɛana
verbod, lofekí, 6
verbod, subj. negat., blz. 85 ; habit. neg., blz. 148, blz. 49
verboden zaak, ekila, 3
verbranden, -longola ; -lika
verdolen, -úngusana
verdoling, wŭngusano, 2
verdorren, -bɛnga
verdragèn, -ngondola
verdwalen, -únga
verdwaling, jŭnga, 4
verdwijnen, -lémwa ; tr. -lémɔla
verdwijning, bɔlémó, 2
vereenigen, -sanganya ; zich, -sangana
vereeniging, bosangano, 2 ; losanganya, 6
verf, bokóo, 2 ; lángi, 7
vergaan, -linda ; -ína
vergaderen, -tákana ; tr. -tákanya
vergadering, etákano, 3 ; boloi, 2
vergeefschheid, bontuka, 2 ; blz. 154
vergelijken, -sónganya
vergelijking, esóngányá, 2 ; blz. 108 ; 137 (9)
vergeten, -ófela ; het —, jŏfá, 4
vergeven, -fɔfya ; -límisa ; -ínola
vergissen, -búnga
vergissing, bo(b)únga, 2
vergrooten, -nona ; tr. -nonya
verhalen, -kanola
verheffen, -sángya ; -sángola
verheugen (zich), -salangana ; -sasala
verheven zijn, -sángema ; -sánganga la
verhevenheid, ekolí, 3 ; ekonjí, 3
verhinderen, -kéka ; -súka
verhuizen, -kándola
verjagen, -íta
verkleinen, -sɔta ; tr. -sɔtsa
verkoopen, -sómbya ; -nyamola ; -tɛkya
verkorten, -úwela ; tr. -úweja
verkoudheid, wěto, 2
verlangen, -kómbola ; -síma ; -óka mpósá ; het —, bonkómbó, 2 ; mpósá, 7
verlaten, -sundola ; het —, nsundó, 7 ; bosundó, 2
verliezen, -tswêya
verloren gaan, -tswá
verlossen, -túngola
verlosser, bosikoli, 1 ; botúngoli, 1
vermeerderen, -fula ; tr. -fuja
vermijden, -ɛ́ya
verminderen, -kɔkɔla ; intr. -kɔkwa
vermoeien (zich), -tuka
vermoeienis, lotukú, 6
vernederen, -sɔtsa ; -mɔ́sanya
vernielen, -fîta
vernieling, lofîto, 6
vernietigen, -mɛlɛnganya
vernieuwen, -éngoja
verordenen, -sísela ; -békya
verordening, bosísé ; boéki
verondersteld, nkína
verpletteren, -minyola
verrekenen, -umanya ; intr. -umana
verrollen, -kilimola
versch, swaswa ; yoóko ; vleesch, visch, bouku, 2
verschil, etsíkwáná, 3 ; etsíkwanelo, 3

verschillen, -tsíkwana
versieren, -kémbɛja ; -kómbya
versleten, ɛsɛsú, 3
verspreiden, -lambola ; uit elkaar, -falanganya ; (zich), -lambwa(sana) ; -falangana
verst, blz. 114, 167
verstand, wănyá, 2
versterken, -kémya ; intr.-kéma
verstikken, -(k)ífa ; tr. -(k)ífya
verstoppen, -ísa
vertalen, -lákola
verte, bosíká, 2 ; esií, 3
vertellen, -kanola
vervangen, -sulungan(y)a ; -kitan(y)a
vervolgen, -kemba
vervolgens, lénkíná ; wĭj'ăkó ; blz. 112
vervolging, ikembí, 4
verwant, eóto, 3
verwant zijn, -sangema ; -sangi
verwantschap, boóto, 2 ; isangano, 4
verward zijn, -língitana ; -sesengana
verwarring, bolíngitano, bosesengano, 2
verwelkomen, -békola ; -sómbola
verwenschen, -tám(b)wela ; -támweja
verwensching, etámbweli, 3
verwijderen, -túlola ; -bénjola (zich), -túlswa ; -bénjwa
verwonderd zijn, -kamwa
verzachten, -lombola
verzachting, bolombójwá, 2
verzadigd zijn, -kínda
verzadigen, -kínja
verzadiging, mbímbí, 7
verzameling, esangányi, 3, blz. 160 (1)
verzetten, -sókola
verzoeten, -lombola
verzorgen, -túta ; -bija
verzorging, ntútsí, 7
verzuimen, -úfya
verzwakking, bɔtɛkú, 2
vest, kasáka, 7
vestje, ikákya, 4
vet, lɔfɔ́ngɔ, 6 (meest mv.) ; zonder vet, bompinji, 2
vetsmaak, ɛmɛtɛ, 3 ; metu
vetvlek, bosíi, 2
vezel, lokínga, 5
vier, -nɛi
viesheid, linyamo, 4
vijand, winyi, 1
vijandschap, ilanga, 4
vijf, -tâno
vijl, bokóswá, 2 ; bosio, 2
vijlen, -kósa ; -sia
vinden, -tána
vinger, bosai, 2
vinnigheid, nkásó, 7
visch, nsé, 7
vischplaats, mpao, 7
vischput, etsíma, 3 ; elia, 3
vischtuig, esakwá, 3
vischvangst, jasí, 4
visschen, -saka ; -asa nsé
visscher, wasi, 1 ; Elíngá, 3
vlag, ndɛ́lɛ́, 7
vlak, ntánda, 7 ; etánda, 3
vlakte, jwămbámbé, 6
vlam, l-ombe, 6
vlammen, -fɛta
vlechten, -tónga ; (koorden), -singa ; (ndɛlɛ) : -túwa ; -túela
vlechtwerk, litónga, 4
vleermuis, kleine, ĭfukyá, 4 ; groote, loléma, 6 ; bɔnkɔ́m̀, 2
vleesch, b-unu, 2 ; bosunyi, 2
vleeschspijs, bofambe, 2
vleugel, lifafú, 4
vlieg, bolánjá, 2 ; lontsíngó, 6 ; bokángá, 2
vliegen, -fumbwa, -fɛkwa
vliegtuig, pɛ́pɔ, 7
vlinder, lombómbó(kó)li, 6
vloeien, -kɛla ; -kɛlɛmwa
vloeistof, bɔkɛlako, 2

vloek, bofínjí, 2 ; bokako wă tu yŏ (w'ŏbé)
vloo, linenge, 4
vlot, elukukali, 3
vlotten, -tefa
vlotter, mboyá, 7 ; lotetefu, 6
vlucht, bolotsí, 2
vluchten, -lota
vlugheid, l-ŏmo, 6
vochtigheid, bolumbé, 2 ; lɔnyɔtɔ, 6
vod, bojwêla, 2 ; ijwêla, 4, 5
voeden, -lêya
voelen, -óka
voet, likáká, 4
voetspoor, l-ina, 4
voetstap, likáá, 4
vogel, mpulú, 7 ; ifulú, 5
vol, tó
vol zijn, -nyóla ; blz. 73 (3)
voldoende zijn, -koka
volgen, -kíma ; -bamba ; -bása
volgende, ŏâmbí ; ŏásí
volheid, bongondo, 2
volharden, -súnunala
volharding, lontsíngé, 6, yĕmbá, 4, 5
volk, bonanga, 2 ; = menschen
volkrijk, ebúlúyeké, 3
volwassen zijn, -túnda
volwassen persoon, bonkéfélé, 2
volwassenheid, botúndú, 2
vonk, lɔntɛ́nji, 6
voor, object. vorm, blz. 86, ntsín'ĕâ, enz., blz. 138 ; -a blz. 186
vóór, ndá josó, enz., blz. 138, 167
vooral josó, josó l'osó, blz. 168
vooraleer, -singi, blz. 150 (3, b)
vooravond, elekóli, 3
voorbeeld, esilé, 3 ; jwejí, 6
voorbij, wĭli wă ; ndekáná, blz. 138
voorbijkomen, -leka ; -lekana
voordeel, nkitó, 7
voorhoofd, elongi, 3 ; wĭla, 2
voorliefde, ikondó, 4
voornemen, isangyá, 4 ; — van niet, limikya, 4 ; bomikyako, 2 ; (zich), -sangya ; -mikya
voorloopigheid, botánywa, 2
voorop, ndá josó, blz. 167
vooroverbuigen (zich), -bósama
voorspoed, liɔngí, 4
voortduring, lotsíné, 6 ; blz. 138; zie voortdurings-vormen
voortgaan, -tsínimwa ; -fonga ; blz. 162
voorzichtigheid, ikôkɛ, 4 ; nkɛ́fɔ, 7
voorzijde omhoog, -kalema
vork, inkanya, 4
vorm, wemo, 2
vormen, -ema ; -kenga ; -kotisa
vormsel, ekémyá, 3 ; bokotísi, 2
vraag, wŭó, 2 ; njúó, 7
vragen, -úola ; -lɔ́mba
vrede, boóto, 2
vreemdeling, bofaya, 1 ; eyâya, 3
vrees, bɔfɔlu, 2 ; uit vrees voor, nyangó, blz. 118 (2)
vreezen, -óka bɔfɔlu ; -bánga
vreugde, bosalá, 2 ; bosalangano, 2
vriend, ndeko, 8 ; ndoí, 8
vriendschap, boseka, 2 ; likandeko, 4 ; bofilí, 2 ; boóto, 2
vrijdag, besál'ĕtâno
vrijgevigheid, bonganji, 2 ; ekafela, 3
vrijheid, linsómí, 4
vrij-koopen, -sikola
vrijmaken, -túngola
vrijwillig, la jăngo, 4
vroedvrouw, mbótsi, 7
vroeg 's morgens, l'ompúmá, 2 ; l'imbongotswó, 4 ; l'inkɛ́nkɛ́sá, 5 ; l'ŏumá nkɛ́sá, 7 ; la nkɛ́sá móngó
vroeger, ndá josó ; kalakala

vrouw, b-ŏmoto, 1
vrucht, lomuma, 6 ; in schoot, jĕmi, 4
vuilheid, bompunda, 2
vuistslag, empónda, 3 ; op zij, enkiki, 3
vuiststamp, empóle, 3
vullen, -nyója
vuur, tsă, 5 ; — maken, -bambola ; — opzetten, -katsa ; van — doen, -katola

W

waaien, (bompompo) -kumba
waar, nkó? blz. 79 (4), 140
waarde, wiko, 2
waarheid, nsônsólɔ́, 7
waarmee, la é ; la ná? blz. 80 (8)
waarom, ntsína ná? enz. blz. 80 (8)
wachten, -bónda ; -jila ; -lila ; -lamba ; -fala
waker, bɔsɛ́njɛli, 1 ; nsínjili 7
wal (aan w. leggen), -sémya ; -séma ; (aan w. gaan), -safwa ; (van w. steken), -sémwa
wagen, ikálo, 4
wan, etako, 3 ; etando, 3
wand, etutú, 3
wandelen, -landa
wandeling, lolanda(ko), 6
wandelstok, bontúma, 2 ; bonkándó, 2
wang, litáma, 4
wanneer, ekeké ná ; eleké ěle nkó? betr. toek. ; relat. ; blz. 80 (8), 145 (B)
wanorde, jengé, 4 ; bosesengano, 2
wanordelijk, wéwe ; búsúbusu
wapen, efeko (é'etumba), 3
warmen (zich), -ɔ́ka tsă ; in de zon, -ɔ́ka wăné
warmte, ăngala, 3
was, babyá, 4
wasschen, -sola, -sukola
wat, ná, é? blz. 78
wat voor een, -á ngámó? blz. 79 (2)
wat, imbulumbulu, 4, 5
water, băsi, 4
wateren, -nɛka basafu, 4
waterput, etóko, 3
W. C., iúté, 4 ; jala, 4
weder, blz. 54
weder, zie terug
weduwe, etuka, 3 ; bosámanyi, 2
weduwnaar, etuka, 3 ; bosámanyi, 2
week, eyenga, 3, blz. 62
weeken, -lɛɔla
weenen, -lela
wees, etsíké, 3
weg, mbóka, 7
van den weg gaan, -ɛta
wegens, la, blz. 136 (4)
weggaan, -ímana ; -kɛnda
wegjagen, -íta
wegnemen, -ímola
wegneming, wĭmóli, 2
wegwerpen, -bóka
weide, esóbé, 3 ; bosóbé, 2
weigeren, -fíma
weigering, bɔ́
weinig, isô, isîsí, 5
wekken, -bétola
wekker, ntángo, 7
wel, blz. 79 (6) ; blz. 184 (III)
wel zeker, é ; ndé
welk, blz. 145 (B)
welke ook, elaká, esilé, blz. 151
welwillend bejegenen, -ya(a), blz. 38 (D)
welwillendheid, boya(a)
wenkbrauw, lokíkí, 6
wenkbrauwen fronsen, -lémba lokíkí
wereld, bokili, 2
werk, bolemo, 2 ; bosála, 2
werken, -kamba ; -sála

werker, bokambi, 1
werkman, bosáli, 1
werktuig, ekambwá, 3, blz. 161 (5)
werkzaamheid, ekókósáná, 3
werpen, -líka ; -usa
westen, eloli, 3
wet, boéko, 2
weten, -éa ; zie kennen
weven, -foma
wie, ná? blz. 78
wiegen, -lɛ́la
wiel, lingángá, 4 ; -eléngwá, 3
wij, ísó
wijze, eléngé, 3, lolenge, 6
wijzen, -túma
wil, jǎngo, 4 ; wǎngo, 2
wilde, bɔsɛ́nji, 1
wildernis, etékéléké, 3
willen, -langa ; niet willen, -tóna ; -bóya
wind, bompompo, 2 ; ɛfɛ́i, 3
windel, lɔɔmbɔ, 6
winden, -línga
winnen, -lónga
winst, nkitó, 7
wisselen, -enja ; -senja
wit, wɛ̌lɔ, 2
wit worden, -éla
witheid (van vogel), boéké, 2
witsel, ɛɔngɔ, 3
woensdag, besál'ěsáto
wolk, lituté, 4
wonde, mpóta, 7
wonden, -kɔta mpóta ; -ótaja ; (zich), -ótala
wonder, ekamwelo, 3 ; efilóli, 3
wonen, -fɛtsa
woning, boyalo, 2
woonst, lifɛta, 4
woord, jǒi, 4
worden, -kita
worm, nsɛmbɛ, 7
wortel, wili, 2
wraakzucht, bonkíta, 2

Z

zaad, b-ǒfo, 2 ; wǒfo, 2
zaag, bosumányi, 2
zaaien, -sanjela byǒfo, 2
zaak, yǒmba, 5
zachtheid, ikɔ̂kɛ, 4 ; b-ɔ̌lu, 2
zagen, -áta
zak, bonyuku, 2 ; (van kleed), ibenga, 4
zakdoek, bonswâla, 2
zakken, -kitela ; -sunja
zand, wutú, butú, 2 ; rivier-, bɔkɔngɔ́, 2
zandbank, b-oke, 2
zandvloo, inyangi, 4 ; limpanja, 4
zang, njémbo, 7
zanger, wɛ̌mbi, 1
zaterdag, batsíndéjá, 4
zeef, ikónga, 4
zeep, sabúni, 7
zeer, móngó, ngáé, ná ; -kaka ; blz. 119 en vv.
zegen, bokako, 2 ; ntúngó, 7
zegenen, -sakela ; -túngola
zeggen, -sanga ; -sangela
zeker, ndá tsí ; ndé ; nsɔ̂nsɔ́lɔ́, blz. 114 (3), 170
zelden, tɔi ; sɔi
zelf, móngó ; blz. 69 (7), 157 (4)
zelfs, zie ofschoon
zenden, -sókoja ; -tsínda ; -tóma ; -tómela
zending, mpató, 7
zes, botóá, 2
zetten, -íla ; -ámbya ; -afya ; op vuur, -katsa ; in den grond, -lubya ; -sumya
zeven, nsambo, 7
zeven, -kónga
zich, blz. 71 (III)
ziek zijn, -kɔna
zieke, bɔkɔnyi, 1
ziekte, nkánge, 7 ; nkángi, 7

ziel, **elímo**, 3 ; gescheiden..., **bokáli**, 2
zien, **-éna**
zij, enkv. : **endé** ; mv. **íɔ́**
zij(de), **lofanjé**, 6 ; (stof), **silíka**, 7 ; op zij gaan, **-búlama** ; op zij hellen, **-ɛmbama** ; op zij kijken, **-kɛ́fa**
zijn, **-kándé**, **-káé**
zijn, **-le**, **-fa**, **-ki**, **-yala** ; **-yalema** ; **-ya**, blz. 16, 54, 37 (C)
zijweg, **jɛta**, 4 ; **jɛtɛlɔ**, 4 ; — inslaan, **-ɛta**
zindelijkheid, **bɔnkélɔ**, 2
zingen, **-émba** ; het —, **-ɛ̌mbelo**, 3
zinken, **-linda**
zinneloos zijn, **-sóngwa** ; — maken, **-sóngweya**
zinneloosheid, **lingáí**, 4
zitten, **-kisa**, **-kisi** ; boven op-, **-afi** ; zooals vogel, **-kotsi**
zoeken, **-asa** ; het —, **jasí**, 4
zoeker, **wasi**, 1
zoet, **ɛtɛ́lá**, 3
zon, **jɛ̌fa**, 4 ; **wina**, 2, in de — leggen, **-ánya** ; uit de — halen, **-ánola**
zondaar, **bɔsɔ́ki**, 1
zondag, **lomíngo**, 6
zonde, **pekáto**, 7
zonder, **-fa la**, blz. 144 (A) ; **nkó**, **lakó**, blz. 121 (2)
zonneschijn, **wǎné**, 2
zoo (als), **ngá**, **ng'óle** ; **eléngé éâ...** ; **elaká**, **esilé**, blz. 151
zoogen, **-lɔ́mya**
zoom, **bomúmo**, 2
zoomen, **-múma**
zoon, **bɔ̌na**, 1
zooveel te meer, blz. 115 (8)
zorg, **jɔ̌sɔ́**, 4
zot, zie zinneloos
zout, **bokwá**, 2
zucht, **lɔmɛkɔ**, 6
zuchten, **-mɛka**
zuigen, **-lɔ́ma**
zulk, blz. 97 (1)
zuster (oudere), **botómóló**, 1 (jongere), **bokúné**, 1 (van broeder), **nkâna**, 8 (kloosterlinge), **mamá**, 8
zuur, **bokai**, 2
zwaarte, **bolito**, 2
zwakheid, **b-ɔ̌lu**, 2 ; van gestel, **b-ɔsú**, 2
zwaluw, **ikɔfɔlambúla**, 4
zwam, **bobwo**, 2
zwart, **yɔ̌** ; **wĭlo**, 2
zwart worden, **-índa**
zweer, **litúkú**, 4
zweet, **botoki** 2 (meest mv.)
zweeten, **-toka** ; gewoonte van te zweeten, **etokélá**, 3
zwelgen, **-mɛla**
zwellen, **-tuta**
zwemmen, **-nyanya**
zwijgen, niet spreken (zelfst. nw.) **lomúma**, 6

ALPHABETISCHE INHOUDSLIJST

aanwijzende voornaamwoorden, blz. 44, 183 (I, 2) ; — bijvoeglijke woorden, blz. 45.
achtervoegsel (zie suffix).
actieve vorm, blz. 76.
afstand : imperatief, blz. 39 ; — indicatief, blz. 97, II ; — infinitief, blz. 122 (3, 4) ; — subjonctief, blz. 81 en 82.
akkoord : algemeene regel, blz. 25 ; — van bezitwoordje, zie aldaar ; — -prefixen, blz. 18, 25, 30, 35, 42, 49, 51 ; — in relatief, blz. 102 ; — bij telwoorden, zie ibid. ; — voornaamwoorden, zie ibid. ; — van werkwoorden, blz. 25, II ; 32, 2 ; 43 ; — akkoordwoorden, blz. 13, VII, B.
applicatief, blz. 86, en blz. 135 (2).
augmentatief, zie versterkende vorm.

beleefdheid, blz, 180 (II).
betrekkelijke vorm, zie relatief.
bezittelijke bijvoeglijke woorden en voornaamwoorden, blz. 67 (I), 186 (VII).
bezitwoordje, blz. 25 (III), 30 (II), 35 (II), 42 (II), 49 (II), 51 (II) ; — als bijstelling, blz. 158 (2, 4) ; — elisie, blz. 142 (6) ; — gebruik, blz. 136 (5), 141, 142, 185 (V), 186 (VI, VII) ; — ontkenning, blz. 144 (2) ; — relatief, blz. 144 (2) ; — verleden, blz. 144 (2) ; — weglating, blz. 139 (IV).
bijvoeglijke woorden, blz. 13 (B) en 14 (C), 45. Zie voornaamwoorden.
bijwoorden, blz. 96, 166 ; — van bevestiging, blz. 169 ; — van graad, blz. 119 (1), 168 ; — van ontkenning, blz. 169 ; — van plaats, blz. 51, 166 (1) ; — van tijd, blz. 64, 167, 168 (2) ; — van wijze, blz. 96 (I), 168 (3). Zie ook onomatopeeën.

causatief, blz. 99.

doelaangeving : infinitief, blz. 122 ; — noemvorm, blz. 48 ; — subjonctief, cfr. ibidem ; — voegwoorden, blz. 117 (IV), 150 (1).
dubbelklanken : medeklinkers, blz. 6 (3) ; — klinkers, blz. 2 (3).

elisie : algemeene regels, blz. 11 (VI), 25 (6) ; — van bezitwoordje, blz. 26, 142 (6).
enkelvoud : naamwoorden, blz. 15. Zie klassen.

euphonie : algemeene regels, blz. 2 (4), 6 (4) ; — uitzonderingen, blz. 39, 44, 49 (3), 68 (nota), 82 (4), 93, 99 (2).

gebiedende wijs : bevestigend, blz. 38 (V) ; — ontkennend, blz. 49.
geruststellende vorm, blz. 154 (4).
geslacht, blz. 15 (I).
gewoonte-vorm, blz. 145, vlgg. ; — infinitief, blz. 122 (4), 123 (5) ; — obligatief, blz. 139 (3) ; — subjonctief bevestigend, blz. 81 (4, 5, 6) ; — subjonctief ontkennend, blz. 85 (3, 4, 5).
groeten, blz. 182.

habitualis, zie gewoonte-vorm.
herhaling, blz. 162. Zie ook gewoonte-vorm.
hoedanigheidswoorden, blz. 19 (III) ; blz. 36 (III). Zie onomatopeeën.
hoogte, zie toon.
hulpwerkwoorden, blz. 150 (3), 162 (1, 2), 164 (IV).

imperatief, zie gebiedende wijs.
infinitief, blz. 121 ; — na hulpwerkwoord, zie hulpwerkwoorden.
infix, blz. 6 (3) ; — verschillende infixen, blz. 30 (2), 32 (3), 42 (III), 43, 44, 49 (III), 63, 64, 81 (3), 85. Zie regiem-infixen en wederkeerend infix.
intensiteitsaccent, blz. 8.
intransitief, blz. 91, 99 (IV), 102 (I).
invoegsel, zie infix.
inwendig voorwerp, blz. 91.

klankgrepen, blz. 8, III.
klasse : algemeenheden, blz. 15 ; — 1e, blz. 15 ; — 2e, blz. 17, 20 ; — 3e, blz. 23 ; — 4e, blz. 28 ; — 5e, blz. 33 ; — 6e, blz. 41 ; — 7e, blz. 46 ; — 8e, blz. 51.
klinkers, blz. 1 vlgg.
klinkerstammen : van naamwoorden, blz. 15, 16, 17, 23, 28, 33, 35, 41 ; — van werkwoorden, blz. 31, 39, 43, 44, 47, 49, 64, 70, 83, 93 (2, 3), 98 (II, III), 103 (5), 122 (3), 175 (B) ; — bij verkleinwoorden, zie ibid.
koppelwoord, zie zijn.
krachtaccent, blz. 8 (IV).

lijdende vorm, blz. 76 (IV).

medeklinkers : uitspraak, blz. 3 ; — verbindingen, blz. 6.
meerklankgrepige werkwoorden, blz. 30 (III), 36 (IV), 44 (III), 47 (6), 52 (IV), 80 (II, 1), 97, 98 (II), 129 (II, 1), 138 (II), 163 (III, 1).
meervoud, blz. 15 (I) ; — gebruik, blz. 185 (V) ; — meervoudige naamwoorden, blz. 29 (8), 30 (9, 10), blz. 34 (3).

mogelijkheid, blz. 124 ; blz. 153 (II, 1).
mogen, blz. 153 (II), 154 (4) ; — niet mogen, blz. 85 (3), 148 (1), 154 (II, 3).

naamwoorden, blz. 15 ; — afleiding, blz. 159 (I) ; — klassen, zie ibid.
namen, blz. 156 (I).
noemvorm van het werkwoord, blz. 47 (6) ; blz. 97 (2).
nog niet, blz. 98.

objectieve vorm, blz. 86, en blz. 99 (IV).
obligatief, blz. 138 (III).
onbepaalde telwoorden, blz. 73 ; — voornaamwoorden, blz. 89.
onomatopeeën, blz. 19 (III), 170 (II) ; — afleiding, blz. 171 (2).
onpersoonlijke werkwoorden, blz. 185, IV.
onregelmatige zelfstandige naamwoorden, blz. 30 (9), 34 (4), 42 (7) ; — werkwoorden, blz. 40.
ontkenning : bofifo, blz. 44 ; — gewoonte-vorm (habitualis), blz. 85 (3, 4), 148 (B) ; — imperatief, blz. 49 ; — relatief, zie ibid. ; — statief, blz. 93, 94 ; — subjonctief, blz. 85 ; — tegenwoordige tijd, blz. 30 ; — toekomst, blz. 64 ; — toestand, blz. 93 ; — verleden, blz. 52 (2) ; — voltooid tegenwoordige tijd, blz. 44 ; — voortduring, blz. 138 (II) ; — voorwaardelijke wijs, blz. 129 (B)
oorzakelijke vorm, zie causatief.

passieve vorm, blz. 76 (IV), 99 (IV).
persoonlijke voornaamwoorden, blz. 58, 68, 183 (2).
plus quam perfectum, blz. 164 (3).
potentialis, blz. 124 (III).
prefix, blz. 6 (3) ; — akkoordprefixen, zie akkoord ; — van naamwoorden, zie klasse, en blz. 188 ; — onbepaalde prefixen, blz. 56 (2), 74 (2), 125 (I), 136 (5), 186 (V, VI) ; — relatieve prefixen, zie relatief ; — van telwoorden, zie ibid. ; — van voornaamwoorden, zie ibid. ; — van werkwoorden, blz. 21 (II), 31 (IV).
praesens, zie tegenwoordige tijd.
pronomina, zie voornaamwoorden.

reden-aangeving : relatief, blz. 183 (2) ; — voegwoorden, blz. 117.
reflexief, zie wederkeerige vorm en wederkeerend infix.
regiem : plaats, blz. 58 (II), 75 (II) ; — regiem-infixen, blz. 70, 152 ; — regiem-relatief,zie relatief ; — regiem-vorm, zie objectief.
relatief : gebruik, blz. 125 (I), 174 (I) ; — van gewoontevormen, blz. 146, vlgg. ; — vorming van relatief, blz. 102 (II), 127 (4) ; — van zijn, blz. 144.

reversief, zie tegenovergestelde vorm.

stam, blz. 15 (I) ; — stamvorm, blz. 154 (3) ; — stam van zelf-

standige naamwoorden, blz. 15 (I) ; — van werkwoorden, blz. 30 (III, 3, 4), 31 (IV), 36 (IV) ; — klinkerstammen, zie ibid. ; — meerklankgrepige stammen, zie ibid.
statief, blz. 92, 120 (4), 150 (3, b).
subjonctief : bevestiging, blz. 80, vlgg. ; — ontkenning, blz. 85, vlgg. ; — gebruik, blz. 80, 131 (C), 177 (3).
suffix, blz. 15 (I, 2), 30 (2, 3). Zie werkwoorden.

tegenovergestelde vorm, blz. 98 (IV).
tegenwoordige tijd : afstand, blz. 97 ; — bevestigende, blz. 22 ; — ontkenning, blz. 30 ; — statief, blz. 92 ; — voltooid, zie ibid. ; — voortduring, blz. 138 (II) ; — gebruik, blz. 22, 177 (2, 3).
telwoorden, distributieve, blz. 57 (3) ; — hoofdtelwoorden, blz. 55 ; — onbepaalde, blz. 73, 185 (IV) ; — rangtelwoorden, blz. 60 ; — gebruik, blz. 180 (II).
tijdbepaling : bijwoorden, blz. 64, 167, 168 ; — hulpwerkwoorden, blz. 150 (3, b), 164 (IV) ; — termen, blz. 61 ; — voegwoorden, blz. 150 (3) ; — zelfstandige naamwoorden, blz. 184 (II).
tijden van het werkwoord : gebruik, blz. 127 (3), 176 ; — verschillende tijden, zie onder afzonderlijk hoofd.
toekomende tijd : betrekkelijke, blz. 155 ; — gewone bevestiging, blz. 63 ; — gewone ontkenning, blz. 64 ; — onmiddellijke, blz. 155 ; — opvolgende = subsequente = subjonctieve, blz. 83 (7) ; — voortduring, blz. 156.
toelatings-vorm, blz. 154 (4).
toon : algemeenheden, blz. 9 (V) ; — elisies, blz. 12 (7) ; — van bezitwoordje, blz. 26 ; — bezittelijke voornaamwoorden, blz. 67 ; — infixen, blz. 70 ; — onderzoek, blz. 187 (VIII) ; — onomatopeeën, blz. 171 (2) ; — prefixen van zelfstandige naamwoorden, blz. 15, 23 ; — relatief, blz. 102 (II) ; — subjonctief, blz. 80 ; — statief, blz. 93 ; — bij verdubbeling, blz. 160 (2), 175 ; — verkleinwoorden, blz. 34 ; — werkwoorden, blz. 30 (3 en nota 2), 36, 37, 39, 43, 44, 47, 52 (IV), 97, (II), 98 (III), 154 (3).
transitief, blz. 77, 91.
trappen van vergelijking, blz. 108 ; — stellende, blz. 108 ; — vergelijkende, blz. 113 ; — overtreffende, blz. 119.

uitroepen, blz. 180 (I).

verbod, blz. 148 (B, 1), 154 (II, 3) ; — subjonctief, blz. 85 (I, 3).
vergeefschheid-vorm, blz. 154 (IV).
vergelijking, zie trappen ; — vergelijkende voegwoorden, blz. 151(4).
vergrootwoorden, blz. 160 (1).
verkleinwoorden, blz. 34 (I, 5).
verleden vormen : gewone bevestigend, blz. 52 (IV) ; — ontkennend, blz. 53 ; — statief, blz. 93 (3) ; — andere, blz. 163 (III).
verplichting, zie obligatief.

versterkende vorm, blz. 173, vlgg.
vervoeging : tafel, blz. 188.
verzamelwoorden, blz. 160 (1).
voegwoorden : doelaangevende, blz. 117, 150 (1) ; — gevolg-aangevende, blz. 117 ; — nevenschikkende, blz. 110 (II) ; — oorzakelijke, blz. 117 ; — reden-aangevende, blz. 117 ; — tijd-aangevende, blz. 150 (3) ; — toegevende, blz. 116 ; — uitleg-gende, blz. 112 (11), 150 (1) ; — uitsluitende, blz. 111, 150 (2) ; — vergelijkende, blz. 151 (4) ; — voorwaardelijke, blz. 132 (III).
voltooide tijden : gebruik, blz. 151 (4) ; blz. 178 (4) ; — tegen-woordige, blz. 42, 151 (4) ; — verleden, blz. 163 (2).
voornaamwoorden : aanwijzende, blz. 44 ; — bezittelijke, blz. 67 ; — onbepaalde, blz. 89 ; — persoonlijke, blz. 58.
voortdurings-vormen : statief, blz. 94 (4) ; — subjonctief, blz. 81 (4), en 82 (5 en 6) ; — tegenwoordige, blz. 138 ; — toekomst, blz. 156 (4). Zie ook gewoonte-vormen.
voortzetting, blz. 162. Zie ook voortdurings-vormen.
voorvoegsel, zie prefix.
voorwaardelijke : voegwoorden, blz. 132 (III) ; — wijze, blz. 129 (II).
voorzetsels, blz. 134 ; — bezitwoordje, blz. 186 (VII).
vormen der werkwoorden, blz. 92. Zie elk afzonderlijk.
vraagwoorden, blz. 73, 78, 140.

wederkeerend infix, blz. 71, 101 (nota).
wederkeerige vorm, blz. 101.
welluidendheid, zie euphonie.
werkwoord : groepen, blz. 31 (4), 36 (IV) ; — klinkerstammen, blz. 31 ; — gebiedende wijs, zie ibid. ; — geruststellende vorm, blz. 154 ; — infinitief, blz. 121 ; — noemvorm, blz. 47 (6) ; — obligatief, blz. 138 ; — onpersoonlijke, blz. 185 (IV) ; — on-volledige, blz. 173 ; — relatief, blz. 92, zie ibid. ; — stamvorm, blz. 154 ; — tegenovergestelde vorm, blz. 98 ; — tegenwoordige tijd, zie ibid. ; — toelatings-vorm, blz. 154 ; — verdubbeling, blz. 174 (2) ; — vergeefschheid, blz. 154 ; — versterkende vorm, blz. 173 ; — vormen, blz. 92 ; — voltooide vormen, zie ibid. ; — voortdurings-vormen, zie ibid. ; — voorwaardelijke wijs, blz. 129.
woordafleiding, blz. 15 (2), 24 (5), 34 (5), 41 (3), 41 (5), 42 (6), 47 (4), 47 (6) ; blz. 159 ; — onomatopeeën, blz. 171 (2).
woordsoorten, blz. 13.

zijn : koppelwoord, blz. 16 (III) ; — gebiedende wijs, blz. 39 ; — gewoonte, blz. 146 ; — relatief, blz. 144 ; — stammen, blz. 54 ; — tegenwoordige tijd, blz. 21 ; — id. ontkenning, blz. 31 (6) ; — verleden tijd, blz. 53 ; — voorwaarde, blz. 129, 132 (3) ; — ge-bruik met bezitwoord, blz. 144 (2) ; — voor nadruk, blz. 184 (III), 185 (IV).
zinsbouw, blz. 58 (II), 75 (II, III), 142 (7), 178 (IV).

VERBETERINGEN EN AANVULLINGEN

Blz. 17 regel 18 v. o. **bosambi**, *lees* : **bosámbi**
„ 17 „ 14 v. o. **bɔmbɔ́tsi**, *lees* : **bɔmbɔtsi**
„ 19 „ 9 v. b. **bosambi**, *lees* : **bosámbi**
„ 35 „ 4 v. b. Vóór *c*) bijvoegen : Eénklankgrepige stammen verdubbelen den ganschen stam. De eerste klankgreep van het verkleinwoord is dalend en de tweede laag, wanneer de oorspronkelijke stam hoog is. Het verkleinwoord van een lagen stam is geheel laag. Bv.

bo-nto, *mensch*, **i-nto-nto** mv. **to-nto-nto**
bɔ-tsá, *hoofd*, **i-tsâ-tsa** mv. **tɔ-tsâ-tsa**

Blz. 62 regel 7, 8 v. o. **nd'éy'ănɛi**, *lees* : **ndá w'ănɛi**
„ 107 „ 1 v. b. **bĭsambáká**, *lees* : **bĭsámbáká**
„ 118 „ 16 v. o. **ómeka**, *lees* : **omeka**
„ 118 „ 16 v. o. **mpáng'ókɛndɛ**, *lees* : **mpáng'ɔ́kɛndɛ**
„ 151 „ 15 v. b. **băsambáká**, *lees* : **băsámbáká**
„ 151 „ 17 v. b. *men*, lees : *met*
„ 155 „ 18 v. b. **bá-us-a**. Op **-u-** moet het toonkapje van den stijgend-dalenden toon staan.
„ 158 „ 10 v. o. **baôtolámba**, *lees* : **báŏtolámba**
„ 158 „ 9 v. o. *ga ze*, lees : *gaan zij*
„ 166 „ 2 v. o. **ĕmŏ**, *lees* : **ĕmŏ**
„ 168 „ 2 v. b. **ele**, *lees* : **ĕle**
„ 171 „ 10 v. b. **jĕkwɛ́**, *lees* : **jɔ̆kwɛ́**
„ 186 „ 7 v. o. **by'ɛsɔfɔ́**, *lees* : **by'ɛ̆sɔfɔ́**

INHOUD

Blz.

VOORBERICHT v

INLEIDING, UITSPRAAK EN SCHRIJFWIJZE 1

I. Klinkers 1
II. Medeklinkers 3
III. Klankgrepen 8
IV. Kracht- of Intensiteitsaccent 8
V. Toonshoogte (Muzikaal accent) 9
VI. Elisies 11
VII. Woordsoorten 13

1e LES : I. Naamwoorden 15
II. Klasse bo-ba 15
III. Zijn : stam -le 16
Toepassingen 16
Oefeningen 17

2e LES : I. Klasse bo-be 17
II. Zijn 18
III. Hoedanigheidswoorden 19
Toepassingen 19
Oefeningen 19

3e LES : I. Klasse bo-be (vervolg) 20
II. Zijn 21
III. Werkwoorden ; tegenwoordige tijd. Persoons-prefixen 21
Toepassingen 22
Oefeningen 22

4e LES : I. Klasse e-bi 23
II. Akkoord-prefixen 25
III. Bezitwoordje -a 25
Toepassingen 27
Oefeningen 27

5e LES : I. Klasse li-ba 28
II. Akkoord-prefixen 30
III. Ontkennende vormen van het werkwoord ; ontkenning van den tegenwoordigen tijd. 30

IV. Werkwoorden met klinkerstam ; persoonsprefixen ; akkoord-prefixen 31
Toepassingen 32
Oefeningen 33

6e Les : I. Klasse i-to 33
Verkleinwoorden 34
II. Akkoord-prefixen 35
III. Hoedanigheidswoorden 36
IV. Werkwoord-stammen ; indeeling 36
V. Gebiedende wijs 38
Toepassingen 40
Oefeningen 40

7e Les : I. Klasse lo-n 41
II. Akkoord-prefixen 42
III. Voltooid tegenwoordige vorm van het werkwoord 42
IV. Aanwijzende voornaamwoorden 44
Toepassingen 45
Oefeningen 45

8e Les : I. Klasse zonder prefixen 46
Noemvorm van het werkwoord 47
II. Akkoord-prefixen 49
III. Ontkenning der gebiedende wijs 49
Toepassingen 49
Oefeningen 50

9e Les : I. Klasse : geen prefix -ba 51
II. Akkoord-prefixen 51
III. Bijwoorden van plaats 51
IV. Verleden tijd 52
V. Weerkundige termen 54
Toepassingen 54
Oefeningen 54

10e Les : I. Telwoorden 55
II. Zinsbouw 58
III. Persoonlijke voornaamwoorden 58
Toepassingen 59
Oefeningen 60

11e Les : I. Rangtelwoorden 60
II. Tijdrekening. Jaargetallen 61
III. Geldwaarden 63
IV. Toekomende tijd 63

V. Bijwoorden van tijd 64
Toepassingen 65
Oefeningen 66

12e Les : I. Bezittelijke voornaamwoorden en bijvoeglijke woorden 67
II. Persoons-infixen 70
III. Wederkeerend infix 71
Toepassingen 72
Oefeningen 72

13e Les : I. Onbepaalde telwoorden 73
II. Zinsbouw. Bepalingen 75
III. Naamwoordelijke bepalingen 75
IV. Passieve vorm 76
Toepassingen 77
Oefeningen 77

14e Les : I. Vraagwoorden 78
II. Subjonctief : affirmatieve vormen 80
Toepassingen 83
Oefeningen 84

15e Les : I. Subjonctief. Ontkennende vormen 85
II. Objectieve (Datief)-vorm van het werkwoord. 86
III. Onbepaalde voornaamwoorden (bijvoeglijke woorden) 89
Toepassingen 89
Oefeningen 90

16e Les : I. Transitief en intransitief 91
II. De vormen van het werkwoord 92
III. Statief 92
Toepassingen 95
Oefeningen 95

17e Les : I. Bijwoorden van wijze 96
II. Praesens-op-afstand 97
III. Nog-niet-vorm 98
IV. Tegenovergestelde (reversieve) vorm 98
V. Oorzakelijke of causatieve vorm 99
Toepassingen 100
Oefeningen 100

18e Les : I. Wederkeerige vorm 101
II. Relatieve vormen 102
Toepassingen 106
Oefeningen 107

19e Les : I. Trappen van vergelijking ; stellende trap. 108
II. Nevenschikkende voegwoorden 110
Toepassingen 112
Oefeningen 113

20e Les : I. Vergelijkende trap 113
II. Toegevende voegwoorden 116
III. Gevolg-aangevende voegwoorden 117
IV. Reden-, doel- en oorzaak-aangevende voegwoorden 117
Toepassingen 118
Oefeningen 119

21e Les : I. Overtreffende trap 119
II. Infinitief-vormen. 121
III. Potentiale vorm 124
Toepassingen 124
Oefeningen 125

22e Les : I. Relatief. Gebruik en vorming 125
II. Voorwaardelijke wijs 129
III. Voorwaardelijke voegwoorden 132
Toepassingen 133
Oefeningen 133

23e Les : I. Voorzetsels 134
II. Voortdurings-praesens 138
III. Obligatief 138
IV. Bezitwoordje **-a** ; **bosí** en **boséká** 139
Toepassingen 142
Oefeningen 143

24e Les : I. Relatief-vormen van *zijn* 144
II. Gewoonte-vormen (habitualis) 145
III. Voegwoorden van uitleg, uitzondering, tijd, vergelijking 150
Toepassingen 151
Oefeningen 151

25e Les : I. Regiem-infixen voor zaken 152
II. Mogen. Geruststellings-vorm 153
III. Vergeefschheid. 154
IV. Toekomende tijd 155
V. Namen. Roepen 156
Toepassingen 158
Oefeningen 159

26e Les : I. Afleiding van zelfstandige naamwoorden. . 159
II. Herhaling en voortzetting 162

	III.	Verleden vormen	163
	IV.	Hulpwerkwoorden	164
		Toepassingen	165
		Oefeningen	165
27e Les :	I.	Bijwoorden van plaats	166
		Bijwoorden van tijd	168
		Bijwoorden van wijze	168
		Bijwoorden van bevestiging of ontkenning	169
	II.	Onomatopeeën	170
		Toepassingen	172
		Oefeningen	172
28e Les :	I.	Onvolledige werkwoorden	173
	II.	Versterkende vorm van het werkwoord	173
	III.	Gebruik der tijden	176
	IV.	Zinsbouw	178
29e Les :	I.	Uitroepen	180
	II.	Beleefdheid	180
	III.	Groeten	182
30e Les :	I.	Relatief-gebruik	183
	II.	Gebruik der zelfstandige naamwoorden op -elo	184
	III.	Wel	184
	IV.	Onpersoonlijk gebruikte werkwoorden	185
	V.	Veel	185
	VI.	Echt	186
	VII.	Van, naar (aan, voor)	186
	VIII.	Phonetische en tonetische waarde der eindklinkers	187
Tafel der Naamwoordelijke prefixen			188
Tafel der Vervoeging van het werkwoord			188
Woordenlijst			231
Alphabetische inhoudslijst			262
Verbeteringen en aanvullingen			267
Inhoud			268

Drukkerij G. Michiels-Broeders – Tongeren